

Den Haag

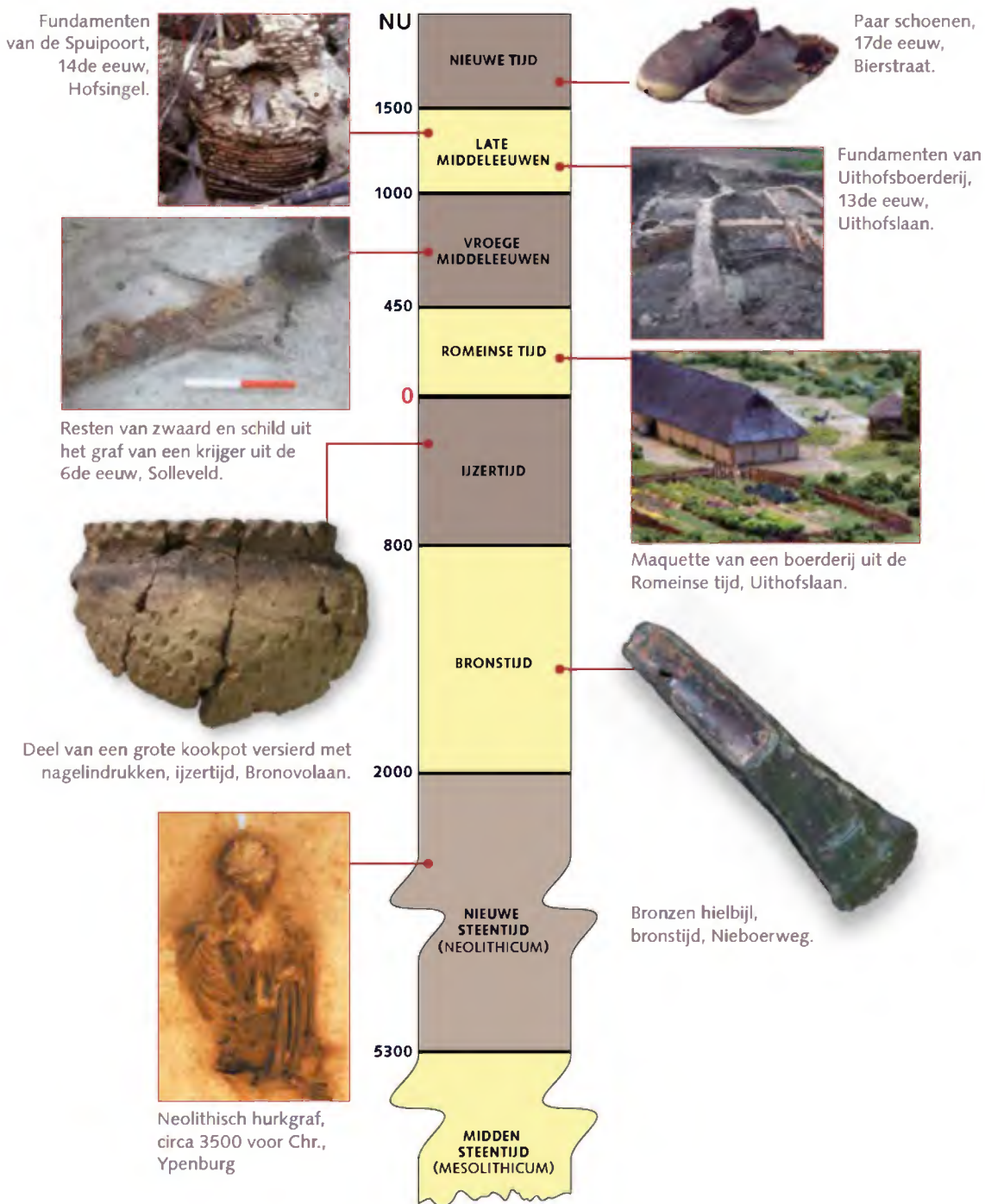
Renovatie Binnenhof Gemeente Den Haag

Bureauonderzoek archeologische waarde

Haagse Archeologische Rapportage 1817

Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie Dienst Stadsbeheer

Colofon

Onderzoek: Bureauonderzoek Renovatie Binnenhof
 Auteur: 5.1.2.e
 Uitgave: Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie
 Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag

Haagse Archeologische Rapportage nummer 1817

Den Haag, december 2018

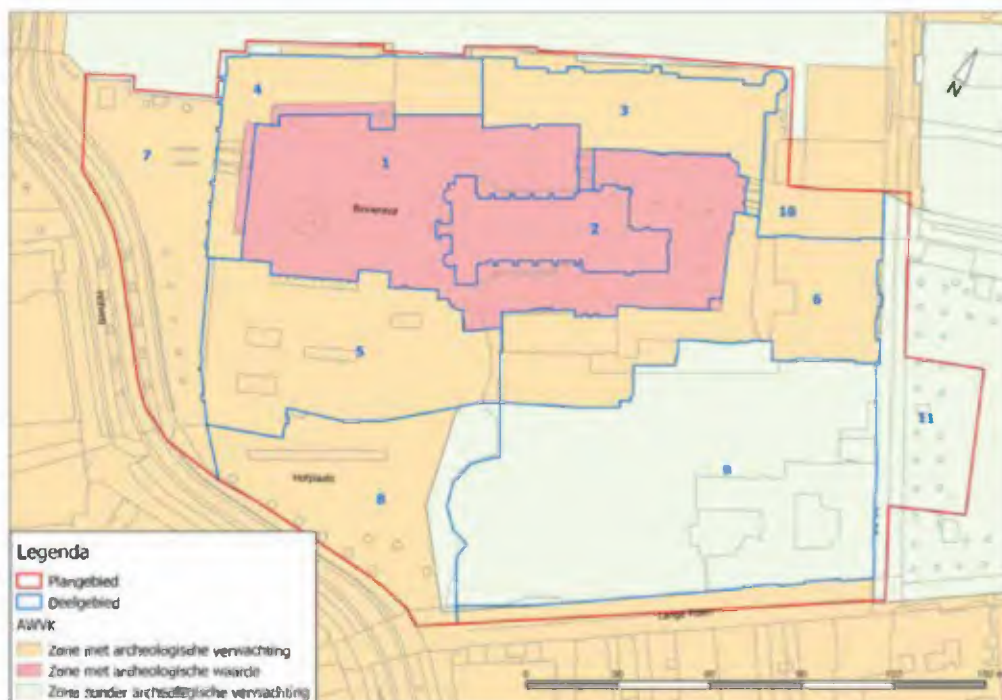
ISBN: 978-94-6067-275-0

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens en samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 Aanpak en verantwoording	8
1.3 Juridische achtergrond	8
1.4 Afbakening en indeling plangebied	9
1.5 Verantwoording en leeswijzer	10
2 Geologie	13
2.1 Algemeen	13
2.2 Geologie van het plangebied	14
3 Het Binnenhofcomplex: van verleden tot heden	15
3.1 Middeleeuwen	15
3.2 Nieuwe Tijd	17
3.3 Negentiende en twintigste eeuw	18
4 Archeologische waarden en verwachtingen	19
4.1 Vroege prehistorie	19
4.2 Late prehistorie	19
4.3 Romeinse tijd en vroege middeleeuwen	21
4.4 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	23
5 De huidige en toekomstige situatie	71
5.1 Bebouwing op het terrein	71
5.2 Bekende bodemverstoringen	71
5.3 Geplande bodemingrepen	76
6 De gespecificeerde archeologische verwachting	79
6.1 Prehistorie	79
6.2 Romeinse tijd	82
6.3 Vroege middeleeuwen	82
6.4 Middeleeuwen en nieuwe tijd	83
6.5 Verwachting op organische resten en vondsten	86
6.6 Gebieden zonder archeologische verwachting	87
6.7 Verwachte diepte van de archeologische resten	87
7 Conclusie (advies, onderzoeksvragen en vervolgstappen)	89
7.1 Archeologie per deelgebied	90
7.2 Aanpak en onderzoeksvragen	92
7.3 Vervolgstappen en aanbevelingen t.b.v. projectmanagement	94
Literatuur	96
Historische kaarten	98
Verantwoording afbeeldingen	98
Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling	101
Bijlage 2: Monument- en kadastrumnummers	102
Bijlage 3: Overzicht aanwezige gebouwen	103
Bijlage 4: Boorgegevens	104
Bijlage 5: Overzicht van archeologische onderzoeken	107
Bijlage 6: Bouwkundige tekeningen	108
Bijlage 7: Overzichten Binnenhof	115

Afb. 1.1 Plangebied Renovatie Binnenhof en locatie in Den Haag.

Afb. 1.2 Een uitsnede van de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) van Den Haag met omtrek plangebied en verdeling in deelgebieden.

Administratieve gegevens en samenvatting

Administratieve gegevens	
Projectcode	BIN18h
Gemeente en plaats	Den Haag
Toponiem	Binnenhof bureauonderzoek
ZI-nummer	4628765100
Coördinaten	81391.4/455140.0
Kadastrale gegevens	Zie bijlage 2
Oppervlakte plangebied	4,276 ha
NAP-hoogten	Tussen 0,20 en 3 m +NAP
Grondwaterpeil of -trap	0,60 m -NAP, locatie Buitenhof 60, 2 juli 2018 en locatie Bleijenburg 38, 22 mei 2018. Gemiddeld op 0,55 m -NAP
Opdrachtgever	Rijksvastgoedbedrijf (RVB)
Uitvoerder	Team Uitvoering en Onderzoek, Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie, Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag
Bevoegd gezag	B en W gemeente Den Haag
Datum rapportage	November 2018
Auteurs	5.1.2.e
Autorisatie	5.1.2.e
Beheer en plaats documentatie/vondsten	Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie, Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag

Medio 2020 starten renovatiewerkzaamheden in en rondom het Binnenhof. Naar verwachting gaan een aantal renovatiewerkzaamheden gepaard met bodemverstoringen die de aanwezige en verwachte archeologische waarden in het plangebied verstoren. In dit bureauonderzoek zijn deze nader in beeld gebracht en uitgewerkt tot een gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit late prehistorie, Romeinse tijd, vroege middeleeuwen en late middeleeuwen/nieuwe tijd. Hiervoor is het plangebied onderverdeeld in deelgebieden. In het grootste deel van het plangebied Renovatie Binnenhof zijn archeologische resten aanwezig of te verwachten. Tezamen vormen deze een waardevolle, maar zeer versnipperde en kwetsbare bron van informatie over het grafelijke hof vanaf de stichting tot de dag van vandaag. De (nog onbekende) ingrepen in het kader van het project Renovatie Binnenhof vormen dus een potentiële bedreiging voor deze belangrijke vindplaats. Mits goed begeleid en uitgevoerd biedt het project echter ook kansen voor het vergaren van wetenschappelijke kennis en het verhogen van de publieksbeleving van deze belangrijke plaats.

De archeologische waarde van deelgebied 1 (onbebouwde zones 1 t/m 4) is dermate aangetast dat de laatste nog resterende archeologische informatie alleen via vlakdekkende opgraving voor de toekomst kan worden veiliggesteld. Archeologische waarden zijn ook aanwezig aan de Buitenhofzijde van de westelijke Stadhoudersvleugel (deelgebied 7), aan de Hofplaats (deelgebied 8) en aan de oostzijde van de Grenadierspoort (deelgebied 10). In deelgebied 9 worden geen archeologische resten verwacht.

Bij het schrijven van dit bureauonderzoek waren de ontwerp- en renovatieplannen en daadwerkelijke ingrepen nog niet bekend. In bijna alle deelgebieden kunnen werkzaamheden

onder maaiveldniveau de informatiewaarde van de vindplaats echter aantasten. Conform het Haagse archeologiebeleid (gebaseerd op de Erfgoedwet 2016 en de Wet op de Archeologische Monumentenzorg) geeft het bevoegd gezag (namens deze, de afdeling Archeologie, gemeente Den Haag) bij alle geplande ingrepen vooraf aan welke maatregelen de initiatiefnemer moeten treffen om dit erfgoed veilig te stellen. De zorg voor het archeologische bodemarchief is dus een van de vele condities in het project Renovatie Binnenhof waarvoor de initiatiefnemer verantwoordelijk is.

De zorgplicht geldt voor *alle* werkzaamheden in de ondergrond van het plangebied Renovatie Binnenhof: niet alleen tijdens de bouw- en renovatiewerkzaamheden zelf, maar ook voor civieltechnische (voor)onderzoeken die daaraan vooraf gaan (milieukundig, sonderingen, funderingsinspectie, kabels en leidingen, olie/opslagtanks, explosieven, e.d.). In alle gevallen geldt dat een goede samenwerking en afstemming (in vooroverleg) tussen initiatiefnemer en bevoegd gezag noodzakelijk is om voor alle andere bodemingrepen uit de benodigde archeologische resten te documenteren.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Medio 2020 starten renovatiewerkzaamheden in en rond het Binnenhof (afb. 1.1) waarbij noodzakelijk herstel van gebreken centraal staat en functionele verbeteringen worden toegepast. Belangrijke aanleidingen zijn de brandveiligheid van het complex en de bedrijfszekerheid van de installaties. De renovatiewerkzaamheden worden uitgevoerd in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) en zullen minstens 5,5 jaar in beslag nemen. Naar verwachting gaan bodemingrepen, die gepaard gaan met de renovatiewerkzaamheden, de aanwezige en verwachte archeologische waarden in de ondergrond van het plangebied verstoren. De afdeling Archeologie (team Uitvoering en Onderzoek) van de gemeente Den Haag heeft van RVB opdracht gekregen om een archeologisch bureauonderzoek uit te voeren waarbij de aanwezige en verwachte archeologische resten in kaart worden gebracht, zodat vastgesteld kan worden welke archeologische waarden bedreigd worden door de komende (nog niet bekende) werkzaamheden. Daarnaast wordt de geologie van het onderzoekgebied besproken en worden bekende recente verstoringen geïnventariseerd. Op deze wijze kan een gespecificeerde archeologische verwachting voor het plangebied (afb. 1.2) worden opgesteld, met een bijpassend advies voor de archeologische vervolgstappen.

Sinds 1770 zijn er vele waarnemingen en grote en kleine archeologische onderzoeken op het Binnenhof verricht. In 2015 zijn alle beschikbare gegevens daarover geïnventariseerd en geanalyseerd door archeoloog 5.1.2.e (afdeling Archeologie Den Haag) en gepubliceerd in het boek *Het grafelijk en stadhoudelijk hcf Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Deze publicatie heeft als centrale informatiebron gefungeerd bij het schrijven van dit bureauonderzoek.

Daarnaast zijn voor het bureauonderzoek de volgende bronnen geraadpleegd:

- Archeologische Monumentenkaart (AMK)
- Archief van de afdeling Archeologie, gemeente Den Haag
- Archis (landelijk archeologisch informatiesysteem)
- Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN)
- Beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
- Bodeminformatie Den Haag 5.1.2.f
- www.bodemloket.nl
- www.geheugenvannederland.nl
- Geomorfologische kaart Nederland via www.pdok.nl
- www.grondwaterindenhaag.nl
- Historische kaarten van Den Haag en Rijswijk
- Haags Gemeentearchief (HGA) en Beeldbank van het Haagse Gemeente Archief
- Literatuur (zie literatuurlijst)
- Luchtfoto's
- Monumentenregister
- Nationaal Archief (NA)
- www.topotijdreis.nl

Het bureauonderzoek is uitgevoerd in de periode juni-december 2018, conform de eisen van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 4.0, BRL Protocol 4002 en de richtlijnen van de gemeente Den Haag.

1.2 Aanpak en verantwoording

Voor dit bureauonderzoek is een brede benadering gekozen, die in deze paragraaf wordt toegelicht.

Verschillende gebouwde (bovengrondse) delen van het Binnenhofcomplex hebben een rijksmonumentale status.¹ De ondergrond van het gebouw en het binnenterrein vallen daar echter niet onder. Hiervoor is het archeologiebeleid van de gemeente Den Haag van toepassing (zie par. 1.3). Voor het Waarde-Archeologie-1 deel van het plangebied (de open ruimte op het Binnenhof) is formeel geen bureauonderzoek noodzakelijk, omdat de behoudenswaardigheid daarvan al bekend is. Door het intensieve gebruik (tot op de dag van vandaag) van het Binnenhof zijn er in werkelijkheid echter vele vraagtekens over de huidige staat van de archeologische ondergrond in het gehele plangebied (dus ook onder de bestaande bebouwing), zoals de publicatie van **5.1.2.e** uit 2015 duidelijk maakt. Gezien de versnipperde informatie en de complexiteit van de archeologische ondergrond, in combinatie met de thans nog niet bekende, maar ongetwijfeld omvangrijke renovatiewerkzaamheden, is voor dit archeologische bureauonderzoek daarom besloten geen onderscheid te maken tussen de zones met een waarde 1 (archeologische waarde) en waarde 2 (archeologische verwachting) in het plangebied, maar een integrale ordening en weging van alle beschikbare gegevens op te stellen. Volgens de Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOaA)² ligt de focus van het Haagse archeologiebeleid op beheer en onderzoek van resten of vindplaatsen tussen het vierde millennium voor Chr. en het einde van de 18de eeuw. Resten die na 1800 dateren, worden alleen bij specifieke uitzondering onderzoekswaardig geacht. Het Binnenhofcomplex is een dergelijke specifieke uitzondering, aangezien het van zijn stichting tot op de dag van vandaag een centrale rol speelt in de wording van de stad Den Haag. Een van de GOaA onderzoeksvragen luidt dan ook 'hoe is de ontwikkeling van het Binnenhofcomplex?'. Historische bronnen geven ons al veel informatie over de geschiedenis vanaf de 14de eeuw van het hof, maar er zijn nog vele vragen onbeantwoord en ontwikkelingen onduidelijk. Dat geldt voor de periode vóór de 14de eeuw, maar ook voor de periode na 1800, waarin het complex vergaande transformaties onderging. Omdat veel gebouwen van het Binnenhofcomplex zijn opgetrokken op resten van middeleeuwse voorgangers, is het van belang ook latere (17de-19de-eeuwse) en recente gebouwen mee te nemen in de analyse van aanwezige archeologisch relevante informatie voor de geschiedenis van het Binnenhof. Dit geldt voor archeologische sporen in de ondergrond, maar ook voor funderingen en bouwhistorische elementen.

Omdat archeologische en bouwhistorische informatie en onderzoek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, is dit archeologische bureauonderzoek dan ook zo opgezet dat alle relevante bronnen, onderzoeksdisciplines en perioden met elkaar in verband worden gebracht. Het doel van dit bureauonderzoek is het bieden van de noodzakelijke bouwstenen, informatie en aanbevelingen voor een goede, tijdige en integrale belangenafweging over het veiligstellen van de archeologische vindplaats Binnenhof. Zodra het definitief ontwerp voor de renovatie van het Binnenhof bekend is, kan het bevoegd gezag op basis hiervan besluiten welke concrete voorwaarden worden gesteld aan de omgang met de aanwezige en te verwachten archeologische waarden. Op die manier komen alle kansen en kennislacunes in beeld die van belang zijn voor het nemen van beslissingen over beheer van het (onder- en bovengrondse) erfgoed van deze bijzondere plek in het kader van de komende renovatie.

1.3 Juridische achtergrond

De gemeente Den Haag heeft de taak om bij de vaststelling van bestemmingsplannen rekening te houden met aanwezige en te verwachten archeologische waarden (Erfgoedwet Art. 9.1). Voor het gehele grondgebied van Den Haag heeft de afdeling Archeologie daartoe

¹ Zie bijlage 2 voor overzicht monumentnummers en kadastrumnummers.

² **5.1.2.e.e.a.** 2009, p. 6.

een Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) opgesteld.³ Hierop staat aangegeven waar archeologie wel en niet aan de orde is. De zones waar archeologie aanwezig is of wordt verwacht, zijn overgenomen in het paraplubestemmingsplan Archeologie (en een aantal eerder vastgestelde individuele bestemmingsplannen) als dubbelbestemming Waarde-Archeologie (1 of 2). Bij deze dubbelbestemming geldt een vrijstellingsregime. In gebieden met een Waarde-Archeologie 2 geldt de vrijstelling van bodemingrepen tot 50m² of ondieper dan 50 cm – mv. In gebieden met een Waarde-Archeologie 1 geldt geen oppervlakte vrijstelling.⁴ In dit plangebied is het bestemmingsplan Binnenhof e.o. van kracht en gelden twee archeologische dubbelbestemmingen: delen waar archeologische resten in de ondergrond aanwezig zijn (Waarde-Archeologie 1) en delen waar ze worden verwacht (Waarde-Archeologie 2; afb. 1.2). Aan de dubbelbestemmingen zijn bouwregels en een aanlegvergunningstelsel gekoppeld. In het kader van de vergunningprocedure maakt het bevoegd gezag de afweging of en welke voorwaarden worden gesteld ten aanzien van de archeologische monumentenzorg. Om deze afweging mogelijk te maken moet bij de vergunningaanvraag een rapport worden overlegd “waarin de archeologische waarde van het plangebied in voldoende mate is vastgesteld”. De AWVK biedt in dit opzicht slechts een eerste indicatie en moet altijd op niveau van het project aangescherpt worden. Daarbij wordt de archeologische waarde van het plangebied nader in beeld gebracht en vastgesteld in hoeverre de werkzaamheden waarvoor de vergunning wordt aangevraagd eventuele archeologische resten bedreigen. Dit vooronderzoek is in meerdere fasen opgedeeld en kan na elke fase beëindigd worden als voldoende duidelijk is of er archeologische waarden dreigen te worden verstoord. Het onderhavige rapport (bureauonderzoek archeologische waarde) is de eerste fase van de archeologische onderzoekscyclus in het kader van de planprocedure.

1.4 Afbakening en indeling plangebied

Het onderzoeks- en plangebied dat in dit rapport centraal staat, is het gebied gelegen tussen het Buitenhof, de Hofweg, Lange Poten, het Plein en de Hofvijver. Voor dit bureauonderzoek is het plangebied opgedeeld in genummerde deelgebieden. Deze onderverdeling is gebaseerd op archeologische en bouwhistorische waarden/verwachtingen in de bebouwde en onbebouwde ruimte (afb. 1.3).

Deelgebieden Archeologie - Waarde 1 (archeologische waarde/behoudenswaardige vindplaats):

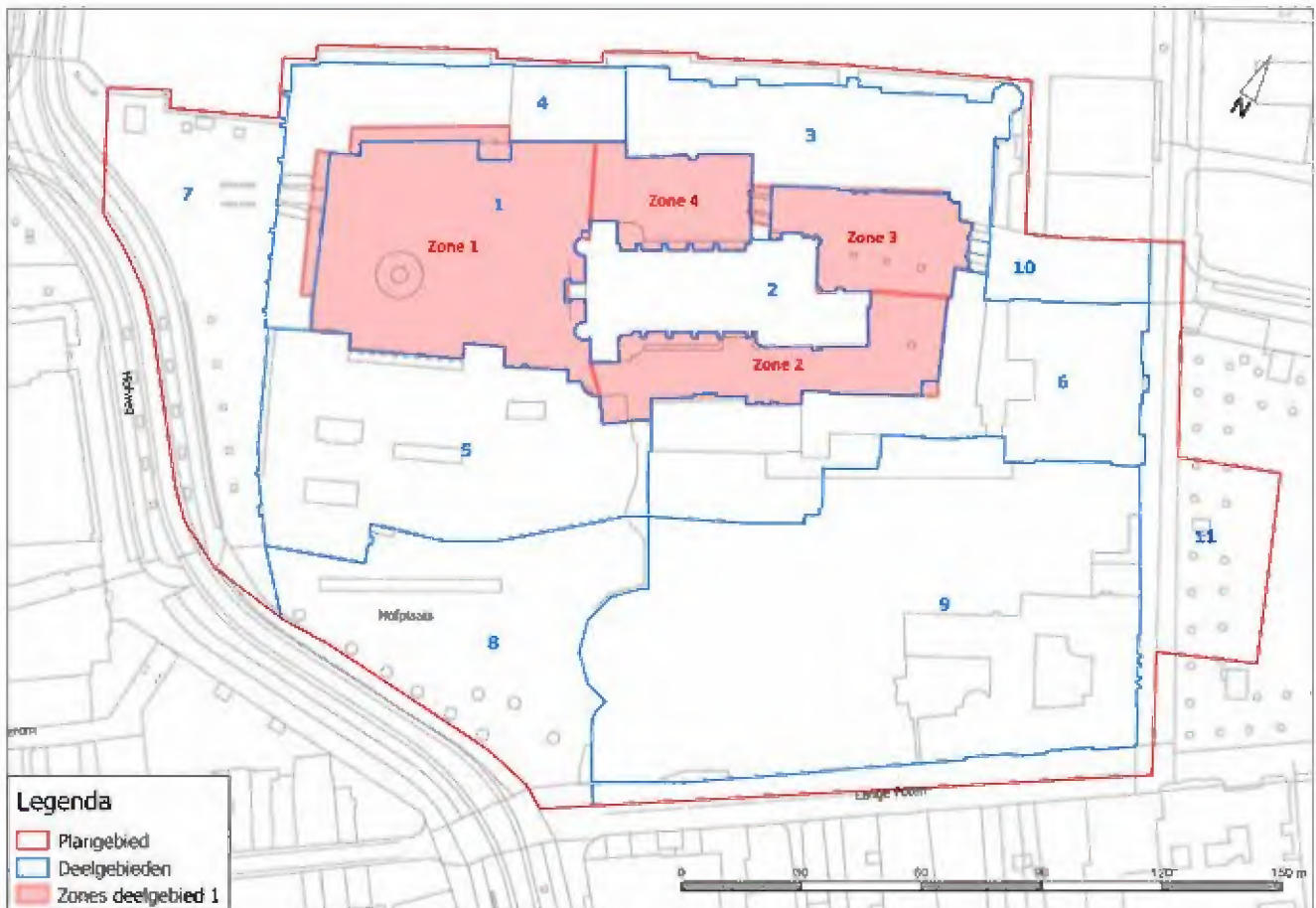
- 1 Binnenhof onbebouwde ruimte: zone 1 t/m 4
 - Zone 1: voorplein
 - Zone 2: zuidzijde grafelijke zalen en zuidzijde achterplein
 - Zone 3: achterplein
 - Zone 4: noordzijde grafelijke zalen
- 2 Binnenhof bebouwd: grafelijke zalen

Deelgebieden Archeologie - Waarde 2 (archeologische verwachting):

- 3 Binnenhof bebouwd: Algemene Zaken
- 4 Binnenhof bebouwd: Voormalig Stadhouderskwartier, Eerste Kamer en Raad van State
- 5 Binnenhof bebouwd: zuidzijde
- 6 Binnenhof bebouwd: zuidoostzijde
- 7 Buitenkant onbebouwd: Buitenhof
- 8 Buitenkant onbebouwd: Hofplaats

³ 5.1.2.e 2011.

⁴ Met uitzondering van het Statenkwartier waar een vrijstellingsgrens van 15 m² geldt.

- 10. Buitenkant onbebouwd: noord- en oostzijde (torentje, brug en rooilijn plein)
- 11. Buitenkant onbebouwd: zuidzijde (rooilijn gebouw Lange Poten)

Afb. 1.3 De indeling van het plangebied in deelgebieden (met nummers) en zones.

Deelgebied zonder archeologische waarde/verwachting:⁵

- 9 Buitenkant bebouwd: nieuwbouw Tweede Kamer

Om de beschrijving te vergemakkelijken is er voor gekozen om in dit bureauonderzoek de historische richtingaanduidingen te gebruiken, waarbij het noordwesten met het noorden wordt aangeduid. Op de historische kaarten en plattegronden van Den Haag is het noordwesten namelijk altijd boven, maar wanneer geplot op een kaart van Nederland wordt duidelijk dat dit in werkelijkheid het noordwesten is.

1.5 Verantwoording en leeswijzer

Allereerst wordt de geologie van Den Haag en het plangebied besproken (hoofdstuk 2). Daarna volgt een samenvatting van de geschiedenis van het Binnenhof in de middeleeuwen en nieuwe tijd, aangezien deze de context vormen voor de oorsprong, ontwikkeling en gebruik van het complex tot op de dag van vandaag (hoofdstuk 3) en de waarde ervan voor de

⁵ Voor de contouren van deelgebied 9 is voor dit rapport gebruik gemaakt van de rooilijn van het gebouw (op het niveau van de begane grond). Dit verschilt van de grens die is aangehouden op de gemeentelijke AWVK, waar dit deelgebied 9 geen archeologische verwachting of waarde heeft. Omdat de restanten van de voormalige Spuiport (par. 4.4.1, afb. 1.2) na de nieuwbouwwerkzaamheden van de Tweede Kamer zijn afgedekt en zich dus nog in de ondergrond bevinden, is ervoor gekozen om de rooilijn aan te houden als grens van deelgebied 9. Als gevolg daarvan is een deel van het gebied zonder archeologische verwachting nu ondergebracht in deelgebied 8, dit in overleg met 5.1.2.e (RVB) en 5.1.2.e (namens bevoegd gezag, afdeling Archeologie gemeente Den Haag), d.d. 2-8-2018.

geschiedenis van Den Haag, maar ook voor de Staat der Nederlanden. In hoofdstuk 4 worden de archeologische waarden en verwachtingen besproken per archeologische periode en wordt er dieper ingegaan op de (bouw)geschiedenis van de gebouwen in de deelgebieden. Ook de archeologische resten die worden verwacht of nog aanwezig zijn in het gebied, worden besproken per deelgebied. In hoofdstuk 5 wordt de relatie besproken tussen de thans geplande bodemingrepen (voor zover bekend) en de gevolgen die deze zullen hebben op aanwezige en verwachte archeologische resten in het plangebied. De specifieke archeologische verwachting per deelgebied wordt gepresenteerd in hoofdstuk 6. Het rapport wordt afgesloten met een conclusie en advies (hoofdstuk 7), inclusief aandachtspunten bij de te nemen vervolgstappen in het kader van het project Renovatie Binnenhof.

- Plangebied
- Vindplaats
- Laag van Voorburg, met eventueel een deklaag van Laag van Den Haag, dunner dan 2 m
- Hollandveen op Laagpakket van Wormer en waar de top van de zandafzettingen van het Laagpakket van Wormer en/of de Laag van Rijswijk ondieper liggen dan 5 m -NAP

Afb. 2.1 Uitsnede van de Nieuwe Geologische Kaart (5.1.2.e, 2007) met het plangebied en in de tekst vermelde vindplaatsen.

2 Geologie

2.1 Algemeen

In de Haagse regio komen drie fysisch-geografische regio's bij elkaar. In het uiterste oosten wordt het landschap gedomineerd door het westelijke veengebied. In het westen wordt het landschap beheerst door het duingebied met strandwallen en strandvlaktes, terwijl het zuiden van de regio deel uitmaakt van het zuidwestelijke zeekleigebied.⁶ Een kenmerk van bovengenoemde regio's is dat ze onder invloed van de stijgende zeespiegel hun huidige vorm en uiterlijk hebben gekregen.

Rond 4000 v. Chr. bereikte de zee in dit gebied haar grootste uitbreiding. De kustlijn liep ter hoogte van de lijn Rijswijk-Voorburg-Leidschendam-Voorschoten en werd gemarkeerd door een strandwal, de oudste in de Haagse regio. Deze strandwal loopt in zuidwestelijke richting door tot in het huidige Wateringse Veld. Als een strandwal hoog genoeg was geworden, kwam duinvorming op gang, de zogenaamde Oude Duinen of Laag van Voorburg.⁷

In een periode van ongeveer 2000 jaar verlegde de kustlijn zich door de vorming van nieuwe strandwallen naar het westen toe. Dat gebeurde gefaseerd, waardoor tussen de strandwallen lagere gebieden aanwezig bleven, de strandvlaktes. De zee had nog wel toegang tot de lager gelegen strandvlaktes direct ten zuiden van de strandwal van Den Haag, zoals de kleiige sedimenten die we daar aantreffen bewijzen (Laagpakket van Wormer).

Omstreeks 2000 v. Chr. waren alle strandwallen gevormd en was het achterland grotendeels afgesloten van de zee. Dit leidde tot een stagnatie in de afwatering, waardoor grote moerassen ontstonden. In deze moerassen werd veen gevormd; het zogenaamde Hollandveen. In de loop van het eerste millennium v. Chr. was uiteindelijk het hele gebied bedekt met veen, afgezien van de hoogste delen van de strandwallen. Plaatselijk was dit pakket zelfs enkele meters dik.

Rond 1000 v. Chr. vond een enorme inbraak van de zee plaats waardoor een getijdengebied ontstond in de zuidelijke regio. De grootste getijdengeul, die we kennen als 'de Gantel', erodeerde het uitgestrekte veenpakket. Vanuit de Gantel werden bovendien kleiige sedimenten afgezet die nog steeds het zuidwestelijke deel van Den Haag domineren (Gantellaag). Vanaf het begin van de jaartelling kwam een einde aan de invloed van de Gantel en stopte de sedimentatie.

In het eerste millennium vonden geen grote ontwikkelingen plaats; de afwatering van de Gantel verslechterde, waardoor ten zuidwesten van Den Haag opnieuw veenvorming op gang kwam. In de late middeleeuwen werd het kustgebied geteisterd door grote stormvloed, waarvan de Sint Elizabethsvloed uit 1421 de bekendste is. Voor Den Haag waren de gevolgen tweeledig. Allereerst werd de Gantel opnieuw opengeboken en werden vooral in het Westland nieuwe sedimenten afgezet (Laag van Poeldijk). Ten tweede werd door de hernieuwde activiteit van de zee een groot deel van de meest westelijke strandwal weggeslagen. Het vrijkomende zand werd door de zee weer op het land teruggebracht, waarna de wind het verder transporteerde. Het gevolg was dat de kustlijn in zuidoostelijke richting verschoof, en het oude landschap door verstuingen met een dik pakket zand overdekt raakte. Dit proces vond plaats over een periode van meerdere eeuwen. De reliëfrijke afdekkende zandlaag wordt Jonge Duinen of Laag van Den Haag genoemd.⁸

6 5.1.2.e 2005.

7 In bijlage 1 bevindt zich een tabel waar de archeologische perioden zijn gekoppeld aan de in de tekst genoemde geologische laagpakketten.

8 5.1.2.e 2000 5.1.2.e 2007.

2.2 Geologie van het plangebied

Volgens de Nieuwe Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk liggen het Binnen- en Buitenhof op de strandwal waarop het merendeel van het centrum van Den Haag tot ontwikkeling is gekomen (afb. 2.1).⁹ Deze noordoost-zuidwest georiënteerde strandwal is ontstaan tussen 4000 en 3000 voor Chr. (einde van de nieuwe steentijd) en bestaat uit Oude Duinzanden. Ten noorden en ten zuiden van deze strandwal bevinden zich laaggelegen strandvlakten, met Hollandveen. Het nieuwe deel van het Tweede Kamercomplex (1992) en het merendeel van de Hofvijver liggen in veengebied. De resultaten van een booronderzoek dat in 1998 is uitgevoerd op het Binnenhof, en waarnemingen uitgevoerd in 2000-2001, bevestigen dat het Binnenhof op een strandwal is gesitueerd en dat met name het voorhof is opgehoogd.¹⁰ Volgens de geologische kaart kan er Jong Duin (Laag van Den Haag) in het plangebied voorkomen. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk: aangenomen wordt dat de Jonge Duinen tussen 1000 en 1200 zijn gevormd. In Den Haag vond het overstuiven van de Oude Duinen echter al eerder plaats, tussen ca. 800 en 1000.¹¹ Bovenop een bodem, die mogelijk uit de 8ste of 9de eeuw dateert, is inderdaad een laag stuifzand aanwezig, maar hoogstwaarschijnlijk betreft het een (secundaire) verstuiving van de Oude Duinen (Laag van Voorburg) en niet een verstuiving van marien strandzand/Jong Duin.¹² De afstand tussen het plangebied en de zee is daarvoor te groot en begroeiing zou eventuele verstuiving op deze afstand belemmeren. Om dit met zekerheid vast te stellen, zou het kalkgehalte van de betreffende stuifzandlaag getest moeten worden.¹³

Vooralsnog gaan we er van uit dat de bodemopbouw in het plangebied er als volgt uit ziet:

- Stadslaag (dit zijn ophogingslagen, o.a. bestaande uit duinzand, puin en afvallagen)
- Hollandveen (niet overal aanwezig)
- Laag van Voorburg (Oud Duin)
- Laag van Rijswijk (strandzanden)

Voor een uitgebreide beschrijving van de bodemopbouw van het voorhof, zie paragraaf 4.4.1.

9 5.1.2.e. 2007.

10 Boorgegevens zijn opgenomen in bijlage 4.

11 5.1.2.e. 2008, p. 258.

12 5.1.2.e. 1873, p. 79.

13 Dit is mogelijk met behulp van zoutzuur. Oud Duin is over het algemeen kalkarm en Jong Duin is kalkrijk.

3 Het Binnenhofcomplex: van verleden tot heden

De grafelijke zalen vormen de oudste kern van het Binnenhof. Zij ontstonden ten tijde van de graven Floris IV, Willem II, Floris V en Willem III, in de periode tussen circa 1230 en 1329 (+/- 8). De huidige verschijningsvorm is echter een 19de-eeuwse interpretatie van de 13de- en vroege 14de-eeuwse situatie. Bij de ingrijpende restauratie van het Binnenhof rond 1900 werden veel aanbouwen afgebroken die in de eeuwen na 1330 waren aangebracht.¹⁴

In dit hoofdstuk worden eerst de historisch relevante gegevens en bredere context van de ontwikkeling van het Binnenhofcomplex in de middeleeuwen en nieuwe tijd behandeld. In hoofdstuk 4 wordt vervolgens dieper ingegaan op de archeologische restanten van de verschillende ontstaansfasen en de bouwgeschiedenis van de gebouwen op het Binnenhofcomplex.¹⁵

3.1 Middeleeuwen

Tussen de 10de en 13de eeuw stichtten de graven van Holland een groot aantal hoven in de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland. Deze hoven, vaak gelegen op een agrarisch domein, dienden als tijdelijke verblijfplaatsen voor de graaf en zijn entourage, die tussen de verschillende hoven heen en weer reisden. Enkele hoven ontwikkelden zich tot centrale bestuurscentra binnen het domein van de graaf, andere werden gebruikt als uitvalsbasis voor de jacht.

Het Binnenhof is een van de laatst gestichte grafelijke hoven in deze reeks. Uit de oorkonde, opgesteld tussen Dirk van Wassenaar en graaf Floris IV, wordt duidelijk dat Floris IV in 1229 een hof of agrarisch domein (*curtis*) van wijlen vrouwe Meilendis aankocht. Dit was inclusief alle rechtsmacht, alle mannen, hoevenaars en al het overige dat tot het gebied behoorde. Aangenomen wordt dat de centrale hoeve van het hof in de omgeving van, of op, het huidige Binnenhof stond, maar zeker is het niet. Over de vroegste ontwikkeling en inrichting van dit hof onder Floris IV en onder het gezag van Floris' opvolger Willem II is nog veel onduidelijk.¹⁶ Floris IV kocht het hof zeer waarschijnlijk omdat het Haagse Bos, dat aan het hof grensde, een uitgebreid en aantrekkelijk jachtgebied was en hij er een jachthuis wilde laten bouwen. De aankoop van het gebied was echter tevens een strategische, aangezien in deze contreien nog geen 'lastige' stedelijke elite aanwezig was.

Vermoedelijk heeft Floris IV opdracht gegeven voor de bouw van een (jacht)woning op het Binnenhof. Het oudste grafelijke woongebouw bestond uit een meerlagig gebouw verbonden met een ommuurde binnenplaats. De resten daarvan bestaan uit de kleine kelder onder de Ridderzaal, muurwerk in de huidige garderobekelder en een recent ontdekt bouwspoor in de Haagtoren.¹⁷ Na de verkiezing van Willem II tot Rooms-koning werd op het Binnenhof een koninklijk paleis gebouwd. Volgens 14de-eeuwse bronnen betrof dat de Oude Zaal (het gebouw met de Rolzaal en Haagtoren), gelegen achter de huidige Ridderzaal. Het is Willems zoon Floris V die verantwoordelijk is geweest voor de bouw van de Grote zaal of Ridderzaal en

14 5.1.2.e 1999, p.16.

15 Zie bijlage 3 voor een overzicht van de aanwezige gebouwen op het Binnenhof.

16 Theorieën over de oudste fasen en ontwikkeling van het hof zijn gebaseerd op historische bronnen, historiografie, bouwhistorische interpretatie en natuurwetenschappelijke dateringen 5.1.2.e 2015, p. 14). Zie ook 5.1.2.e 2018.

17 5.1.2.e 2018.

de Hofkapel. Daarbij is het vermoedelijke jachthuis van Floris IV gereduceerd tot de kelder en is deze met resten van de ommuurde binnenplaats opgenomen in de bouw van de Ridderzaal. Na 1276 maakte Floris V van Die Haghe een apart bestuurslichaam of ambacht. Rond die tijd werd het Haagse hof ook de favoriete verblijfplaats van de graaf en zijn familie. Tussen 1279 en 1433 is er sprake van een residentieel hof, aangezien de graven van Holland er in die periode langdurig (veelal driekwart van het jaar) verbleven. Het langdurige verblijf van de graaf en zijn entourage betekende niet alleen dat de hofhouding werd vergroot, maar ook dat het hof zelf werd uitgebreid. Zo werden er woonvertrekken, werkplaatsen en een hofkapel gebouwd, maar ook raadzaalen en gebouwen waarin de juridische en administratieve taken werden uitgevoerd.

In de Hofkapel konden de bewoners van het hof ter kerke gaan. De Hofkapel werd daarna nog een aantal malen uitgebreid. Tussen 1386 en 1436 werden hier graven van het Beierse Huis begraven. Albrecht van Beieren stichtte er in 1367 een kapittel,¹⁸ waardoor de eerste uitbreiding van de Hofkapel nodig werd. Begin 14de eeuw werden nieuwe grafelijke woonvertrekken (o.a. het zgn. De Lairessegebouw) aan de oostkant van de grafelijke zalen aangebouwd.

De aanwezigheid van de grafelijke elite had tevens tot gevolg dat de nabijgelegen nederzetting Die Haghe zich demografisch, economisch en ruimtelijk ontwikkelde. De bewoners pachtten hun land en erven van de graaf tegen een vergoeding in natura of een klein bedrag en verleenden zogenaamde hofdiensten als tegenprestatie. De nederzetting ontwikkelde zich eerst rond de kerk en de hoofdwegen en later naar het zuiden toe. In oostelijke en noordoostelijke richting was er geen uitbreiding van het dorp mogelijk, want daar lag het Buiten- en Binnenhof en de rest van het hofgebied dat aanvankelijk alleen bewoond werd door personen met een relatie tot het hof.

In de Beierse periode (1351-1433) werd de ruimte rondom en op het Binnenhof verder ingericht. Er werden grachten gegraven, muren, toegangspoorten en bruggen verbouwd of nieuw gebouwd, en tuinen en boomgaarden aangelegd. De huidige Hofvijver, van oorsprong een duinmeertje, werd uitgegraven tot een grote vijver zodat de grachten en het hof van (drink) water konden worden voorzien. De eerste historische aanwijzingen voor het graven van een vijver en de grachten dateren uit het midden van de 14de eeuw. Ook in het Buitenhof werden sloten gegraven.

In de Beierse periode werden nieuwe woonkwartieren voor de grafelijke familie gebouwd. Zo werd de zuidzijde van de Oude Zaal door de Galerij van Oostervant verbonden met een woongebouw voor de oudste zoon van Albrecht van Beieren en werden verschillende gebouwen voor Albrecht, zijn vrouw en hun entouages aan de noord- en noordoostzijde van het grafelijke zalencomplex gebouwd en daarmee verbonden. Het woonkwartier was van het publieke voorhof afgesloten door afscheidingsmuren met poortjes aan de noord- en zuidzijde van de voorgevel van de Grote Zaal.

Op het Buitenhof, aan de westzijde van het Binnenhof, stonden dienstwoningen, het valkhuis, een boerderij, stallen, voorraadschuren en andere onderkomens. Het Buitenhof was te bereiken via de Voorpoort (tegenwoordig de Gevangenpoort). Over een ophaalbrug en door een poortgebouw betrad men dan het Binnenhof. In het poortgebouw waren dienststruimtes. Ook de grafelijke raadkamer was in deze hoek te vinden en vanaf 1433 werden de gebouwen aan de noordwestzijde uitgebreid en onderdeel van het woonkwartier van de stadhouder (de plaatsvervanger van de landheer als deze afwezig was). Sinds de 17de eeuw wordt de poort daarom Stadhouderspoort genoemd.

Direct ten zuiden van de grafelijke zalen bevonden zich keukens en andere werkvertrekken. Dit 'keukenplein' (Cokenplein) was vanuit de nederzetting te bereiken door twee bruggen over te steken en twee poorten te passeren. De buitenste poort was de Spuiport, de binnenste de

¹⁸ Een college van katholieke geestelijken, verbonden aan de Hofkapel, die verantwoordelijk waren voor de dagelijkse uitvoering van missen (waarin vaak een kapittel of hoofdstuk uit de Bijbel werd voorgelezen) of getijden (diensten) waarin gezongen werd.

Cokenpoort (de tegenwoordige Hofpoort). Goederen werden via deze route aan- en afgevoerd over het in 1345 verbrede, en tot aan de Vliet verlengde Spui. Door het graven van deze Haagse Trekvlies werd transport van goederen vanuit verder gelegen steden, zoals Leiden en Delft, vergemakkelijkt.

Een deel van de groenten en fruit die aan het hof werden geconsumeerd, was afkomstig van de grafelijke kooltuinen net buiten de buitenste grachtengordel aan de oostkant van het hof en van de boomgaarden aan de zuidzijde, tussen de grachtengordels in. Het meest noordelijke deel van de moestuinen werd later ingericht als oefenterrein voor de schutterijen. De groenzone tussen de grachtengordels aan de oostzijde (het Akerland) was met bomen beplant en werd bevolkt door een reigerkolonie, daar aangebracht ten behoeve van plezierjacht en consumptie.

Vanaf 1433 maakte Nederland deel uit van het Bourgondische rijk. Omdat het machtscentrum hiermee veel zuidelijker kwam te liggen, werd het Binnenhof niet langer gebruikt als residentie van de graaf. Den Haag bleef echter wel een bestuurscentrum: er was een stadhouder en er verbleven ambtenaren. Voor een eventueel bezoek van de graaf - en later ook de keizer - moesten er wel goed ingerichte verblijfsruimtes worden gebouwd. Daarnaast voerde het Hof van Holland in de Rolzaal een deel van de rechtspraak uit.

3.2 Nieuwe Tijd

In 1581 wordt Filips II niet langer erkend als Heer der Nederlanden.¹⁹ Dit betekent dat het Binnenhof vanaf 1581 niet langer als grafelijk hof kan worden beschouwd. De stadhouder was hierdoor in feite overbodig geworden, maar toch werd de functie in ere gehouden. De aanvoerders van de Opstand konden daardoor een hoofdfunctie in de uitvoerende macht krijgen zonder tot landsheer uit te groeien.

Vanaf 1585 nam stadhouder Maurits van Nassau zijn intrek in het Binnenhof. Hij bevorderde de terugkomst van verschillende regeringscolleges, waardoor Den Haag het regeringscentrum van de Republiek van de Zeven Provinciën werd. Het noordwestelijke deel van het Binnenhof, vanouds de kant waar de stadhouder woonde, werd voor Maurits verder uitgebreid met allereerst de Mauritstoren en verder aanpassingen aan de aansluitende bebouwing. Ook werd het stadhouderlijk kwartier voorzien van een ommuurde tuin met speelhuis (het latere Huis van Albemarle) aan de zijde van het Buitenhof.

In 1633 werd het noordoostelijke deel van het Binnenhof gedeeltelijk heringericht. De buitengracht werd gedempt, evenals het oostelijke deel van de Hofvijver en er werd een nieuwe weg aangelegd die het Plein met het Binnenhof verbond. Deze ingreep, die ook met sloop op het Binnenhof gepaard ging, betekende een nieuwe inrichting van de voormalige Kooltuinen en het Akerland. De kooltuinen werden verkaveld voor de bouw van luxueuze grote huizen en op het Akerland verrezen enkele stadspaleizen (langs het tegenwoordige Plein). In de periode 1633-1638 werden het Huygenshuis en het Mauritshuis op het voormalige Akerland gebouwd. Gedurende de 17de eeuw namen steeds meer politieke en bestuurlijke instanties van de Republiek der Nederlanden hun intrek in het Binnenhof. Tijdens de eerste stadhouderloze periode lieten de Staten van Holland en West-Friesland het deel van het stadhouderlijk kwartier dat aan de Hofvijver grensde, afbreken ten behoeve van een vergaderruimte (nu de Eerste Kamer). Na de terugkeer van de stadhouder was er vervangende woonruimte nodig. Deze werd verkregen door uitbreiding van de bebouwing aan de westzijde naar het zuiden toe. De Staten-Generaal, de Hoge Raad en de Staten van verschillende provincies werden op het Binnenhof gevestigd.²⁰ Hiervoor werden delen van de middeleeuwse bebouwing afgebroken, maar waar mogelijk gebruikte men de oude funderingen. Na de tweede stadhouderloze periode werd er in 1777-1779 een paleis voor Prins Willem V gebouwd in de zuidwesthoek aan het voorplein. De

¹⁹ Nationaal Archief, inventarisnummer 254G.

²⁰ 5.1.2.e 2015, p. 136.

ruimte tussen de binnenste en buitenste grachten aan de zuidzijde van het Binnenhof was al in de late middeleeuwen door particulieren ontwikkeld; vanaf het midden van de 16de eeuw werd er door particulieren ook bebouwing gerealiseerd aan de randen van de groene gebieden rondom het Binnenhof (tuinen/boomgaarden etc.). Alleen de grote pleinen (Buitenhof en het Plein) bleven voor bebouwing bespaard.

3.3 Negentiende en twintigste eeuw

Aan het eind van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw veranderde de politieke constellatie. Veel van de gebouwen van het Binnenhofcomplex verkeerden in slechte staat. Plannen om het hele complex te slopen en opnieuw op te bouwen werden niet goed ontvangen door de burgerij. Daarom werd besloten om de gebouwen te restaureren en te verbouwen. In 1853 werden de eerste panden gesloopt en in 1861 vonden de eerste restauraties en werkzaamheden plaats. Deze duurden met onderbrekingen tot 1915 voort. In 1862 werden de laatste grachten gedempt en in 1879 werd een groot deel van de Hofkapel afgebroken en verbouwd. Het middeleeuwse muurwerk werd van een klamplaag voorzien waarbij de middeleeuwse kern dus uit het zicht werd gebracht.

De meest ingrijpende verandering van het grafelijke zalencomplex vond plaats in de tweede helft van de 19de en vroege 20ste eeuw. In 1861 werd de kap van het grafelijke zalencomplex afgebroken omdat hij niet middeleeuws was, maar 'pas' uit 1621 dateerde. Het nieuwe exemplaar bestond uit een gietijzeren constructie. In 1900-1903 werd dit dak echter weer vervangen door een reconstructie van de in 1861 gesloopte kap.²¹

Ook in de 20ste eeuw vonden nog veel drastische veranderingen plaats. Zo werd in 1912-1915 veel bebouwing afgebroken ten behoeve van de aanleg van de Hofweg; (een deel van) het Huis van Albemarle, de bebouwing naast de Gevangenpoort en de bebouwing aan de Hofplaats (voormalige Praktizijnshoek). Omstreeks 1913-1915 werd het conglomeraat van panden in de noordoosthoek naast het Torentje afgebroken en weer opgebouwd. De nieuwbouw, waar tegenwoordig het Ministerie van Algemene zaken is gehuisvest werd in 1972 nog eens grondig verbouwd.

In 1924 werd de westelijke zijde van de Hofvijver rechtgetrokken en de Hofweg doorgetrokken. Vlak voor Tweede Wereldoorlog, in 1938-1939, werd onder het Buitenhof een bunker/schuilkelder gebouwd.

In 1971 werd het plangebied aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht. Om plaats te maken voor nieuwbouw werden echter ook daarna nog gebouwen gesloopt, zoals het Goudsmidskeurhuis en het Huis met de Trapgevel. In de jaren zestig van de 20ste eeuw verrees vervolgens de Kortenhorstvleugel, in 1972 het Schepelgebouw en in 1992 de nieuwbouw van de Tweede Kamer langs de Lange Poten en het Plein (zie bijlage 3 voor locaties).

21 5.1.2.e 2015, p. 44.

4 Archeologische waarden en verwachtingen

In en rondom het plangebied zijn in de loop van vele jaren archeologische onderzoeken en waarnemingen uitgevoerd die informatie verschaffen over de ondergrond van het Binnenhof (afb. 4.1 en 4.2). In bijlage 5 is een hiervan een overzicht opgenomen. Daarnaast zijn er in de loop der tijd vondsten gedaan die niet afkomstig zijn uit archeologisch onderzoek, maar wel zijn gemeld of opgetekend.²² Er zijn in totaal 13 archeologische onderzoeken uitgevoerd die meer informatie hebben kunnen verschaffen over de vroege geschiedenis van het Binnenhofcomplex, inclusief het Buitenhof. In dit hoofdstuk worden de vindplaatsen en vondsten behandeld die inzicht bieden in de te verwachten en aanwezige archeologische resten in de ondergrond van het plangebied.

4.1 Vroege prehistorie

Zoals eerder vermeld ligt het Binnenhof op een strandwal die aan het einde van het neolithicum (de nieuwe steentijd) ontstond. Bewoning op de strandwal was toen nog niet mogelijk; de zandbank die de kust afsloot zorgde er voor dat het achtergelegen gebied weliswaar werd gescheiden van de zee, maar het landschap bleef onbewoonbaar en drassig tot aan de duinrug Rijswijk-Voorschoten die al rond het jaar 3200 v. Chr. bewoond was.²³ Er is wel een aanwijzing dat gebied bezocht is gedurende deze periode: in 1912 werd tijdens de bouw van Hotel Central aan de Lange Poten een grote vuurstenen bijl aangetroffen. Deze bijl, met een gewicht van 1 kilo, is gepolijst, heeft een geslepen snede en kan worden gedateerd in het neolithicum (Vlaardingencultuur). Dergelijke bijlen werden gebruikt voor het aanleggen van akkers en het vellen van bomen. Dit is een uitzonderlijk groot exemplaar en daarom kostbaar. Mogelijk is de bijl bij rituele handelingen in de bodem terecht gekomen. Uit Den Haag zijn ook voorbeelden bekend van neolithische jadeiet bijlen die in later tijd een rol hebben gespeeld, bijvoorbeeld in een bouwoffer uit de Romeinse tijd aan de Scheveningseweg.²⁴ Iets dergelijks is mogelijk ook het geval bij een neolithische jadeiet bijl met een opzettelijk bot gemaakte snede die tijdens de opgraving van de Spuiport in een puinlaag werd aangetroffen. Hoe deze bijl hier terecht is gekomen is niet duidelijk.

Omdat er geen neolithische vindplaatsen rondom het plangebied bekend zijn, is het zeer onwaarschijnlijk dat er in de ondergrond van het Binnenhof neolithische bewoningssporen worden aangetroffen. De vondst van de bijlen wijst er echter op dat de vondst van losse artefacten uit deze periode niet kan worden uitgesloten.

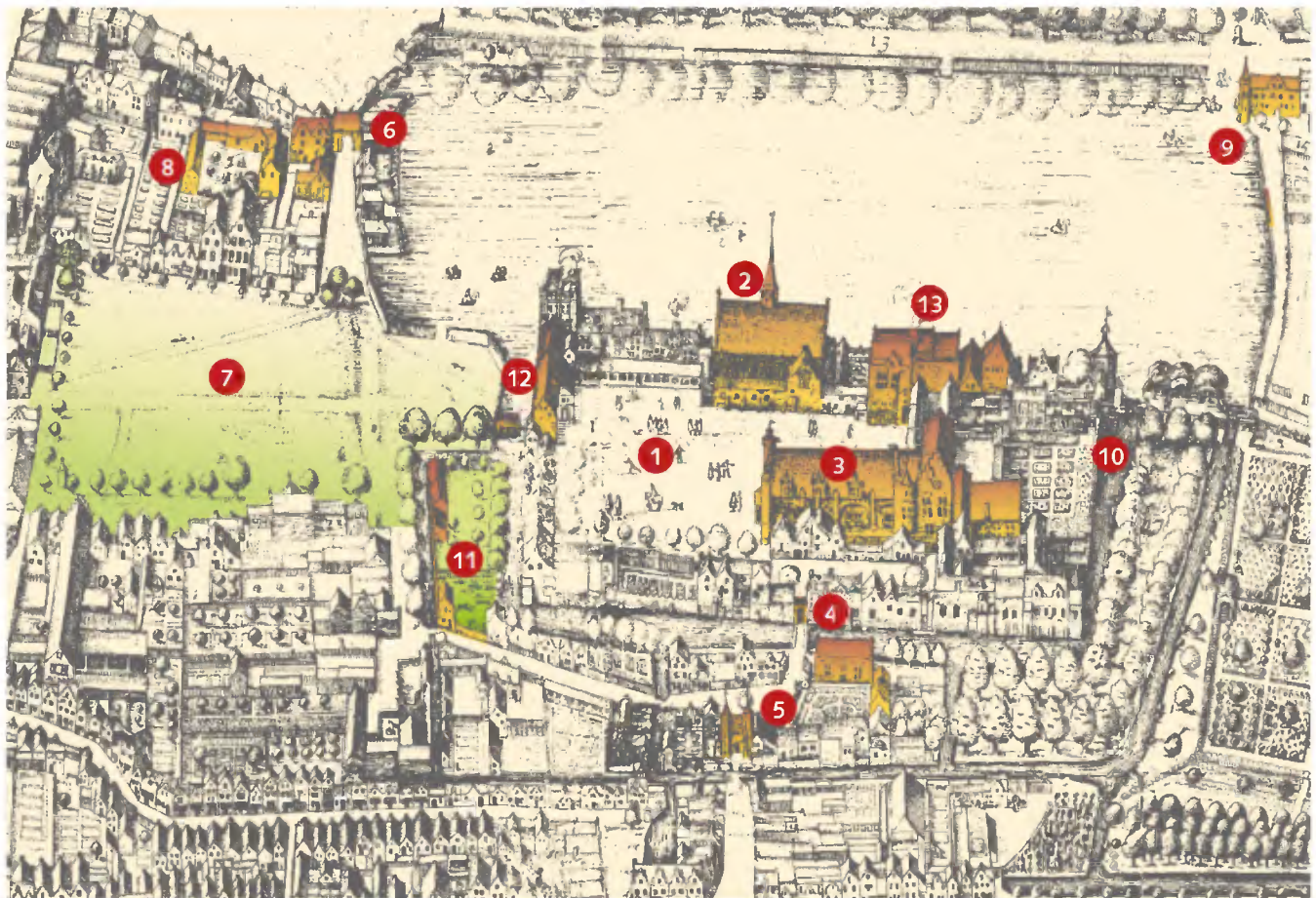
4.2 Late prehistorie

Op het terrein van het Binnenhof zijn, voor zover bekend, geen archeologische vondsten gedaan die in verband kunnen worden gebracht met bewoning of landgebruik in de late prehistorie. Wel is op het voorhof een bodemlaag met een onduidelijke datering aangetroffen (zie paragraaf 4.4.1). Daarnaast zijn er verschillende vindplaatsen in het centrum van Den Haag bekend die in deze periode zijn gebruikt als akkergronden (afb. 2.1 en tabel 1). In en rondom de Grote Kerk (vindplaats 84), op nog geen 400 m van het plangebied, zijn antropogeen beïn-

²² Deze zijn opgenomen in [5.1.2.e](#) 2015.

²³ [5.1.2.e](#) 2013, p. 28.

²⁴ [5.1.2.e](#) 2012, p. 1013. [5.1.2.e](#) 2015, p. 299.

Afb. 4.1 Een uitsnede van de kaart van 5.1.2.e (1616) met locaties van uitgevoerde archeologische onderzoeken (naar 5.1.2.e 2015):

- 1 = Voorhof en rondom de grafelijke zalen, archeologische begeleidingen 2000-2001;
- 2 = Hofkapel, opgravingen 1770 en 1879;
- 3 = Grafelijke zalen, waarnemingen tijdens restauratie 1892-1907 en later bouwhistorisch onderzoek;
- 4 = Hofpoort, Hofgracht en bebouwing zuidzijde Hofgracht, archeologisch onderzoek en begeleiding 1986 en 1993;
- 5 = Spuiport, archeologisch onderzoek 1987;
- 6 = Gevangenpoort, archeologische begeleiding en bouwhistorisch onderzoek 1881, 1964, 2007 en 2009;
- 7 = Buitenhof, archeologische begeleidingen 2005-2006;
- 8 = Valkhuis, archeologisch onderzoek 2004-2005;
- 9 = Uiterstepoort en kademuur, archeologische begeleiding 2012;
- 10 = Brug bij Grenadierspoort, archeologische begeleiding 2012;
- 11 = Hofweg, tuin van Maurits, archeologische begeleiding 2002;
- 12 = Stadhoudersbrug, Stadhouderspoort en noordwestvleugel, bouwhistorisch onderzoek en archeologische begeleiding, 1888, 1961 en 2006;
- 13 = Ministerie van Algemene Zaken, waarnemingen en bouwhistorisch onderzoek, 1881, 1972 en 2012.

vloede bodems uit de bronstijd en ijzertijd bekend. Zo werd in 1987 in het koor van de kerk een humeuze grijze bodem aangetroffen op een diepte van ongeveer 0,60 m +NAP.²⁵ Koolstofdatering van fragmenten houtskool uit deze bodem leverde een datering in de midden-bronstijd (circa 1360 v.Chr.) op. Tijdens de opgravingscampagne in het kader van de herinrichting rond de Grote Kerk werden in 2017 ten noorden van de kerk twee akkerlagen gedocumenteerd die door een stuifzandlaag van elkaar werden gescheiden.²⁶ In de onderste laag (op een diepte van 1 m tot 1,20 m +NAP) waren eergetouwkrassen zichtbaar en uit beide lagen werden (versierde) fragmenten aardewerk verzameld die in de ijzertijd te dateren zijn. Eerder, in 1991, werden ook twee door stuifzand van elkaar gescheiden bewerkte akkerlagen met aardewerkscherven aangetroffen in de Annastraat (vindplaats 95), in de niet onderkelderde delen van het terrein.²⁷ De onderste akkerlaag met eergetouwsporen dateert uit de ijzertijd, de bovenste omgespitte laag uit de late ijzertijd/vroeg Romeinse tijd. In beide lagen tekenden zich greppeltjes af. Het

²⁵ 5.1.2.e e.a. 1988, p. 221.

²⁶ 5.1.2.e, in voorbereiding.

²⁷ 5.1.2.e e.a. 1992, p. 256.

totale pakket lag tussen 0,95 en 1,10 m +NAP. Ook zo'n 50 m verderop werden bij een opgraving aan de Driehoekjes ijzertijdscherven aangetroffen (vindplaats 128).²⁸

Aan het Lange Voorhout (vindplaats 94), ter hoogte van nr. 102 en ten noorden van het plangebied, is in 1991 een omgespitte, humeuze zandlaag aangetroffen op een hoogte tussen 0 m en 0,70 m +NAP.²⁹ Een soortgelijke laag is tijdens verschillende onderzoeken in 2014 en 2015 aangetroffen op het Tournooiveld onder het Hollandveen, op een hoogte variërend tussen 0 m en 1 m +NAP.³⁰ Koolstofdatering van een monster dat werd genomen van de overgang van de zandige laag naar de veenlaag, leverde een datering op in de vroege bronstijd.³¹ Volgens de Nieuwe Geologische kaart is dit gebied, net zoals het Binnenhofcomplex, gesitueerd op een strandwal (zie hoofdstuk 2).

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat bodems uit de bronstijd in deze omgeving kunnen worden aangetroffen op een hoogte tussen 0 m en 1m +NAP, en sporen uit de ijzertijd tussen 0,20 m en 1,20 m +NAP. Gezien de geringe afstand van de hierboven genoemde vindplaatsen tot het Binnenhofcomplex, en het feit dat er een prehistorische bodemlaag is aangetroffen op het voorhof, is het mogelijk dat er ook sporen uit de prehistorie aanwezig zijn op de strandwal van het Binnenhof en het Buitenhof.

Tabel 1 Overzicht van locaties en vindplaatsen uit de late prehistorie in de omgeving van het Binnenhof. Vindplaatsnummers verwijzen naar de Lijst van archeologische vindplaatsen Den Haag in **5.1.2.e** 2007.

Opgraving & vindplaatsnr.	Jaar	Periode	14C-datering	Bodem(s) of vondsten	Bovenkant t.o.v. +NAP	Literatuur
Tournooiveld -	2014 2015	Bronstijd (midden)	1896-1735 v. Chr. of 1717-1695 v. Chr.	Bodem; omgespitte laag met twee paalgaten en een kuil	tussen 0 m en 1 m	5.1.2.e 2015 5.1.2.e 2016
Lange Poten vp. 94	1991	Bronstijd (midden)	1500-1300 v. Chr.	Bodem met spitsporen, loopt over in veen; ligt onderstuifzandlaag	tussen 0 m en 0,7 m	5.1.2.e 1992
Grote Kerk vp. 84	1987	Bronstijd (midden)	1360-1335 (+/- 35) v. Chr.	Bodem met houtskool, loopt over in veen; met stuifzandlagen	rond 0,6 m	5.1.2.e 1988
Grote Kerk vp. 84	2017	IJzertijd (vroeg)	n.v.t.	Bodems met stuifzandlagen; eerge-touwkrassen en scherven	tussen 1 m en 1,22 m	5.1.2.e (in prep.)
Annastraat vp. 95	1991	IJzertijd/ Romeins	n.v.t.	Bodems; eergetouwkrassen, spitsporen, greppels en scherven	tussen 0,95 en 1,10 m	5.1.2.e 1992, p. 256
Driehoekjes vp. 128	1999	IJzertijd	n.v.t.	Scherven	onder 1,50 m	5.1.2.e 2000, p. 253
Binnenhof vp. 1	2000	Onbekend	n.v.t.	Bodem	tussen 0,5 en 1,1 m	5.1.2.e 2015, p.108
Nobelstraat vp. 105	1993	IJzertijd of Romeins	n.v.t.	Bodem met spitsporen en fragmenten aardewerk	tussen 0,20 en 0,80 m	5.1.2.e 1995, p. 13

4.3 Romeinse tijd en vroege middeleeuwen

Archeologische resten uit de Romeinse tijd zijn in kleine hoeveelheden bekend van locaties dicht bij het Binnenhof. Deze bestaan voornamelijk uit scherven die zijn aangetroffen tijdens werkzaamheden. Tijdens het aanleggen van de fundering van het ruitersandbeeld van Koning Willem II op het Buitenhof in 1924, werden fragmenten aardewerk aangetroffen die uit de Romeinse tijd of vroege middeleeuwen dateren.³² Ook tijdens baggerwerkzaamheden in de Hofvijver, uitgevoerd in 1998, is een fragment gedraaid aardewerk uit de Romeinse tijd aangetroffen.³³

²⁸ **5.1.2.e** 2000, p. 253.

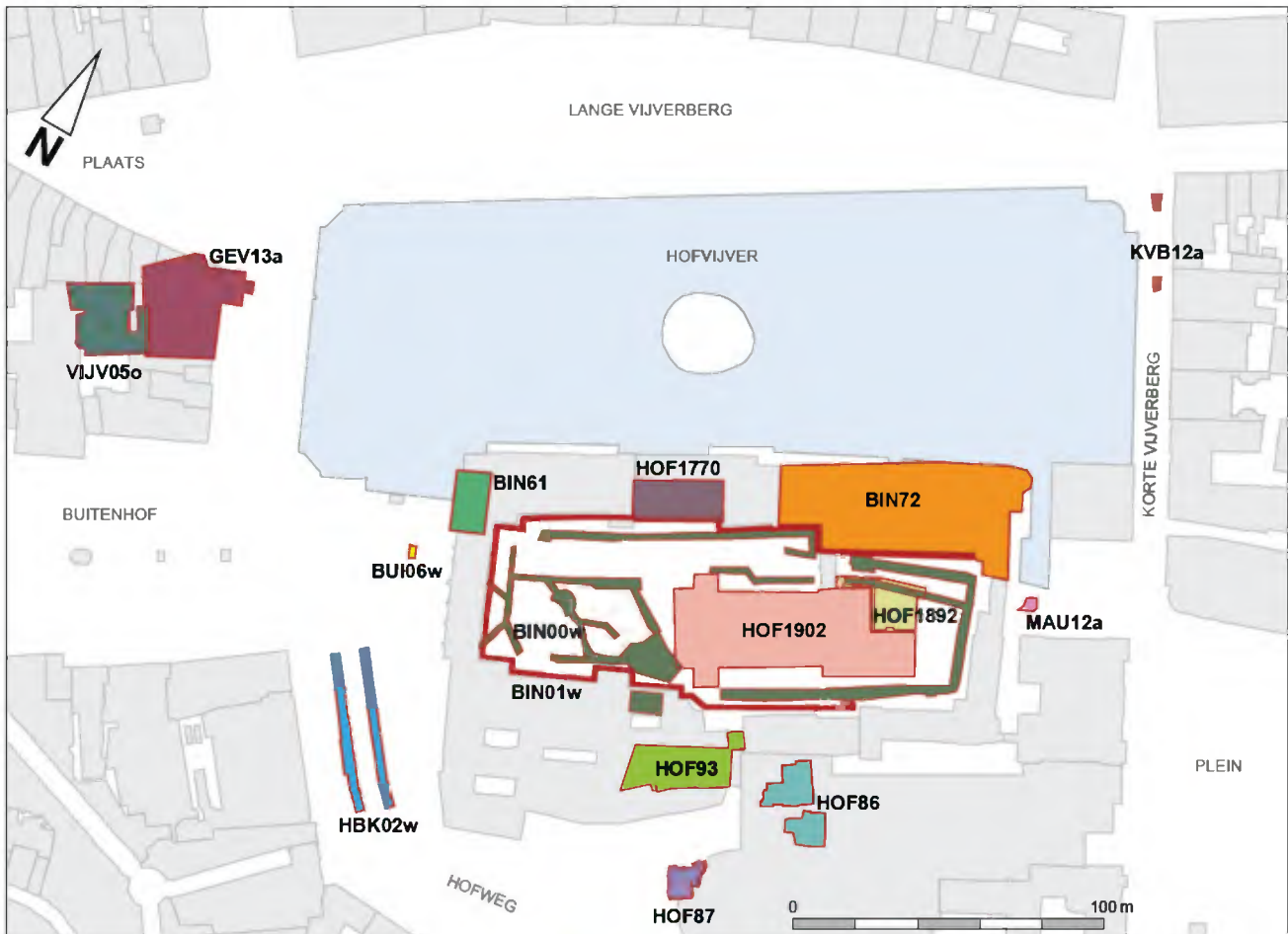
²⁹ **5.1.2.e** 1992, p. 257.

³⁰ **5.1.2.e** 2015, p. 21; **5.1.2.e** 2016, p. 19-20.

³¹ Tussen 1896-1735 v.Chr. of 1717-1695 v.Chr. (**5.1.2.e** 2016).

³² **5.1.2.e** 2013, p. 10.

³³ Ruwwandig aardewerk, type Niederbieber 89 (datering 150-270); **5.1.2.e** 2015, p. 295.

Projecten

 HOF1770	 BIN72	 BIN00w	 BUI06w
 HOF1892	 HOF86	 BIN01w	 KVB12a
 HOF1902	 HOF87	 HBK02w	 MAU12a
 BIN61	 HOF93	 VIJV05o	 GEV13a

Afb. 4.2 Locatie en omvang van onderzochte putten en sleuven in en om het plangebied.

Naast vondst van losse scherven zijn er natuurlijk ook Romeinse vindplaatsen met akkerlagen en/of andere bewoningssporen uit de buurt van het Binnenhof bekend (tabel 2). Deze bevinden zich aan het Westeinde/Zuilingstraat³⁴(vindplaats 3), Annastraat (vindplaats 95), het Lange Voorhout/Kazernestraat (vindplaats 108) en de Driehoekjes (vindplaats 128). De hoogte waarop vondsten zijn aangetroffen, is veelal niet bekend of wordt niet genoemd in de publicaties. De hoogte waarop archeologische sporen en resten uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen is echter deels af te leiden van tabel 1 (ijzertijd): zij zijn in het plangebied te verwachten vanaf circa 0,20 m +NAP. In de vroege middeleeuwen werd het land minder intensief bewoond dan in de eeuwen daarvoor. Dit had alles te maken met vernatting van het gebied, wat akkeren en bewoning moeilijk maakte. De gehele strandwal waarop het Binnenhof is gesitueerd, lijkt in deze periode verlaten.³⁵ Wel is er een aantal vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen bekend op strandwallen die dicht bij de zee zijn gelegen. Tijdens de archeologische begeleiding op het voorhof in 2000 is een oude bosbodem bovenop een laag stuifzand aangetroffen. De exacte datering hiervan is niet bekend, maar het is mogelijk dat deze bodem in de 8ste-9de eeuw is gevormd.³⁶ Vondsten die in de vroege middeleeuwen te dateren zijn, zijn niet aangetroffen in of rondom het plangebied.

34 Archis-onderzoeksmelding 1667 en 2349 (meldingen in het archeologisch registratiesysteem van het Rijk);^{6.1.2.e} 2000, p. 34.

35 5.1.2.e 2013, p. 104.

36 5.1.2.e 2015, p. 108.

Tabel 2 Overzicht van vindplaatsen uit de Romeinse tijd de omgeving van het Binnenhof. Vindplaatsnummers verwijzen naar de Lijst van archeologische vindplaatsen Den Haag in 5.1.2.e 2007.

Opgraving & vindplaatsnr.	Jaar	Periode	Bodem(s) of vondsten	Bovenkant t.o.v. +NAP	Literatuur
Westeinde 15 vp. 3	1997	Late IJzertijd/ Romeins	Greppels en paalkuilen met late ijzertijd/ inheems-Romeins aardewerk	n.n.b.	5.1.2.e 1999, p. 258
Annastraat vp. 95	1991	Late IJzertijd/ Romeins	Akkerlaag met spitsporen en greppels met aardewerk	vanaf 1,10 m	5.1.2.e . 1992, p. 256
Lange Voorhout/ Kazernestraat vp. 108	1994 en 1995	Prehistorie? Romeins?	Akkerlaag met spitsporen en aardewerk	n.n.b.	5.1.2.e 1996, p. 9
Driehoekjes vp. 128	1999	Late IJzertijd/ Romeins	Scherven uit late ijzertijd of Romeinse tijd	n.n.b.	5.1.2.e 2000, p. 252
Hofvijver -	1998	Romeins	Romeinse scherf	n.n.b.	5.1.2.e 2015, p. 295
Buitenhof vp. 1	1924	Romeins	Romeinse scherf	n.n.b.	5.1.2.e 2013, p. 10
Nobelstraat vp. 108	1993	IJzertijd of Romeins	Bodem met spitsporen en fragmenten aardewerk	tussen 0,20 en 0,80 m	5.1.2.e 1995, p. 13

4.4 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Vanwege de grote hoeveelheid gegevens wordt de informatie uit Middeleeuwen en Nieuwe tijd in dit hoofdstuk per deelgebied beschreven. Daarbij is gebruik gemaakt van archeologische en bouwhistorische waarnemingen en beschrijvingen en historische bronnen. Ook worden moderne bodemingrepen besproken die eventuele archeologische resten verstoord kunnen hebben.

Omdat dit bureauonderzoek zich richt op de archeologie ondergronds, zijn de beschrijvingen voornamelijk gericht op de bouwdelen die zich onder maaiveld bevinden. Dit resulteert in een incomplete beschrijving van de bouwgeschiedenis van verschillende gebouwen, maar wel in een zo compleet mogelijke samenvatting van de aanwezige en te verwachten archeologische sporen en resten in het plangebied.

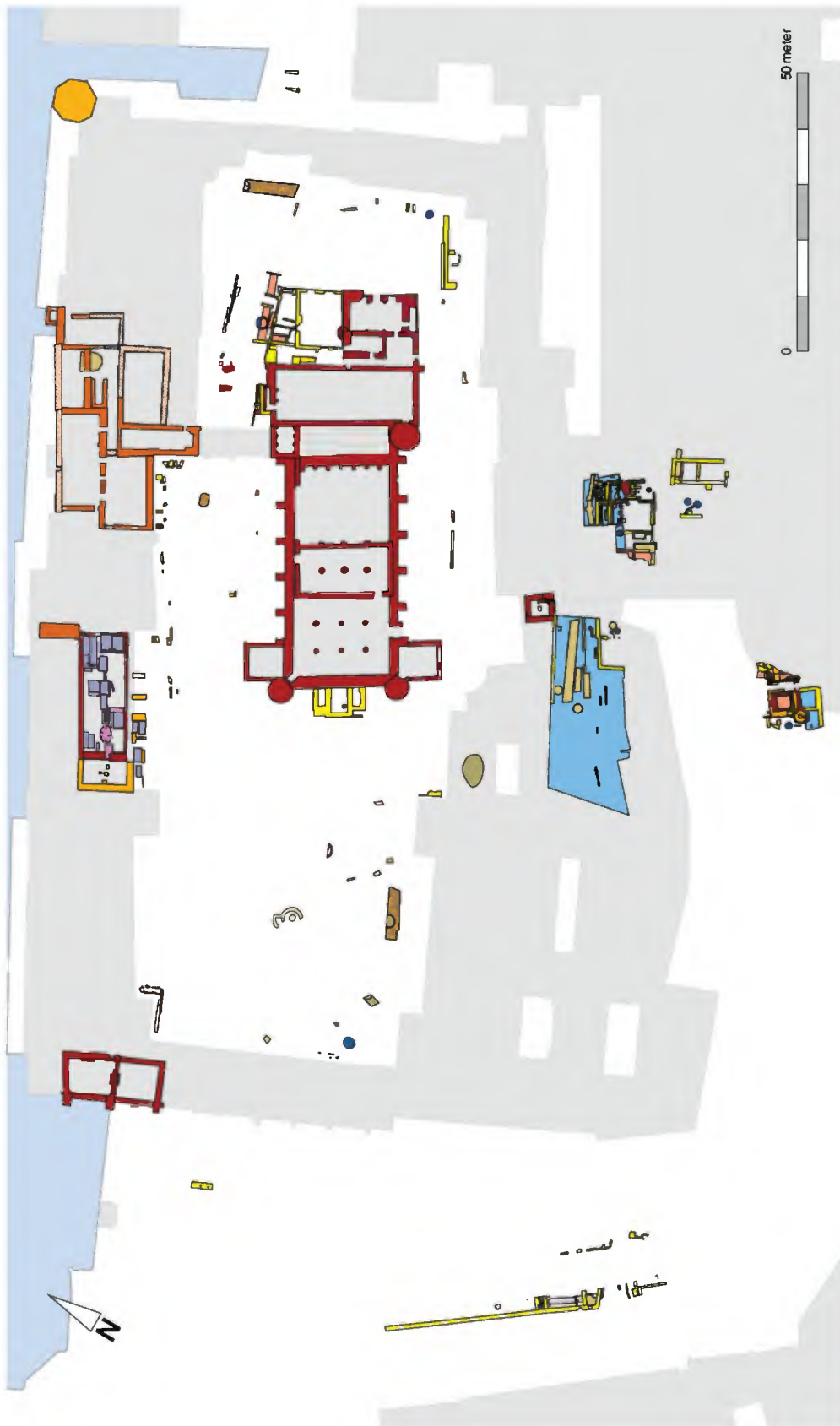
4.4.1 Deelgebied 1 - Binnenhof onbebouwde ruimte (zone 1 t/m 4)

De onbebouwde ruimte van het Binnenhof bestaat uit de openbaar toegankelijke ruimte rondom het gebouw van de Grafelijke Zalen. Dit gebied heeft al sinds het ontstaan van het Binnenhof belangrijke functies gehad en is door de eeuwen heen verschillende malen van uiterlijk gewisseld door de aanbouw en sloop van de omliggende gebouwen. Gedurende de middeleeuwen was het Binnenhof in duidelijke compartimenten verdeeld. Deze vier zones worden afzonderlijk besproken.

In deelgebied 1 zijn meerdere kleine archeologische waarnemingen en onderzoeken uitgevoerd. In 1998 voerde de afdeling archeologie van de gemeente Den Haag een beperkt booronderzoek uit, waarbij de bodemopbouw werd gedocumenteerd.³⁷ In 2000 en 2001 werden smalle sleuven gegraven (BIN00w en BIN01w; zie afb. 4.2) met een diepte van 1 tot 2 m en werden meerdere kabels, leidingen en riolen vervangen. De archeologische begeleiding van deze werkzaamheden heeft een (zeer incompleet) overzicht opgeleverd van de archeologische resten die in het plangebied aanwezig zijn (afb. 4.3). De reden is dat de geplande werkzaamheden tijdens de uitvoering geregeld werden gewijzigd, waardoor niet alle gegevens en verstoringen in kaart konden worden gebracht. Daarnaast zijn de sleuven zoals weergegeven op afbeelding 4.2, voor een deel met de hand ingemeten (BIN00w) en bestaat de kans dat deze niet op de exacte locaties zijn weergegeven.³⁸ Voor zover archeologische resten konden worden

³⁷ Zie bijlage 4 voor resultaten booronderzoek.

³⁸ In 2000 werd handmatig ingemeten, maar bij de aanleg van de ringleiding in 2001 digitaal. Daarbij werden discrepanties in de oudere metingen geconstateerd.

Afb. 4.3 Sporenkaart van alle onderzochten in en om het plangebied.

muren		overige sporen		kult met zerken	
	muur, 13de - 14de eeuw		greppel		kul met zerken
	steen, 13de - 14de eeuw		goot		grafkelder
	steenconstructie, 13de - 14de eeuw		beerput/beerkelder		lodenkist
	muur, 1350 - 1550		afvalkuil		waterput
	muur, 1350 - 1550 verdwenen		haard		gracht
	muur, 15de - 16de eeuw				
	steenconstructie, 15de - 16de eeuw				balk
	funderingslaag, 15de - 16de eeuw				plank
	muur, 17de - 18de eeuw				puinconcentratie
	steenconstructie, 17de - 18de eeuw				vloer
	funderingslaag, 17de - 18de eeuw				wegverharding
					zerk
					kuil
					puinkuil
					askuil
					houten paal
					palenrij
					beschoeiing

opgetekend, kan de opgetekende locatie dus afwijken van de daadwerkelijke posities. *Dit is een aandachtspunt voor toekomstig onderzoek.*

Zone 1: voorhof

Via de Stadhouderspoort kwam men vanaf het Nederhof (het tegenwoordige Buitenhof) op het voorhof terecht (dat ook wel Opperhof werd genoemd). Dit was een openbaar toegankelijke ruimte waar o.a. toernooien werden gehouden en gasten werden ontvangen. Het voorhof was zeker vanaf in 1343 aan de oostzijde afgesloten door scheidingsmuren met poorten aan weerszijden van de Ridderzaal.

Aan de zuidzijde was deze afscheiding zeker aanwezig tot in de (late) 17de eeuw. Van de noordzijde is bekend dat de afscheiding al in 1616 niet meer aanwezig was.³⁹ Het plein was in de middeleeuwen onverhard, maar er waren vanaf 1350 wel vier verharde paden aanwezig die in 1497 nogmaals met puin werden verhard. De paden liepen van de (tegenwoordige) Stadhouderspoort naar het keukenplein en naar de Grote Zaal. Ook werden er paden naar de Hofkapel en naar de Rekenkamer aangelegd. In 1543 werden de paden bestraat met straatkeien. Later werd het hele voorhof bestraat. Delen van de bestrating en de oudere paden zijn teruggevonden tijdens de waarnemingen in 2000 en 2001. De exacte oriëntatie van de paden is door de geringe omvang van de waarnemingen echter niet te achterhalen.

Gezien de publieke functie van het voorhof zijn er in het centrale deel niet veel archeologische resten van gebouwen te verwachten. Wel is zeker dat er een zone langs de gevels van de bestaande gebouwen onder het maaiveld nog restanten van funderingen en muurwerk aanwezig zijn. Deze zijn in 2000/2001 veelal, voor zover mogelijk, onverstoord in de grond gelaten. Tijdens waarnemingen is ook de bodem van het voorhof onderzocht. De geologische ondergrond bestaat uit Oud Duin met resten van prehistorische bodems, typerend voor duinvaaggronden (afb. 4.4). De prehistorische bodemlaag varieert in dikte (tussen 3-13 cm) en werd aangetroffen op een hoogte tussen 0,5 en 1,1 m +NAP. De datering van deze laag is niet geheel duidelijk, maar zou gezien de hoogteligging kunnen dateren uit de brons- of ijzertijd. Bovenop deze bodem bevond zich een pakket stuifzand waarop vermoedelijk in de 8ste-9de eeuw wederom bodemvorming heeft plaatsgevonden. Deze bodem is voorheen geïnterpreteerd als een bosbodem en is op enkele plekken nog goed geconserveerd; op sommige plaatsen kon onderscheid worden gemaakt tussen de uitspoelingslaag (boven) en de inspoelingslaag (onder). De bosbodem werd afgedekt met een schone zandlaag, die op een aantal plaatsen door omspitten met de humeuze bodem is vermengd (afb. 4.5). Mogelijk betreft het hier een verstuiving van Oud Duinzand. Vooralsnog wordt deze laag als onderdeel van de stadsophogingslagen gerekend.

Het voorhof is opgehoogd met een dikke ophogingslaag (80-100 cm) bestaande uit zand, as, huishoudelijk afval en puinlagen.⁴⁰ De oudst dateerbare ophoging dateert op zijn vroegst uit de 14de eeuw. Mogelijk betreft het een ophogingslaag bestaande uit grond die afkomstig was uit de uitgegraven Hofvijver.⁴¹ Ongeveer 10 meter ten noorden van de zuidelijke bebouwing was het ophogingspakket erg dun. Dit komt door de aanwezigheid van de natuurlijke duintop (Oude Duinen) die hier op circa 40 cm onder maaiveld ligt. De ophogingspakketten kunnen om verschillende redenen zijn aangebracht: verschillende rekeningen uit de periode 1388-1432 wijzen erop dat het voorhof met aarde en mest werd opgehoogd en geëgaliseerd ten behoeve van het steekspel. In 1376 wordt de grond die vrijgekomen was door de aanleg van de funderingen van het portaal van de Grote Zaal, verdeeld over het voorhof.⁴²

Tijdens de archeologische begeleiding van 2000 zijn zes afvalkuilen uit de periode 1300-1600 op het voorhof aangetroffen (afb. 4.6). De inhoud, grootte en aard van de kuilen varieert. Zo is

39 Zie kaart van Den Haag door 5.1.2.e uit 1616.

40 5.1.2.e 2015, p. 108.

41 5.1.2.e 1902, p. 50.

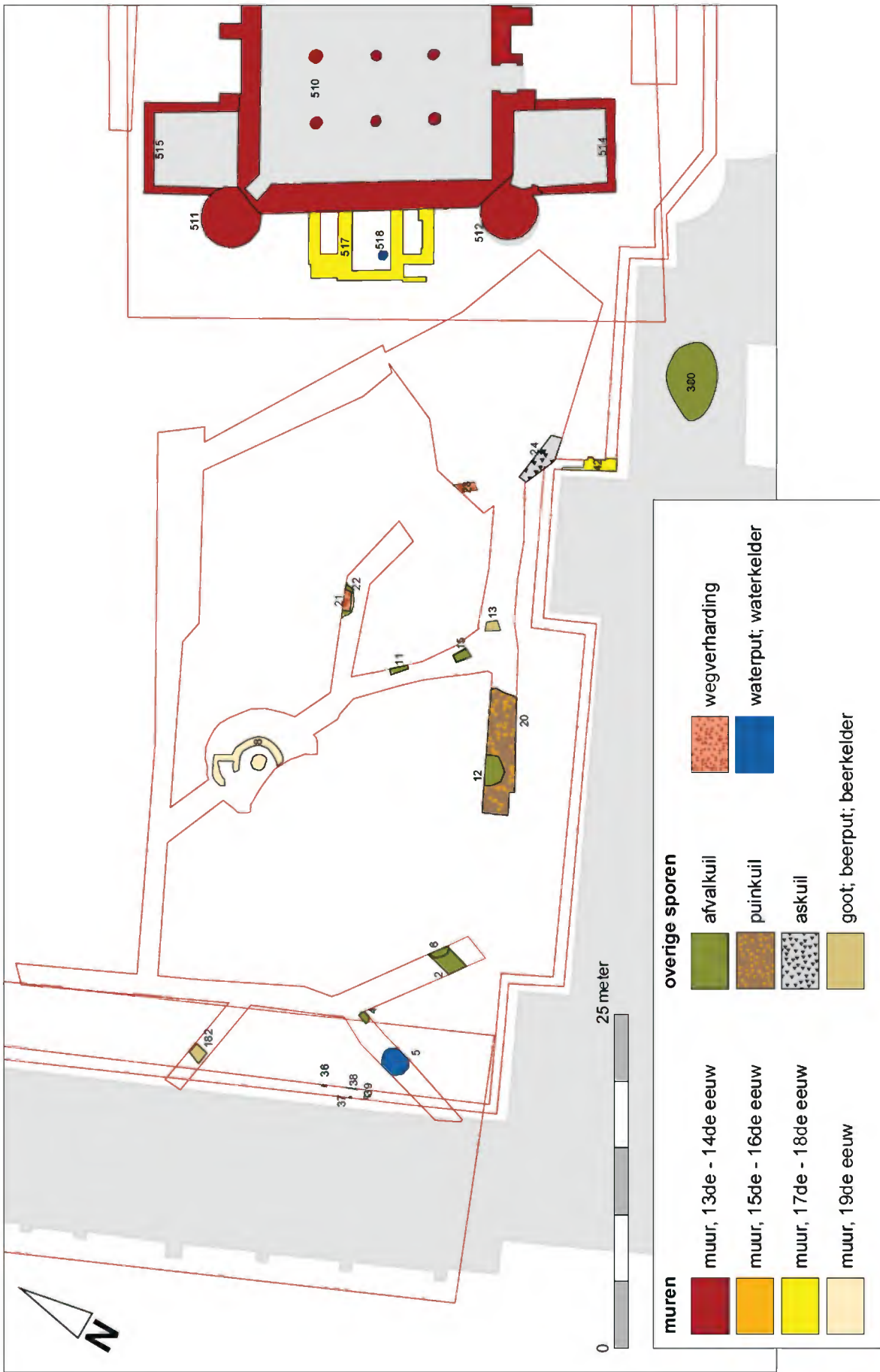
42 5.1.2.e 2015, p. 110.

Afb. 4.4 Sleuf op het Voorhof, bodemprofiel van een typische duinvaaggrond (2000).

Afb. 4.5 Sleuf ten noorden van de Grote Zaal, bodemprofiel met zandlenzen in humeuze laag (2000).

Afb. 4.6 Sporenkaart van waarnemingen op het Voorhof (projectcode BIN00w en BIN01w).

er een askuil (BIN00w-s24), een puinkuil (zie paragraaf 4.4.5), een mortelkuil (BIN00w-s4; voor de productie van mortel) en een kuil die voornamelijk met bot- en schelpresten was gevuld (BIN00w-s6).

Uit een waarneming in 2001 blijkt dat er aangrenzend aan de Mauritstoren (zie paragraaf 4.4.3), onder het voorplein, ook 14de-eeuwse muurwerkresten en vloerdelen bewaard zijn gebleven. De vloer en de muur bestonden uit kloostermoppen (BIN01w-s18, s20 en s29).

Op grond van de steenformaten, het metselverband en de vondst van een fragment bijna-steengoed onder het vloertje is een datering in de periode 1290-1325 waarschijnlijk.⁴³ De muur kan dragend zijn geweest, maar de functie is vooralsnog onduidelijk. Het muurwerk is *in situ* bewaard voor toekomstig onderzoek.

Rond 1908 werd er op het voorhof een systeem van rioolgoten aangelegd. Deze goten bestonden uit gemetselde tongewelven of muurtjes die waren afgedekt met natuurstenen platen. In 2000 zijn nieuwe leidingen aangelegd, waarbij twee ondergrondse betonnen bunkers schuin voor de zuidelijke toren van de Grote Zaal werden aangetroffen. De functie van deze bunkers is niet geheel duidelijk. De zuidoosthoek van het voorhof (tegenover Binnenhof 2a) is door de aanleg en verwijdering van deze bunkers zwaar verstoord (ongeveer 144 m²).⁴⁴

Op het voorplein staat de welbekende fontein die in 1885 is neergezet ter nagedachtenis aan Willem II.⁴⁵ Deze fontein heeft echter niet altijd op dezelfde locatie gestaan. Hij werd in de jaren zestig van de vorige eeuw verwijderd en in 1975 herplaatst op de huidige fundering.⁴⁶ Restanten van de oorspronkelijke fundering van de fontein zijn tijdens de werkzaamheden in 2001 aangetroffen op circa 7 m afstand (richting het noorden) van zijn huidige locatie.

Zone 2: zuidzijde grafelijke zalen en zuidzijde achterplein

Het zuidelijke deel naast de Ridderzaal stond bekend als het Keukenplein (Cokenplein). Hier lagen de keukens, de bakkerij, het vleeshuis, een waterput, de opslag van dranken, de kleermaakerij en werkplaats voor borduurwerkers en opslagplaatsen.⁴⁷ Via de Cokenpoort (Hofpoort) werden voedsel en goederen aangevoerd. Historische bronnen wijzen erop dat het Keukenplein al vroeg was bestraat. Vanaf 1387 was er een galerij met poort (Galerij van Oostervant; vernoemd naar de zoon van Willem V), die de Oude Zaal verbond met de zuidelijke bebouwing op het Binnenhof. De galerij is later verbouwd en werd pas laat tijdens de restauratieperiode afgebroken. Restanten van deze galerij zijn aangetroffen in een sleuf tijdens de waarnemingen in 2000 (afb. 4.7; BIN00w-s160).⁴⁸

Tijdens de waarnemingen op het achterplein werd in 2000 en 2001 ten oosten van de galerij van Oostervant een diepe (tot 3 m onder maaiveld) gefundeerde muur aangetroffen die deel uitmaakte van het 17de-eeuwse gebouwencomplex van de Hoge Raad van Holland. De funderingen (afb. 4.7; BIN00w-s155) behoren tot een kamer die nog is weergegeven op een bouwtekening van 1875. Daarnaast zijn er restanten van binnenmuren en een vloer aangetroffen. Aan de buitenzijde van de muur bleek tevens een goot aanwezig. De goot en de bovenste delen van de funderingen zijn verwijderd ten behoeve van de aanleg van de nieuwe riolering.

Langs de gehele zuidelijke zijde van de grafelijke zalen bevonden zich aanbouwen (zie paragraaf 4.4.2). De oudste lag in de westelijke hoek en werd gelijktijdig met de Grote Zaal gebouwd. In 2000 zijn aan de zuidzijde van de grafelijke zalen restanten van rioleringen gevonden die vermoedelijk dienden als verzamelriool voor de aangebouwde woningen en

43 5.1.2.e 2015, p. 118.

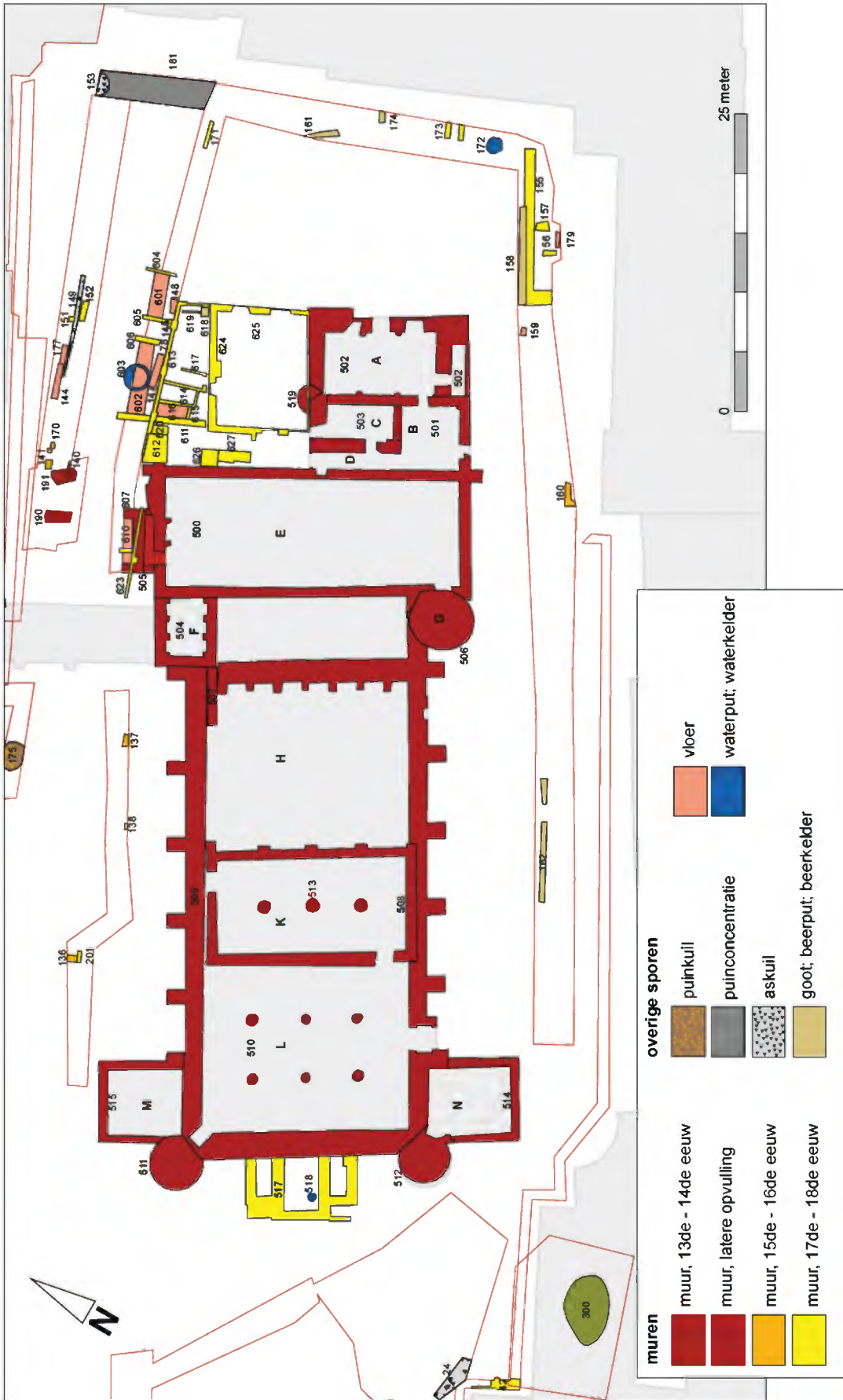
44 5.1.2.e 2015, p. 108, afb. 3.3.5.

45 Rijksmonumentnummer 333069.

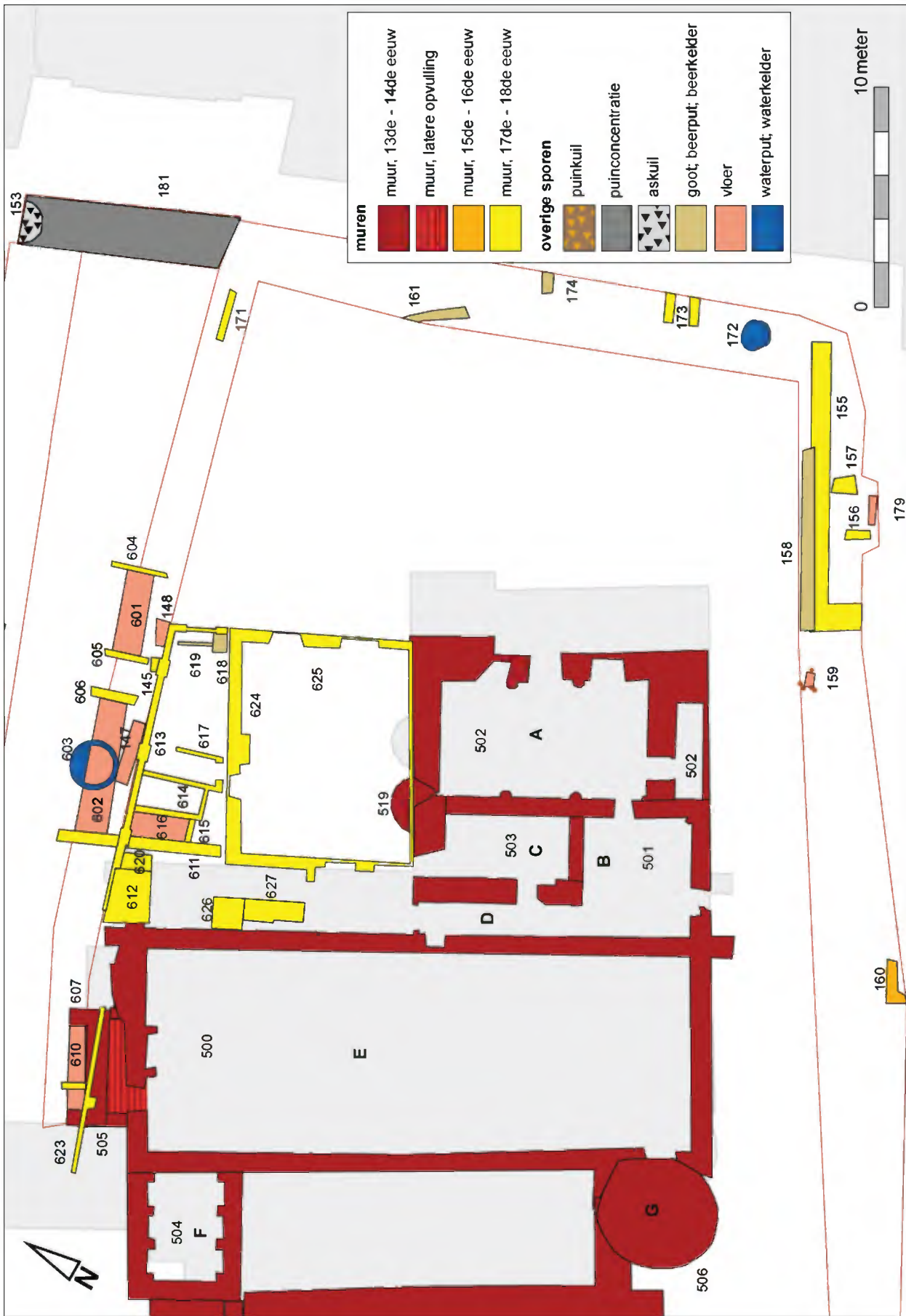
46 5.1.2.e 2015, p. 113.

47 5.1.2.e 2015, p. 102.

48 In de vorm van muurwerk, dat op basis van gebruikte baksteenformaten tussen 1390 en 1425 gedateerd kan worden.

Afb. 4.7 Sporenkaart van onderzoek Grafelijke Zalen.

Afb. 4.8 Sporenkaart van waarnemingen aan de zuidzijde van de Grote Zaal en achterplein (projectcode BIN00w).

de afvoer van regenwater (afb 4.7; BIN00w-s162). Van de aanbouwen zelf zijn geen resten gedocumenteerd, omdat op de vermoedelijke locaties geen sleuven zijn getrokken. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze nog wel aanwezig onder de tegenwoordige bestrating.

Omdat het Keukenplein al vroeg was bestraat, zijn er tijdens de waarnemingen weinig afval-
gen, aslagen of afvalkuilen aangetroffen. Wel zijn er (zoals verwacht) restanten van muren en
funderingen aangetroffen van verschillende gebouwen (zie paragraaf 4.4.6). Aan de oostzijde
van het achterplein werden verder nog sporen gevonden in de vorm van een waterput (19de
eeuw), afvoergootjes van bakstenen afgedekt met plavuizen en twee muurtjes die op een
afstand van 1,2 meter van elkaar waren gelegen (afb. 4.8).

Op de locatie tussen de Ridderzaal en de pomp (scheiding voorhof en keukenplein) is in de
ondergrond een groot kabelbed aanwezig, waardoor er geen sporen waargenomen konden
worden.

Zone 3: achterplein

Vanaf 1361 was het achterplein al ingericht als recreatief tuincomplex.⁴⁹ Er waren omsloten
tuinen met daarin priëlen (overdekte zitjes), rechthoekige plantenbedden en zelfs een 'wijn-
gaard' in de vorm van een groot prieel overdekt met wijnranken en druiven. Bij dit tuinencom-
plex hoorde ook een zomerhuis dat zeker tot 1497 ten noorden of oosten van de De Lairessezaal
heeft gestaan.

Omstreeks 1500 werd er een nieuwe en ommuurde kaatsbaan aangelegd (zie ook zone 4).
Deze lag tussen de Oude Zaal (oostelijk) en het De Lairessegebouw (zuidelijk). Het kaatsen
gebeurde aanvankelijk alleen met de hand; maar later werden ook rackets gebruikt (voorloper
van het tennisspel). Al in 1525 werd de baan opnieuw betegeld en in 1530 werd een muur
aangebracht die de kaatsbaan aan de oostzijde afschermd.⁵⁰ In 1561 werd de kaatsbaan
aan alle zijden omgeven door nieuwe muren en pilaren, en kreeg een nieuwe vloer. In 1606
werd deze nogmaals vernieuwd, vermoedelijk met kalkstenen tegels. Aan de oostzijde van de
kaatsbaan werd de hierboven genoemde tuin (of een gedeelte ervan) in 1548 verwijderd en de
grond geëffend om plaats te maken voor een bleekveld.⁵¹ Op de kaart van **5.1.2.e** uit
1616 zijn naast de kaatsbaan echter duidelijk bloemperken weergegeven (afb. 4.9).

Vanaf 1633 werd een nieuwe weg vanaf het huidige Plein naar het Binnenhofcomplex aan-
gelegd, waardoor het terrein ten noorden van de grafelijke zalen opnieuw werd ingericht. In
combinatie met deze werkzaamheden werden twee nieuwe poorten gebouwd, de Midden-
poort en de Grenadierspoort.

Door de aanleg van de nieuwe weg werd een nieuwe, schuine rooilijn gedefinieerd. De bebou-
wing aan de Hofvijverzijde werd dan ook tot deze rooilijn uitgebreid.⁵² Ten zuiden van de weg
werden 14 winkeltjes aangebouwd. In 1640 werd de Leenkamer opgetrokken ten noorden
van het De Lairessegebouw. De zuidzijde van de weg werd afgesloten met een muur met
daarin een poort en een wachtgebouw. Van deze poort zijn voor de afbraak in 1853 tekeningen
gemaakt; hierdoor weten we dat deze voornamelijk uit natuursteen bestond. De poort gaf
toegang tot het afgesloten achterplein van het hof en het Hoog Gerechtshof. Ergens rond 1875
is de muur en het hoofdwachtgebouw gesloopt (afb. 4.10). Daarnaast werden ook de gebou-
wen aan de noordzijde van de weg gesloopt voordat het huidige pand van het Ministerie van
Algemene Zaken in 1913 werd gebouwd.

Rond 1900 en 2000 zijn hier funderingen en vloeren aangetroffen die in verband kunnen
worden gebracht met de middeleeuwse en latere bebouwing (afb 4.8). Ook werd een puinpak-
ket (BIN00w-s181) met middeleeuws materiaal aangetroffen. Vermoedelijk gaat het daarbij

49 Ook het oostelijke deel van zone 3 behoorde in de middeleeuwen tot deze tuin.

50 **5.1.2.e** 1903, p. 168-169.

51 **5.1.2.e** 1930, p. 169, noot 11. Een bleekveld is een grasveld waarop linnen na het wassen werd uitgespreid om te drogen.

52 Hier stond al sinds de 16de eeuw de Kastelnij (het huishoudelijke deel van het hof); deze werd dus uitgebreid.

Afb. 4.9 Kaart van Den Haag in 1616 (Haags Gemeentearchief) met projectie van locatie van de scheidingsmuur aan de zuidzijde (rood), de hypothetische ligging van de scheidingsmuur aan de noordzijde (blauw) en de muur van de 15de/16de-eeuwse kaatsbaan (groen).

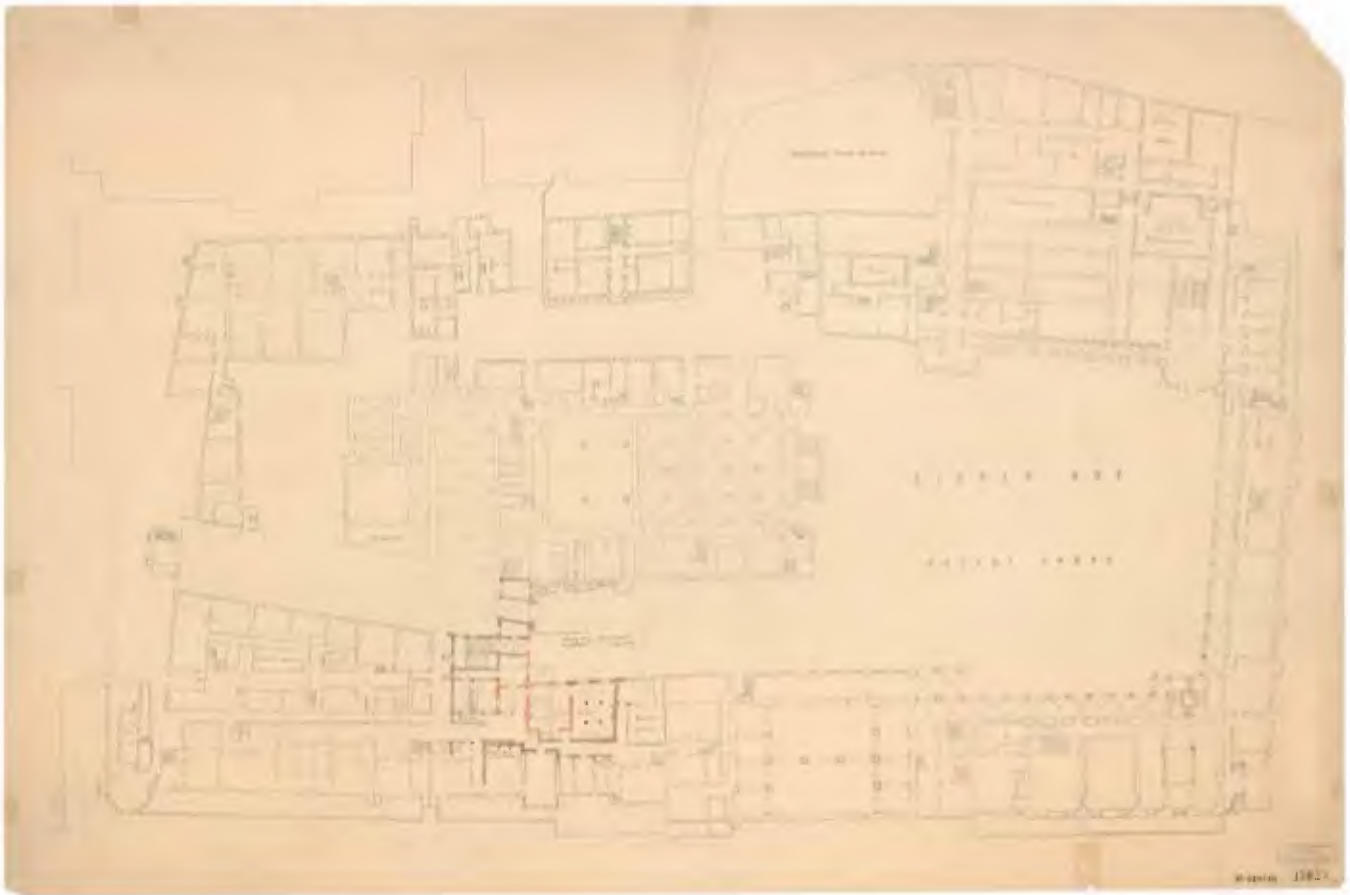

Afb. 4.10 Hoofdwachtgebouw naast de Grenadierspoort voor de sloop omstreeks 1875 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

om puinafval van de sloop van het pand in 1913. Onder de Grenadierspoort werden stenen aangetroffen die ook in de 15de eeuw dateren. Vlak voor de Middenpoort zijn aan de oostzijde verschillende stukken overlappend, 15de-eeuws muurwerk gevonden. Vermoedelijk gaat het om restanten van bebouwing van voor 1633, toen de rooilijn vanwege de aanleg van een nieuwe weg werd verplaatst (afb. 4.11). Ook zijn er delen van vloeren (BIN00w-s177), afvalkuilen (BIN00w-s153 en s149) en muurwerk uit de 17de of 18de eeuw aangetroffen.

Net achter de Middenpoort, ter hoogte van de meest noordoostelijke toren van de Rolzaal, is een muur van kloostermoppen aangetroffen die op de lengterichting van de Oude Zaal is georiënteerd. Mogelijk betreft het een deel van een oude verbinding tussen de Oude Zaal en de noordelijke bebouwing.

In de jaren 1872, 1892, 1897, 1900 en 2000 is de ondergrond ten oosten van de Middenpoort meerdere malen vergraven. Daarbij zijn verschillende archeologische waarnemingen gedaan. Door het meermaals ontaarden van de nog aanwezige bouwhistorische resten is de kwaliteit ervan verslechterd; er is zeker archeologische informatie verloren gegaan. Daarbij moet worden vermeld dat de waarnemingen uit de 19de en 20ste eeuw sowieso gefragmenteerd zijn en een verwarrend patroon vormen als ze worden gecombineerd en samengevoegd. Mogelijk is

met name de documentatie van de waarnemingen uit de 19de eeuw incompleet en geven ze een onjuiste weergave van de werkelijkheid.⁵³

Zone 4: noordzijde grafelijke zalen

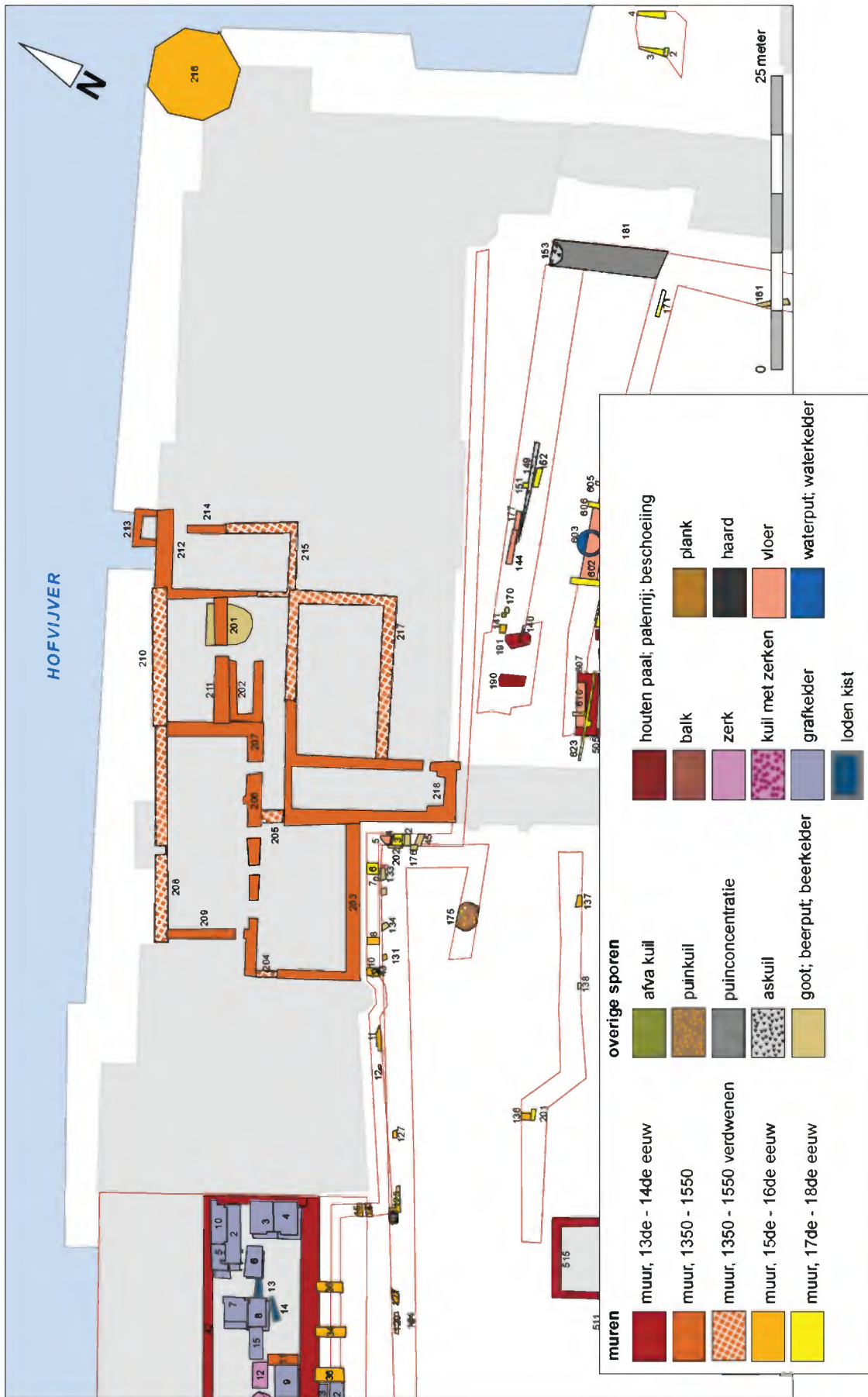
Het plein tussen de Ridderzaal, het voorhof en het achterplein was privéterrein en alleen toegankelijk voor de bewoners en hun bezoekers, geestelijken, ambtenaren en dienstpersoneel. In de 14de eeuw was dit gedeelte middels een muur en poort afgescheiden van het voorhof. Via dit plein konden de verschillende woonvertrekken en de Hofkapel bereikt worden. Restanten van de muur en de poort zijn tot op heden niet aangetroffen. In de 14de-16de eeuw stonden er in deze zone enkele gebouwen. In de 18de eeuw, maar vermoedelijk al eerder, was er langs de hele noordgevel van de Ridderzaal bebouwing. Twee of drie muurdelen die tijdens de waarnemingen in 2000 werden gedocumenteerd, vormen mogelijk restanten van die bebouwing. Vanaf 1361 werd het kaatsspel⁵⁴ beoefend door bewoners van het hof en zeker vanaf 1388 was er een kaatsbaan aanwezig tussen de grafelijke zalen en de bebouwing aan de Hofvijver. De kaatsbaan bestond uit een muur en een vloer. Tijdens de waarnemingen van 2000 werd een massieve muur gevonden, die dwars op de noordgevel van de Grote Zaal heeft gestaan (afb. 4.7: BIN00-s136). Restanten van de muur liepen door tot 2,5 m onder maaiveld. Twee meter verder naar het oosten werd eveneens een muur waargenomen, maar deze is niet uitvoerig beschreven of ingetekend; de exacte locatie is niet bekend.⁵⁵ Gezien de beperkte waarneming

Afb. 4.11 Uitsnede van een opmeting van het Binnenhof in 1875 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed) met projectie van de muren waargenomen tijdens project BIN00w-154-155 en 160. Het noorden is onder.

⁵³ Vermoedelijk zijn verkeerde interpretaties gemaakt. Zie RCE, objectnummer BT-019052.

⁵⁴ Het kaatsspel heeft zich in de loop van de 15de-16de eeuw ontwikkeld van een spel waarbij een bal met de blote hand of handschoenen werd geslagen naar een spel waarbij rackets werden gebruikt, een voorloper van het tennisspel. Groot verschil met het tennisspel is dat de bal met hand of racket via een schuin dak in het spel wordt gebracht.

⁵⁵ De waarneming werd gedaan op 30-6-2000 door de toenmalige opzichter. Er waren geen archeologen bij aanwezig.

Afb. 4.12 Sporenkaart ten noorden van de Oude Zaal (projectcode BIN00w) en langs de Hofvijver (projectcode BIN72).

is het niet duidelijk of deze muren deel uitmaakten van de kaatsbaan of van nog onbekende aanbouwen.

In 1512 werd de kaatsbaan aan deze zijde van het Binnenhof opgeheven en vervangen door een baan ten noordoosten van de grafelijke zalen (zie ook zone 3).⁵⁶

Langs de gevels van de Hofkapel en de bebouwing aan de noordzijde richting de Middenpoort zijn veel restanten van eerdere bebouwing aangetroffen. Het betreft resten van muren, funderingen, vloeren en goten (BIN01w-s3 t/m s7; afb. 4.11 en 4.12) die aansluiten op de gevellijn van 1616.⁵⁷ De sporen zijn op basis van steenformaten te dateren in de 16de of 17de eeuw en zijn mogelijk toe te wijzen aan een poortgebouw met trappenhuis dat hier heeft gestaan (afb. 4.11).⁵⁸ Ongeveer 5,8 m naar het westen toe zijn twee muurdelen uit de 15de eeuw aangetroffen. Deze hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van de bebouwing van de Hofkapel. Hiernaast werden menselijke botresten gevonden. De overige sporen die in deze hoek zijn aangetroffen betreffen voornamelijk riolen die niet nader te dateren zijn.

4.4.2 Deelgebied 2 - Binnenhof bebouwd: grafelijke zalen

Het centrale gebouw op het Binnenhof, waar de grafelijke zalen zich bevinden, is natuurlijk het meest bekende en tevens ook het meest onderzochte deel van het Binnenhof. De vroegst herkende resten dateren uit de eerste helft van de 13de eeuw, maar er is geen exacte datering mogelijk. Vermoedelijk betreft het het woonverblijf/jachthuis van Floris IV. De resten daarvan bestaan uit de kleine kelder onder de Ridderzaal, muurwerk in de huidige garderobekelder en een recent ontdekt bouwspoor in de Haagtoeren. Het oudste grafelijke woongebouw zal hebben bestaan uit een meerlagig gebouw verbonden met een ommuurde binnenplaats.⁵⁹ Het eerste historische bewijs voor een grafelijk verblijf in Den Haag bestaat uit een oorkonde uit 1242, uitgebracht door Willem II in 'Haga'. Nadat Willem II Rooms-koning was geworden, werd op het Binnenhof een koninklijk paleis gebouwd. Volgens 14de-eeuwse bronnen betrof dat de Oude Zaal (het gebouw met de Rolzaal en Haagtoeren), gelegen achter de huidige Ridderzaal. Over het algemeen wordt Floris V (1254-1296) gezien als opdrachtgever voor de bouw van de Ridderzaal. Daarbij is het vermoedelijke jachthuis van Floris IV gereduceerd tot de kelder en is deze met resten van de ommuurde binnenplaats opgenomen in de bouw van de Ridderzaal. In de periode 1898-1904 kreeg het grafelijke zalencomplex zijn huidige vorm door de sloop van verschillende aanbouwen en de restauratie van gebouwdelen en zalen waarbij ook eerdere 19de-eeuwse restauraties teniet werden gedaan (afb. 4.13 en 4.14). Het doel daarbij was het uiterlijk van de gebouwen terug te brengen naar de middeleeuwse situatie (of de 19de-eeuwse interpretatie daarvan). Hierdoor zijn vele originele bouwkenmerken vernietigd of achter pleisterwerk verdwenen.

Oude Zaal

Met de Oude Zaal wordt het gehele gebouw bedoeld waarin de Rolzaal zich op de eerste verdieping bevond. De Rolzaal dankt zijn naam aan de functie die dit gebouwdeel vanaf 1511 had: als vergaderzaal van het Hof van Holland, waarbij de rechtszaken op pleitrollen werden vermeld.

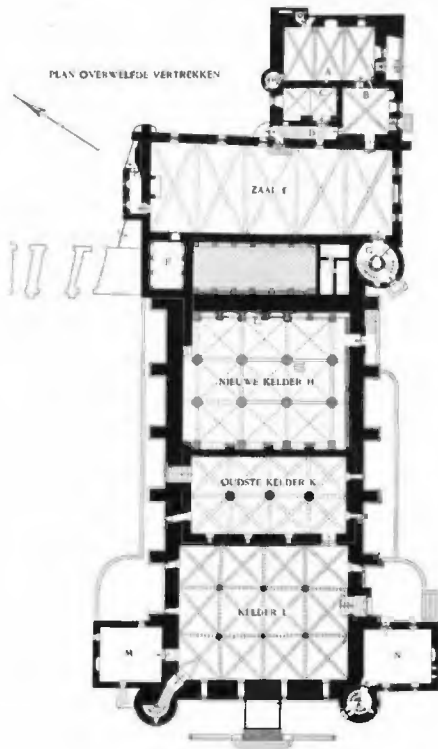
De overwelfde zaal eronder (souterrain) bevindt zich tot ongeveer 1,3 m onder maaiveld en is in totaal circa 5,8 m hoog. Vermoedelijk lag deze ruimte in de 13de eeuw minder diep, aangezien de onbebouwde ruimte in de eeuwen na de bouw van de Oude Zaal verschillende malen is opgehoogd. De overwelfde zaal bestaat uit kruisribben met vijf gewelfvakken. De oostelijke muur bevat een knik met een afwijking richting het noorden. Dit kan er op wijzen dat er tijdens de bouw rekening moest worden gehouden met bestaand muurwerk, of dat de zaal

⁵⁶ 5.1.2.e 1937, p. 120, 335.

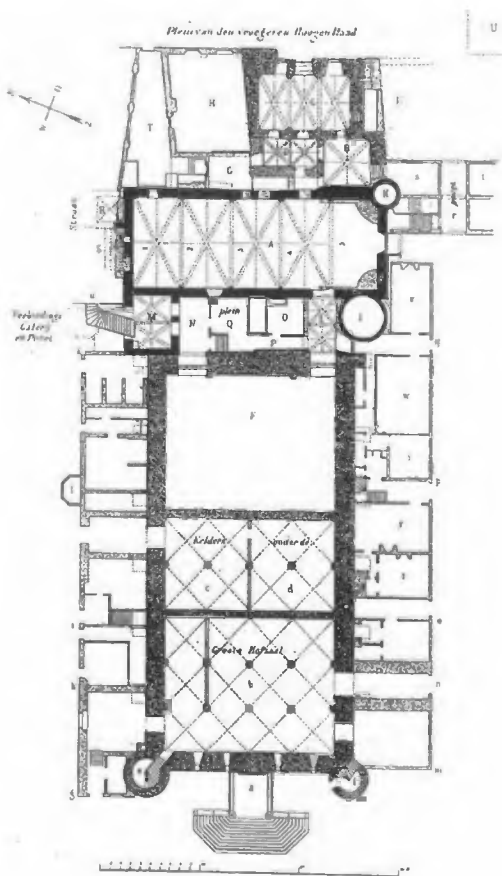
⁵⁷ De huidige gevellijn is pas in 1881-1882 aangelegd en toen naar het noorden verplaatst.

⁵⁸ Zie RCE, objectnummer BT-024141.

⁵⁹ 5.1.2.e 2018.

Afb. 4.13 Plattegronden van de eerste verdieping en kelderlaag van de Grafelijke Zalen na restauratie

(beschrijving 1907).

Afb. 4.14 Plattegrond van de grafelijke zalen voor de restauratie (Ising 1879).

oorspronkelijk in twee delen was opgedeeld. Hier zijn echter tot op heden geen aanvullende archeologische of bouwhistorische bewijzen voor gevonden.

De oorspronkelijke vloer bestond uit bakstenen, die tijdens renovatiewerkzaamheden in 1902 echter werden vervangen door natuurstenen tegels. Ten tijde van de vervanging werden drie bakstenen riolen aangetroffen in het noordelijke deel van de kelder.⁶⁰ Het is niet bekend of deze riolen nog aanwezig zijn. In de zuidmuur zijn nog sporen of restanten aanwezig van een oudere raamindeling, die er op duiden dat er verbouwingen zijn geweest waarbij de vloerhoogtes zijn aangepast.⁶¹

Restanten van verschillende spitsbogen in de noordelijke buitengevel van het gebouw wijzen erop dat er een extra verbinding moet zijn geweest tussen de Oude Zaal en de noordelijke bebouwing van het Binnenhof, ten oosten van het nog aanwezige Middenpoortgebouw.

Restanten van de funderingen van het verbindende bouwdeel zijn tijdens de restauratiewerkzaamheden rond 1892 aangetroffen.⁶² Vermoedelijk is dit deel in 1633 afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe straatindeling. Het noordelijke deel van de oostgevel is bij de grote restauratie rond 1900 opnieuw opgebouwd.

Ten oosten van de Oude Zaal bevindt zich een trappenhuis, waarvan de oostelijke muur later is opgenomen in de bouw van het De Lairessegebouw. Bouwnaden wijzen er op dat hier oorspronkelijk steunberen en een bordes aanwezig waren die samenhangen met de Oude Zaal.⁶³ Tijdens de werkzaamheden in 1900 werden in de noordoost- en zuidoosthoek twee traptorens gereconstrueerd vanaf de eerste verdieping. Het is niet duidelijk of de originele traptorens meteen bij aanleg, of als latere toevoeging op bestaande steunberen zijn gebouwd. Die laatste mogelijkheid hangt samen met het idee dat de oorspronkelijke hoogte van dit gebouw in de 13de eeuw is aangepast.⁶⁴ De eerste hypothese, wordt als meest aannemelijke gezien⁶⁵, maar er zijn bouwsporen in de zuidgevel en in een origineel deel van de oostmuur die op een andere indeling wijzen en nog niet goed zijn verklaard.⁶⁶ In de noordwesthoek van de Oude Zaal staat de rechthoekige Haag- of Schattoren. Deze toren werd in de 13de eeuw gebruikt als woontoren en is gelijktijdig met de Oude Zaal gebouwd. Het bouwhistorische onderzoek van **5.1.2.e** wijst op gebruik van ouder muurwerk (zie hieronder). Tijdens de eerste grote restauratie waren restanten van een beerput en twee kruisgewelven aanwezig. In 1968-1971 werd de vloer van het begane grondniveau ongeveer anderhalve meter dieper aangelegd, met een overwelfde kruipruimte eronder.

In de zuidwesthoek van de Oude Zaal bevindt zich een ronde traptoren, die al vanaf souterrainniveau is aangelegd. In 1900 zijn in deze traptoren twee vloerniveaus boven elkaar aangetroffen, bestaande uit bakstenen (oudste laag) en plavuizen. Bij de restauratie is de toren verhoogd, de stenen trap is vernieuwd en daarbij is een oude toegang (naar buiten) dichtgezet en vervangen door een nieuwe.

Oudste kelder en de garderobekelder

Er zijn drie kelders onder de Grote Zaal: de grote kelder van de Grote Zaal (circa 1280-1295), de daarachter gelegen kleine tevens oudste kelder vermoedelijk rond 1230) en de nieuwe kelder (vanaf 1900). Steunberen aan de oostzijde van de oudste kelder (afb. 4.7, Kelder K) wijzen erop dat dit de buitenkant is geweest van een meerlagig gebouw dat later deels is afgebroken. De aanwezigheid van venstergaten in de zuid- en westgevel geven aan dat een deel van de kelder

60 RCE, objectnummer BT-019013.

61 **5.1.2.e** 2015, p. 34.

62 RCE, objectnummer BT-019052.

63 **5.1.2.e** 2015, p. 53.

64 **5.1.2.e** 2015, p. 31-34.

65 Zie o.a. **5.1.2.e** 1999.

66 Bouwsporen in de originele delen van de oostmuur zijn helaas nog niet gedocumenteerd. Het restant van een rond venster in de zuidgevel is wel gedocumenteerd.

bovengronds heeft gelegen. De oost- en zuidmuur bevatten de grootste en dikste stenen die er op het Binnenhof voorkomen (31/32 x 14,5/15 x 9 cm).⁶⁷ De kelder K is via een doorgang in de westmuur verbonden met de grote kelder (L) van de Grote Zaal/Ridderzaal. In de noordmuur is er een doorgang die uitkomt op het hedendaagse straatniveau. Vanuit de nieuwe kelder (hieronder) is er ook een verbinding gemaakt. Zowel de noordmuur als de zuidelijke kelder-muur is gedeeltelijk geïncorporeerd in de zijgevels van de Grote Zaal. De noordelijke kelder-muur en de zuidelijke kelder-muur liepen oorspronkelijk verder door naar het oosten waarbij ze de zijden van een bijna vierkante binnenplaats vormden. Sporen daarvan zijn bij de bouw van de nieuwe kelder H, aan de oostzijde van de kleine kelder ontdekt. Deze kelder is rond 1900 aangelegd als een installatieruimte met een verdiept gelegen olietank. Sporen van de noordelijke binnenplaatsmuur zijn te zien in de nieuwe kelder H en in het onderste niveau van de Haagtoren. De sporen van de zuidelijke binnenplaatsmuur waren miniem en zijn nu niet meer in zicht. De oostmuur van de binnenplaats is niet meer zicht, deze is vermoedelijk geheel afgebroken bij de bouw van de achtergevel van de Grote Zaal. Van die achtergevel zijn de vertandingen te zien. Kelder H, aan de oostzijde van de kleine kelder is rond 1900 aangelegd als een installatieruimte met een verdiept gelegen olietank. Bij de overgang naar een gasinstallatie in 1968-1971 is de olietank verwijderd en is de installatieruimte verbouwd tot garderobekelder met toiletruimten. Ook deze is nog eens aangepast. **5.1.1.b**

Grote Zaal

In het laatste kwart van de 13de eeuw is de Grote Zaal (ook bekend als Ridderzaal) gebouwd. Over de vroege bouwgeschiedenis is weinig bekend. Vermoedelijk is er in de jaren 1280 of iets eerder, begonnen met de start. De voltooiing is dendrochronologisch gedateerd: 1289 +/- 6. Dit komt mooi overeen met een historische gegeven: in 1295 gaf Floris een groot feest in de Zaal. De Grote Zaal was van de Oude Zaal gescheiden middels een binnenplaats (afb. 4.14, plein Q). Historische vermeldingen doen vermoeden dat er in de 14de en 15de eeuw op deze binnenplaats al een (houten?) bouwwerk aanwezig was.⁶⁸ In 1511 werd er een stenen trapportaal aan de zuidzijde gebouwd om de Grote Zaal met de Rolzaal te kunnen verbinden. Op de binnenplaats werden ook gevangnishokken gebouwd, die bij de grote restauratie zijn gesloopt. De binnenplaats werd ingericht als overdekte garderobe-toiletruimte en van een overwelfde kruipruimte voorzien. In de periode 1968-1971 eeuw is op de binnenplaats een kelder met een betonnen vloer en dak aangelegd om ruimte te bieden aan een gasinstallatie. Er is toen zicht geweest op middeleeuws muurwerk, maar de tekeningen hiervan ontbreken bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.⁶⁹

Al in 1383/1384 werd de gehele noordmuur van de Grote Zaal, inclusief fundering, vervangen. Dit werd echter met dezelfde (soort) bakstenen gedaan en op dezelfde wijze als de oorspronkelijke muur, zodat deze op een juiste wijze aansloot op het gehele gebouw. De geringe dikte van de opgaande muren bevestigt dat de Ridderzaal een representatieve functie had en dat verdediging een minder belangrijke rol speelde.⁷⁰ De muren zijn aan de zijkant en achterkant voorzien van steunberen. Bij de werkzaamheden aan het begin van de 20ste eeuw zijn deze deels vervangen.

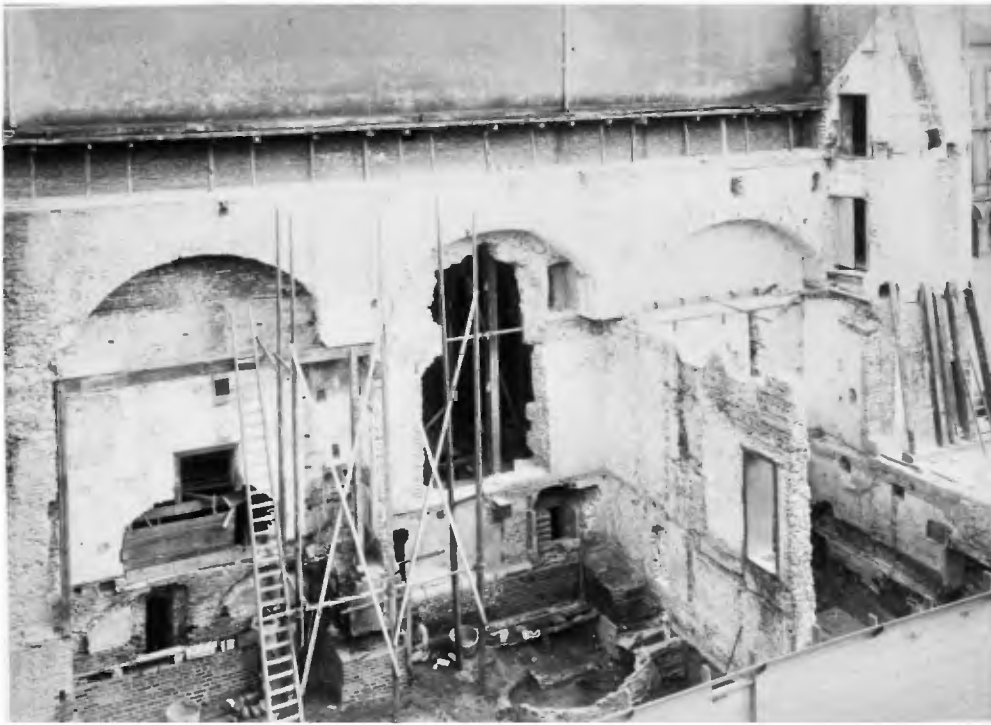
Gelijktijdig met de bouw van de Grote Zaal werd aan de westzijde van de oude kelder (kelder K) een kelder met kruisgewelven aangelegd (afb. 4.7, kelder L). De vloer daarvan (1,74 m -mv) ligt dieper dan de vloer van Kelder K, maar de hoogte van de plafonds is in beide kelders gelijk. De stenen in de oostmuur van kelder L lijken te zijn hergebruikt. Het is dan ook mogelijk dat

67 Persoonlijke waarnemingen (2018) door auteur **5.1.2.e**, afdeling Archeologie Den Haag; **5.1.2.e** 2015, p. 39.

68 **5.1.2.e** 1902, p. 51, 54, 146 (noot 23).

69 **5.1.2.e** 2018.

70 Verdedigingsmuren van adellijke huizen zijn vaak 2,3 m dik.

Afb. 4.15 Afbraak van de aanbouwen aan de noordzijde van de Grote Zaal in 1903, met funderingen in zicht (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

er stenen zijn gebruikt die afkomstig zijn van de sloop van de bouwlaag (of bouwlagen) boven kelder K.

In de vloer en aan de wand van de Grote Zaal bevinden zich veertien grafzerken, die daar in 1980 zijn geplaatst, maar oorspronkelijk afkomstig waren uit de Hofkapel.

Aanbouwen grafelijke zalen

Tijdens de restauratie van 1900 werden de aanbouwen aan de noord- en zuidzijde van de grafelijke zalen verwijderd. Enkele funderingen en muren, van in totaal twee aanbouwen, bleven echter gespaard; de aanbouwen zelf werden gereconstrueerd omdat deze een middeleeuwse (14de-eeuwse) datering hebben. De overige aanbouwen aan de noordzijde zijn vermoedelijk pas in de 15de en 16de eeuw ontstaan. Zo is bekend dat er in 1469 extra vensters in de zijgevels van de Grote Zaal werden aangebracht, om het verlies van licht te compenseren dat was ontstaan door aanbouwen aan de zijkanten van de Grote Zaal.⁷¹

Historische bronnen uit 1344 en 1454 maken melding van een *tritsoir* (aanrechtkamer) aan de zuidzijde en een *Botteleiye* aan de noordkant. In de muren van de noordelijke aanbouw waren kaarsnissen aanwezig; deze kwamen tevoorschijn tijdens de restauratie rond 1900. Op een foto die ten tijde van restauratie is genomen van de noordelijke buitenmuur van de grafelijke zalen (afb. 4.15), is een duidelijke doorgang waar te nemen in de westelijke muur van de *Botteleiye*, die uit lijkt te komen op de noordwestelijke traptoren van de voorgevel. Deze ruimte is tegenwoordig niet meer toegankelijk, maar het is goed mogelijk dat deze alleen is volgestort met aarde en de funderingen van deze ruimte dus nog aanwezig zijn onder maaiveld.

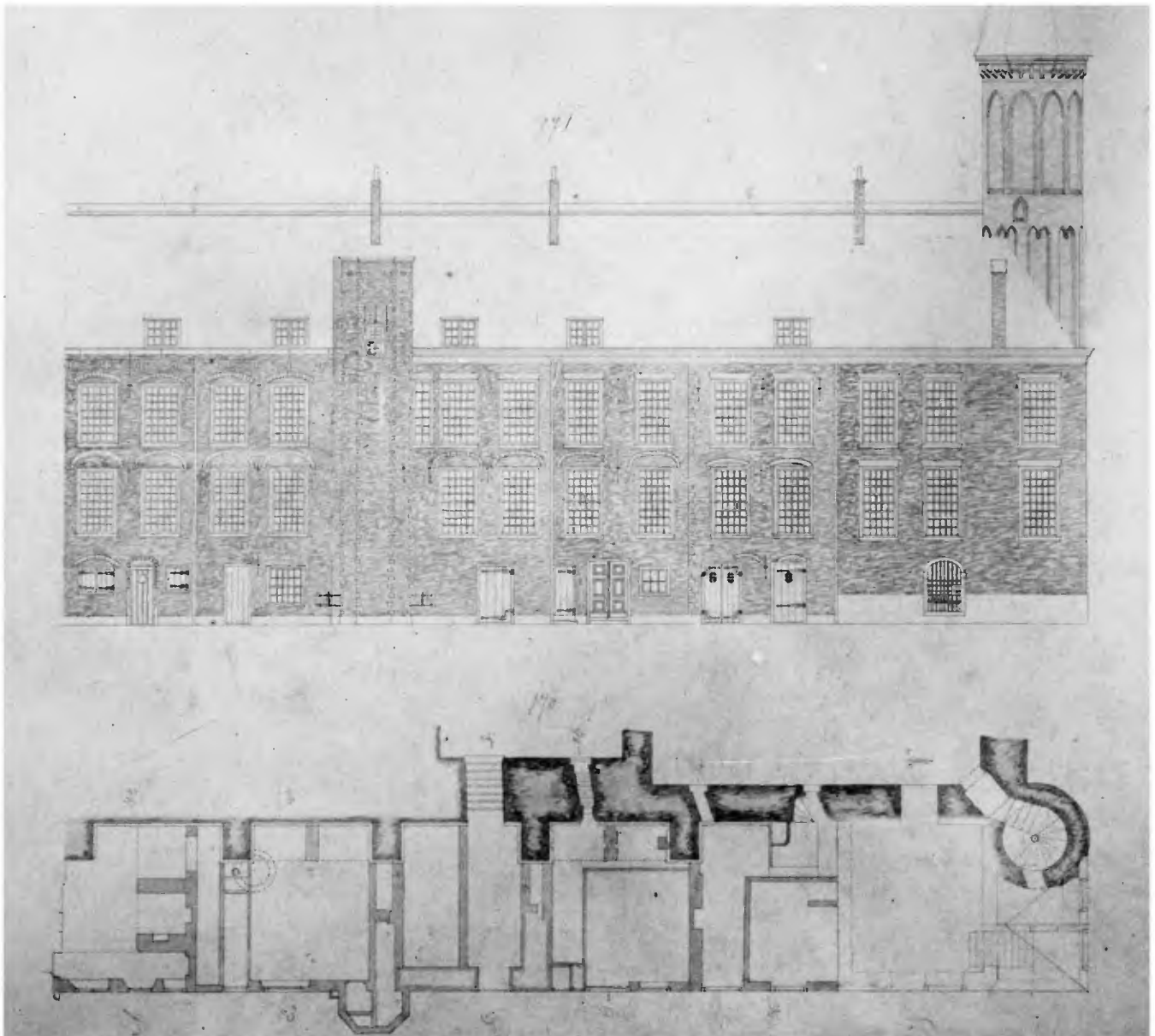
Voordat de aanbouwen in 1900 werden afgebroken, werden er bouwtekeningen gemaakt van de aanwezige muurdelen.⁷² Daarop zijn echter niet alle aangetroffen (archeologische) resten ingetekend. Zo zijn er op de hierboven genoemde foto ook archeologische resten te zien die op de bouwtekeningen niet voorkomen, zoals een restant van een beerkelder met een goot en een fundering die deze kelder doorsnijdt (afb. 4.15 en 4.16).⁷³

Tijdens de sloop lagen de voorgevels van de aanbouwen op een lijn met de noordmuur van de *Botteleiye*, maar of dit altijd zo is geweest, is niet geheel duidelijk. In 2000 zijn drie restanten

71 5.1.2.e 2015, p. 46.

72 RCE, objectnummer 43.041 en 43.040.

73 RCE, objectnummer 31.368, en OF-11710.

van muurdelen teruggevonden aan de noordzijde van de Grote Zaal, die mogelijk gekoppeld kunnen worden aan de aanbouwen. Spoor BIN00-s137 betreft een funderingslaag die uit de 15de eeuw kan dateren. Deze lijkt op de plaats van een binnenste dwarsmuur te liggen, die op zijn beurt haaks op de noordmuur van de Grote Zaal staat (afb. 4.7). BIN00-s138 betreft een restant van een muur in dezelfde richting als spoor BIN00-s137 maar deze heeft een mogelijke datering in de 16de eeuw (of jonger). Dit was mogelijk een onderdeel van een gangmuur. Tevens is er aan deze zijde een restant van een spaarboog waargenomen in 2000, maar de exacte locatie is niet bekend.

In 1376 werd de bordestrap die toegang gaf tot de Ridderzaal overdekt en in 1384 werd hierop een kamer gebouwd. In de jaren die volgden werd de voorgevel meerdere malen voorzien van aanbouwen. Deze werden in 1808 afgebroken, waarbij het gehele voorportaal werd vervangen door een bordes met zijtrappen. De funderingen daarvan (onderkant op circa 2,00 m +NAP)⁷⁴ zijn in 1876 ingemeten alvorens ze in 1879 werden verwijderd om plaats te maken voor een brede bordestrap (later weer omgezet in de huidige entree). Onder het centrale deel van het verwijderde voorportaal bleek een overwelfde ruimte aanwezig met daarin een waterput (afb. 4.7: Spoor 517 en 518). Deze put is door de afbraak van het voorportaal buiten gebruik

Afb. 4.16 De aanbouwen aan de noordzijde van de Grote Zaal voor de afbraak in 1903: aanzicht en plattegrond (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

⁷⁴ De diepte van de trapfunderingen is uitgerekend op basis van verschillende bouwtekeningen (RCE, objectnummer BT-019015 en BT-019386 en Beschrijvingen 1907, fig. 129-131).

Afb. 4.17 Het Leenkamergebouw voor de afbraak in 1900 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

geraakt, maar het is mogelijk dat resten hiervan nog aanwezig zijn (op een diepte vanaf circa 2,00 m + NAP) onder het huidige maaiveld dat zich op circa 2,90 m + NAP bevindt.

De Lairessegebouw

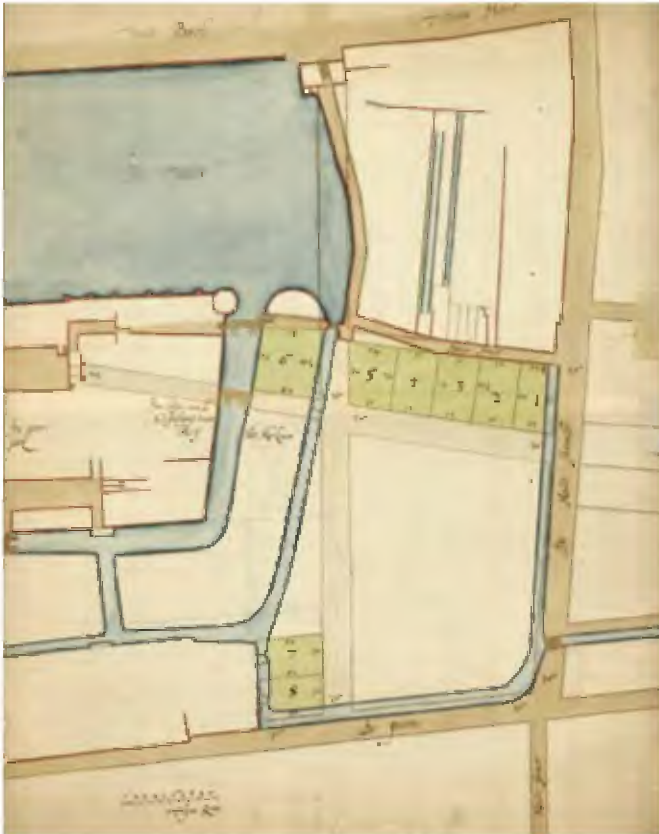
Het De Lairessegebouw dankt zijn naam aan de schilderingen op de eerste verdieping, die Gerard de Lairesse hier aan het einde van de 17de eeuw aanbracht. Het gebouw zelf heeft echter een oudere ontstaansgeschiedenis. Historische bronnen uit 1316 maken duidelijk dat er aparte ruimtes aanwezig waren. Of deze zich in het Rolzaalgebouw bevonden of daarachter, is echter niet duidelijk.

Op souterrainniveau bevonden zich drie ruimtes (afb. 4.13 en 4.7, A, B en C). Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze niet gelijktijdig zijn gebouwd, maar hun uiterlijk kregen door de aanbouw van verschillende ruimtes in de eerste decennia van de 14de eeuw.

Kelder A is daarvan de oudste en werd los van de Oude Zaal gebouwd. Kelder B is later toegevoegd, waarbij kelder A tegelijkertijd werd uitgebreid met een portaal, zodat de zuidmuren van beide gebouwen gelijk werden getrokken. In de resterende ruimte tussen kelders A en B en het portaalgebouw van de Rolzaal die destijds al aanwezig was, werd later kelder C toegevoegd. Rond 1330 werd het dak aangebracht, waardoor de verschillende ruimtes en verdiepingen erboven tot één gebouw werden verenigd.

Leenhof

Tussen 1640 en 1900 bevond zich direct ten noorden van het De Lairessegebouw een gebouw dat werd omschreven als het Leenkamergebouw, omdat hier van 1661 tot 1797 het stadhoudelijke Leenhof in was gevestigd. Op deze locatie was in de periode 1500-1616 zeker nog een kaatsbaan aanwezig (zie paragraaf 4.4.1: voorhof). Het is niet zeker of er voor het jaar 1640 of 1500 oudere bebouwing heeft bestaan. Naar verwachting zijn de funderingen van het Leenkamergebouw nog aanwezig onder het hedendaagse straatniveau. Het pand werd gesloopt aan het begin van de vorige eeuw, omdat men er een lage cultuurhistorische waarde aan toekende. Voorafgaand aan de sloop werden er wel bouwtekeningen van de funderingen en foto's (afb. 4.17) van het gebouw gemaakt. De bouwtekeningen zijn opgenomen in afb. 4.7.

Afb. 4.18 Ontwerp voor nieuwe weg vanaf het Binnenhof naar het oosten, nieuwe verkavelingen en een nieuwe rechte weg (Korte Vijverberg) en kade langs de Hofvijver (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Volgens historische bronnen moet zich ergens aan de oostelijke zijde van de grafelijke zalen ook een Jonckvrouwekamer hebben bevonden. Deze werd in 1524 herbouwd en in gebruik genomen als Griffiekamer. Het is niet bekend waar deze kamer precies heeft gelegen.

4.4.3 Deelgebied 3 - Binnenhof bebouwd: Ministerie van Algemene Zaken

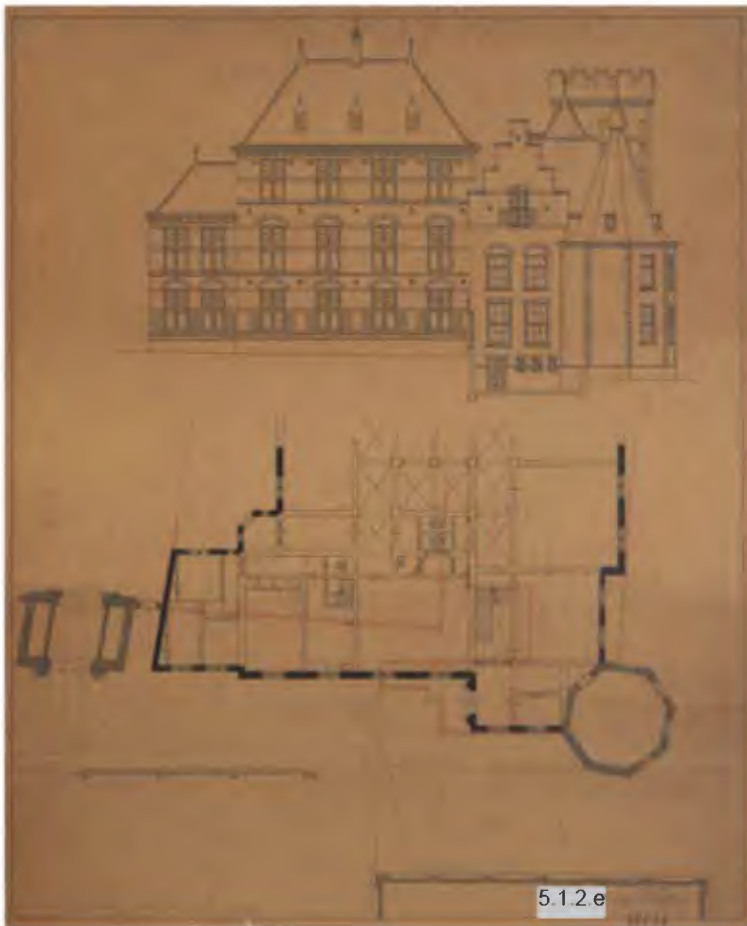
Er is weinig bekend over middeleeuwse bebouwing in de noordoosthoek van het Binnenhof. Er zijn wel reconstructies beschikbaar die zijn gebaseerd op vermeldingen in middeleeuwse rekeningen, maar exacte locaties en omvang van de gebouwen kunnen aan de hand daarvan niet worden vastgesteld. Schilderijen uit het midden van de 16de eeuw geven een incompleet beeld en de oudste betrouwbare kaarten dateren van na 1600.

Het Beierse woonkwartier

De bebouwing die zich uitstreckte over de lengte tussen de Hofkapel en het einde van het grafelijke zalencomplex in het noorden van het plangebied, wordt ook wel het Beierse woonkwartier genoemd omdat veel bebouwing hier werd uitgebreid door de verschillende graven van het Beierse huis. Vooral in de periode 1352-1416 werden belangrijke gebouwdelen toegevoegd. Zo werden woonvertrekken, keukens en stallen gebouwd voor de verschillende families die verbonden waren aan het Beierse huis. Later volgde ook nog een badhuis, een eetzaal en een harnaskamer voor wapenrusting. Op de kaart van 5.1.2.e uit 1616 is te zien dat de bebouwing aan de kant van de Hofvijver door een pad vanuit het Akerland wordt gescheiden van de gebouwen aan de zuidzijde van dit pad (afb. 4.9). In 1633 wordt een nieuw pad aangelegd die het Plein met het Binnenhof verbond middels de Grenadierspoort en –brug (afb. 4.18). Dit pad was zuidelijker gelegen ten opzichte van het al bestaande pad. De ruimte die tussen de twee paden was ontstaan werd al snel opgevuld met bebouwing.

Tijdens restauratie en nieuwbouwwerkzaamheden in 1880 werd een aantal vondsten uit de 15de en 17de eeuw aangetroffen in de ondergrond van het Beierse woonkwartier.

Omstreeks 1913-1915 werd het pand waarin het huidige Ministerie van Algemene zaken is gehuisvest, aangepakt; daarbij werden verschillende delen afgebroken en weer opgebouwd. Ook de rooilijn van de oostzijde werd rechtgetrokken en verder naar het oosten geplaatst,

Afb. 4.19 Gevel en bovenaanzicht aan de binnenkant van het Ministerie van Algemene zaken omstreeks 1913. In rood is de oude rooilijn aangegeven (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

zodat de gevellijn op gelijke hoogte kwam te liggen met de oostelijke gevel van de Grenadierspoort (afb. 4.19).

Tijdens restauratiewerkzaamheden in 1972 werden in het pand van het hedendaagse Ministerie van Algemene zaken kelders aangetroffen die met puin waren gevuld en waarvan de zolderingen waren afgebroken. Hoeveel kelders het in totaal betrof is niet duidelijk. Slechts twee hiervan zijn vermeld in een publicatie.⁷⁵ Op funderings- of souterrainniveau is volgens 5.1.2.e op sommige plaatsen (onder de Middenpoort, de Statenzaal, de Trêveszaal, de aangrenzende ruimte en de Kleefse Kamer)⁷⁶ nog middeleeuws muurwerk aanwezig.

Trapgevelgebouw en Kleefse Kamer

Momenteel bevinden zich aan de Hofvijverzijde nog twee panden met een trapgevel. De meest oostelijke werd in 1586 gebouwd en in 1882 en 1913 respectievelijk ver- en herbouwd. Tijdens de verbouwing in 1882 werden restanten van vijf over elkaar aangebrachte vloeren aangetroffen. Daarnaast bleken ook restanten van twee kleine gebouwen aanwezig, waarvan de zolderingen rijkelijk versierd waren. De dateringen van de niveaus en resten zijn niet duidelijk, maar het is mogelijk dat het resten van oudere bebouwing betreft.

Direct ten westen van het gebouw met de trapgevel staat het pand waarin de zgn. Kleefse Kamer zich bevindt.⁷⁷ Deze kamer is vermoedelijk omstreeks 1394 gebouwd. Bouwhistorische bronnen bevestigen dat er uit de periode 1350-1550 nog muurwerk bewaard is gebleven. In 1972 werd op souterrainniveau een riool aangetroffen met twee aantakkingen (datering onduidelijk) en een overwelfde kelder met waterloop. Vermoedelijk zijn beide nog aanwezig.

⁷⁵ 5.1.2.e 1882.

⁷⁶ 5.1.2.e 2015, p.133.

⁷⁷ Vernoemd naar Margaretha van Kleef, tweede gemalin van graaf Albrecht van Beieren. De toewijzing is echter niet geheel zeker.

Verbindingen en poorten

De gebouwen van het Beierse woonkwartier waren deels door overdekte galerijen met elkaar en met de grafelijke zalen verbonden. De verbindingen met het grafelijke zalencomplex bestond uit twee galerijen; de westelijke verbinding sloot aan op de Haagstoren en tweede verbinding sloot aan op de Rolzaal. Volgens **5.1.2.e** is de westelijke galerij, die uit twee verdiepingen bestond, al in 1376 gebouwd.⁷⁸

In 1633-1635 werd tussen het huidige Plein en het Binnenhofcomplex een nieuwe weg aangelegd, waarbij het terrein ten noorden van de grafelijke zalen opnieuw werd ingericht. In combinatie met deze werkzaamheden werden twee nieuwe poorten gebouwd, de Middenpoort en de Grenadierspoort.

De bestaande verbindingen moesten wijken voor de bouw van de Middenpoort. Bovenop deze poort werd 'de Witte Galerij' gebouwd. Onder de Grenadierspoort werden op een diepte van 90 cm kloostermoppen aangetroffen die niet in verband lagen; ze lagen scheef en specie leek te ontbreken. Boven dit pakket waren nog resten aanwezig van een 18de- of 19de-eeuws riool. Ook onder de Middenpoort is middeleeuws muurwerk van kloostermoppen waargenomen.

4.4.4 Deelgebied 4 - Binnenhof bebouwd: Voormalig Stadhouderskwartier, Eerste Kamer en Raad van State

De gebouwen aan de noordwestzijde van het Binnenhofcomplex worden tegenwoordig gebruikt door de Eerste Kamer en de Raad van State. Deze gebouwen hebben echter door de eeuwen heen verschillende gebruiksdoelen gehad en zijn in fasen ontstaan. De plaats waar het meest oostelijke gebouw van dit deelgebied staat heeft de langste geschiedenis: hier stond sinds 1289 de Hofkapel die meerdere keren is herbouwd en verbouwd.

De westvleugel van het Binnenhof en het daar aangrenzende westelijke deel van de bebouwing aan de Hofvijver wordt ook wel het Stadhouderskwartier of Stadhouderskwartier genoemd, naar de stadhoudersfamilie die hier met tussenpozen vanaf het midden van de 15de eeuw tot 1795 hebben gewoond. In dit westelijke deel zijn de Stadhouderspoort en de Mauritstoren te vinden. Tussen de Hofkapel en de Mauritstoren was al in de middeleeuwen bebouwing aanwezig, maar daarover is niet veel bekend: verschillende schriftelijke bronnen maken melding van het optrekken van gebouwen, of van de verbouwing van kamers of gebouwdelen.

Stadhouderspoort en de westvleugel – Hofweg 5/Buitenhof 30

Het Binnenhof was verbonden met het Buitenhof via een poort en een ophaalbrug. Deze poort, die oorspronkelijk de Middelste- of Middenpoort werd genoemd, was de belangrijkste entree tot het Binnenhof. Verschillende (bouw)historische bronnen plaatsen de Middenpoort in het gebouw dat de voorloper was van de tegenwoordige Mauritstoren.⁷⁹ De tegenwoordige poort ligt dus een stuk zuidelijker dan zijn voorganger (afb. 4.20). Wanneer deze Middenpoort precies is gebouwd, is niet duidelijk; bouwhistorisch onderzoek geeft een datering tussen 1280 en 1371, maar de eerste vermelding van de poort dateert uit 1344.⁸⁰

In 1394 wordt nog een muur aangelegd aan de westzijde van het Binnenhof en zuidelijk van de poort. Boven de poort was in 1441 een linnenkamer aanwezig, maar deze wordt in 1467 verplaatst naar de zolder boven de De Lairessezaal om plaats te maken voor de woonvertrekken en huishouding van de stadhouder.⁸¹ Vanaf de 17de eeuw wordt de poort dan ook Stadhouderspoort genoemd.

In 1550-1551 en 1620 worden de gevel, de Stadhouderspoort zelf, en de voorliggende brug nogmaals verbouwd. De poort is in de 19de eeuw gerestaureerd. Hierbij werden verschillende

⁷⁸ **5.1.2.e** 1902, p. 61.

⁷⁹ **5.1.2.e** 1991, p.65; **5.1.2.e** 1984, p. 74; **5.1.2.e** 2012b, p. 18.

⁸⁰ **5.1.2.e** 2012b, p. 17-19; RCE objectnummer BT-007701; **5.1.2.e** 2015, p.169.

⁸¹ **5.1.2.e** 1901, p. 64.

bouwelementen weggewerkt achter een klamplaag en werden er twee wandelpoortjes ter weerszijden van de poort gemaakt. Het is niet bekend tot welke diepte onder maaiveld deze 19de-eeuwse klamplaag reikt. De natuurstenen omlijsting van de poort werd verplaatst naar Amsterdam (nu in de tuin van het Rijksmuseum) en vervangen door een kopie.

In 1620 werd de westvleugel (ten zuiden van de Stadhouderspoort) naar het zuiden toe verlengd. Daarbij werd tevens een extra verdieping gebouwd. Vanaf 1652 werden deze nieuwe ruimtes in gebruik genomen als vergaderzaal voor de Staten van Holland, de stadhouderlijke keuken met bijhorende voorraadkamers.⁸²

In 1677 werden deze vleugel nogmaals verlengd: naar het zuiden toe werden vier venstertra-veeën aangebouwd.⁸³ In de jaren tussen 1747 en 1883 werden de kamers meermaals inpandig verbouwd, gemoderniseerd en weer gerestaureerd. Vanaf 1777 werd een haakse vleugel aan de zuidzijde aangebouwd (deelgebied 5). In 1862 werd de gracht gedempt die voor de bebouwing langs liep, en werd het straatniveau tot aan de bebouwing doorgetrokken. In de periode 1879-1883 werd de vleugel grootschalig gerestaureerd. De galerij aan de Binnenhofzijde bleek

Afb. 4.20 De Mauritstoren en de Stadhouderspoort door de jaren heen (Haags Historisch Museum, Haags Gemeentearchief).

82 De keuken bevond zich mogelijk op de begane grond. De kelders dienden vermoedelijk als voorraadkamers.

83 5.1.2.e 2012b, p. 22 en 28.

Afb. 4.21 Sporenkaart van de waarnemingen aan de noordwestzijde van het Binnenhof (projectcode BIN61, BIN01w en BU106w).

niet voldoende gefundeerd te zijn, balken waren verrot en muurverbanden onvoldoende. Er werden vele herstelwerkzaamheden uitgevoerd: houten balken, vloeren, gewelven, ramen en kozijnen werden vervangen en de kelders onder de vier (in 1677) aangebouwde traveeën werden volgestort met grond.⁸⁴ De kelders, die al onbruikbaar waren, werden daarmee ontoegankelijk gemaakt. Een deel van de staanders van de galerij zijn in deze periode ook vervangen. De vijf meest noordelijke staanders van de galerij zijn nog origineel.

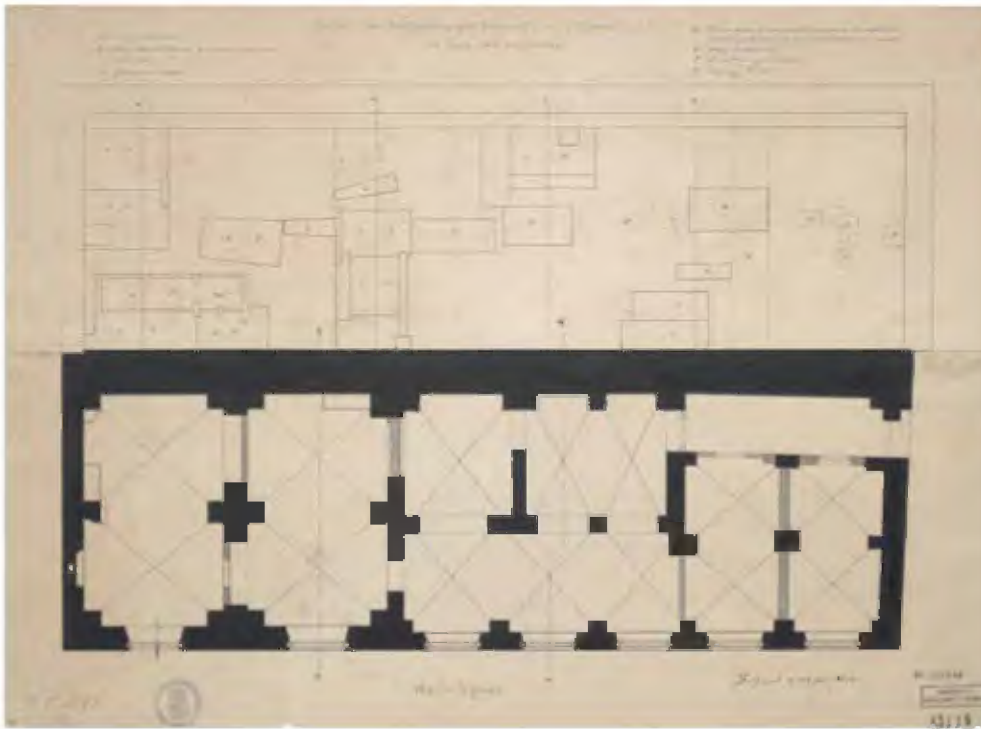
Voorafgaand aan de bouw van het paleis van Willem V (zie paragraaf 4.4.5) werd de bebouwing in de zuidwesthoek van het Binnenhof gesloopt. Hetzelfde gebeurde met het uiteinde van de westelijke vleugel van het Stadhouderskwartier. Wat hiervoor in de plaats moest komen is niet duidelijk: uiteindelijk werd er een traptoren van hout neergezet. Pas in 1879 werd deze vervangen voor een trappenhuis van steen. In 1920 werd de gevel van dit trapgebouw aan de kant van het voorhof opnieuw gebouwd zodat deze beter zou passen in het gevelbeeld van het Binnenhof.

De Mauritsstoren – Binnenhof 21

De Mauritsstoren heeft zijn naam te danken aan stadhouder Maurits van Nassau, die in 1585 werd benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland. In opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland werd in de periode 1589-1601 een woontoren voor hem gebouwd. Zoals eerder vermeld bevond de Middenpoort zich hiervoor nog in het gebouw waarop de toren is gebouwd. Op een schilderij uit 1597 is deze poort nog in het oude gebouw te zien (afb. 4.20).⁸⁵ Vanaf 1598 moet dan ook begonnen zijn met de bouw van de verdiepingen op het hoekpand en een aanbouw aan de zuidzijde van deze toren, met daarin het nieuwe poortgebouw. Dit

⁸⁴ 5.1.2.e 2012b, p. 35; 5.1.2.e 1981, p.43. Bestek 1879 (NA, archief 2.16.01, inventarisnummer. 2417).

⁸⁵ Collectie Haags Historisch Museum.

Afb. 4.22 Plattegrond met kelders ter plaatse van de uitbreiding van 1644 en het middeleeuwse deel met grafkelders, zerken en funderingen, 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

zou ook betekenen dat er een nieuwe brug werd geplaatst om toegang tot de nieuwe poort te verschaffen. Archeologisch bewijs daarvoor is tot op heden niet aangetroffen.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat er tijdens de bouw van de Mauritstoren gebruik werd gemaakt van al bestaande bebouwing uit de 14de eeuw. Uit een waarneming in 2001 blijkt dat er aangrenzend onder het voorplein o.a. ook 14de-eeuwse muurwerkresten bewaard zijn gebleven (zie deelgebied 1 en afb. 4.21).⁸⁶ In 1601 was de Mauritstoren gereed, na vele toevoegingen aan het middeleeuwse gebouw. Via een traptoren in de zuidwesthoek van de toren waren de bovenverdiepingen met elkaar verbonden. In de jaren na de voltooiing werden nog nieuwe vleugels aangebouwd, zoals in 1620 (verlenging van de westvleugel) en in 1635. Na twee branden in de Mauritstoren in dat jaar werd de toren niet alleen hersteld, maar werd tevens de naastgelegen bebouwing uitgebreid. Zo werden woonvertrekken (aan)gebouwd tussen de Mauritstoren en de Hofkapel en niet veel later werd ook de westelijke vleugel uitgebreid. Ook kreeg de noordkant van de toren een uitbreiding.

De Hofkapel– Binnenhof 20

De eerste kerk van de nederzetting Die Haghe werd rond 1280 gebouwd op de locatie waar tegenwoordig de Grote Kerk is gevestigd. De bewoners van het Binnenhof gingen echter ter kerke in de Hofkapel, die in 1289 werd gebouwd. Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat er nog resten van deze oudste bouwfase (13de eeuw) aanwezig zijn.⁸⁷ In de periode 1386-1436 werden in de Hofkapel ook leden van de grafelijke familie begraven. Na de stichting van een kapittel in 1367 werd de Hofkapel naar het westen uitgebreid en kwam er een kapittelhof aan de oostzijde. In de eeuwen daarna werden er meerdere uitbouwen aan de Hofkapel toegevoegd, zoals een vergroting van de zijkapel aan de zuidoostzijde (1453) en een (nieuwe?) galerij aan de zuidzijde (1553). Deze galerij was in 1616 op begane-grondniveau inmiddels dichtgebouwd en voorzien van een verdieping.

Door een brand in 1644 werd een groot deel van de Hofkapel verwoest; alleen de muren bleven gespaard. Nog in hetzelfde jaar werd de kapel herbouwd. In 1688 werd de kapel uitgebreid met een lagere beuk aan de noordkant. De kapelletjes aan de noordzijde moesten daarvoor worden

86 5.1.2.e | 2015, p.116

87 5.1.2.e | 2015, p. 70.

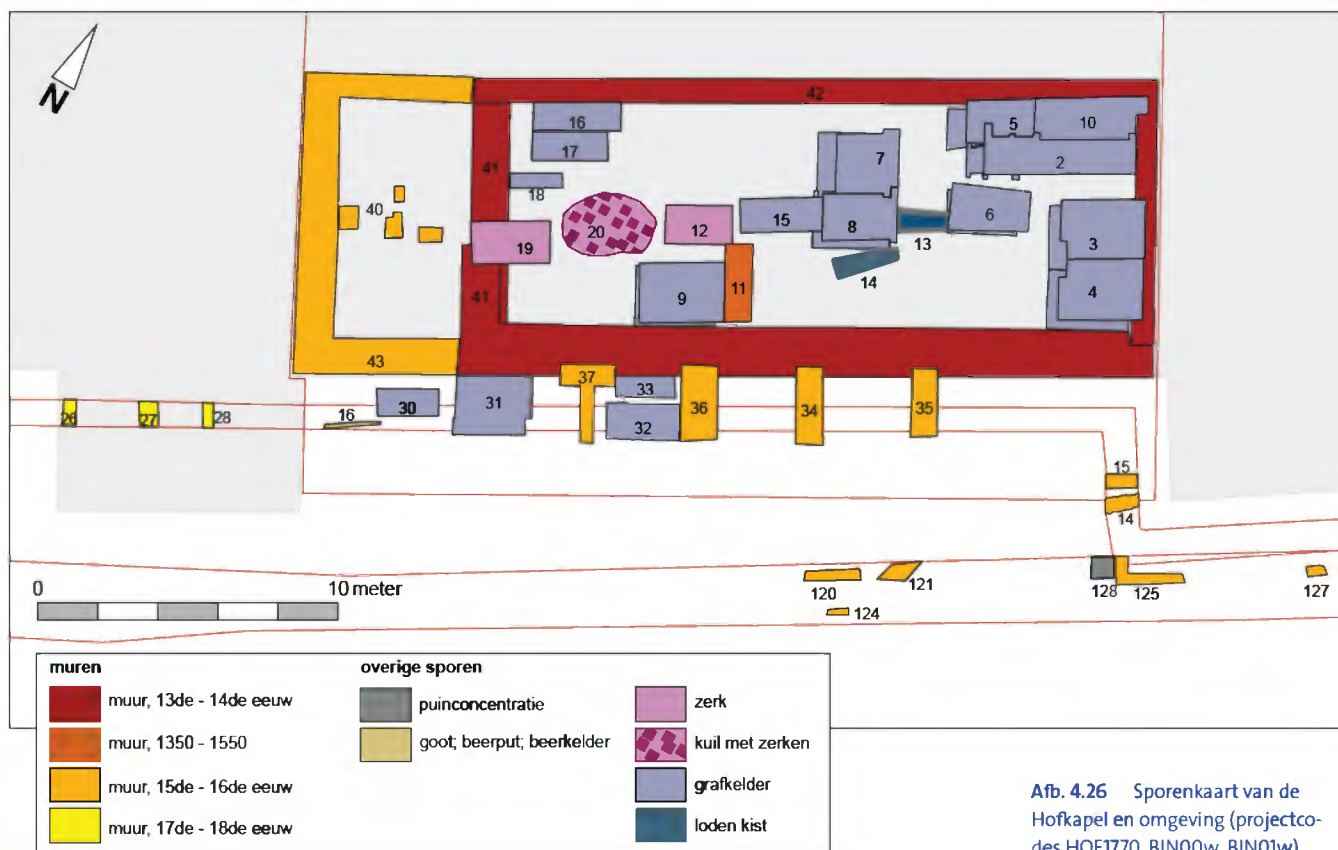
Afb. 4.23 Grafkelders en lijkist, aangetroffen in 1879 tijdens werkzaamheden (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Afb. 4.24 De Hofkapel voor de sloop in 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Afb. 4.25 De Hofkapel tijdens de sloop in 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Afb. 4.26 Sporenkaart van de Hofkapel en omgeving (projectcodes HOF1770, BIN00w, BIN01w).

afgebroken. De kapel bestond nu uit één grote ruimte, met in het midden een arcade van drie bogen.

In 1770 werd de kapel wederom onder handen genomen, ditmaal vanwege constructieve problemen. Voor de drie arcades kwamen er vijf in de plaats en er werden o.a. nieuwe galerijen (oost en west) gebouwd en bestaande verbouwd (noord). Tijdens deze verbouwingen werd een deel van de grafkelders onder de vloer van de Hofkapel geopend. Uit de tekeningen en documentatie die bewaard is gebleven blijkt dat er loden kisten met gebalsemde lichamen, skeletten, grafzerken en grafkelders werden aangetroffen, alsmede een deel van een mozaïekvloer.

Er volgde nog een aantal verbouwingen in verband met nieuwe gebruikers. De kapel, werd in 1879 boven het souterrainniveau afgebroken om plaats te maken voor een gebouw in neorenaissancestijl (afb. 4.22 en 4.23). Hierbij werd de gehele zuidelijke rooilijn een aantal meters naar het noorden toe verplaatst en werd er een inventarisatie gemaakt van de aanwezige graven (afb. 4.24 en 4.25). De menselijke resten werden opnieuw gekist en teruggeplaatst. Ook werd het noordelijke deel (uit 1688) van de kapel uitgegraven tot een kelder. Hier ontbreken dus de graven. Uit het onderzoek in 1879 bleek dat ook in de voormalige galerij grafkelders aanwezig waren. Tijdens het onderzoek van 2001 zijn hier menselijke resten gevonden. In 1969 zijn enkele grafzerken ontdekt op meer dan 10 m oostelijk van de grafkapel, ter hoogte van het Czaar Peterpoortje.⁸⁸ Wanneer deze hier terecht zijn gekomen is onbekend.

In het onbebouwde gebied (deelgebied 1) werden in 2000 parallel aan de Hofkapel 15de- en 16de-eeuwse funderingen aangetroffen op 30-40 cm onder maaiveld (afb. 4.26). Ze liggen buiten de rooilijn van het in 1879 afgebroken deel van de voormalige Hofkapel. Het gaat vermoedelijk om de funderingsresten van een voorganger van de galerij en van de zijkapel uit 1453. Daarnaast werden een puinlaag, aardewerkfragmenten en menselijke resten

⁸⁸ Dit poortje (Binnenhof 20) heeft zijn naam te danken aan tsaar Peter de Grote, die in 1697/1698 incognito van de poort gebruik maakte om te ontkomen aan de ontvangstceremonie. Voorheen werd deze doorgang het 'aspoortje' genoemd, omdat hier al het (verwarmings)afval door werd afgevoerd (5.1.2.e 1980).

aangetroffen. Het grootste deel van de aangetroffen sporen is nog in de ondergrond aanwezig, maar het beeld is zeer gefragmenteerd: niet van alle muurresten is duidelijk of ze op elkaar aansluiten. De menselijke resten zijn in de leidingsleuf teruggelegd.

De ruimte tussen de Mauritsstoren en de Hofkapel – Binnenhof 21 en 22

Over de vroegste geschiedenis van dit stuk van deelgebied 4 is niet veel bekend. In 2001 zijn er delen van een vloer en buitenmuur aangetroffen die beide uit de 14de eeuw dateren. Dit wijst erop dat er in de 14de eeuw dus al bebouwing aanwezig was. Hoe de gebouwen er uit hebben gezien is onbekend, omdat er geen tekeningen of kaarten van bestaan. **5.1.2.e** stelt dat hier in de 14de eeuw een Ridderhuis heeft gestaan, dat vanaf 1491 in gebruik werd genomen door de Raad van Holland (de voorganger van de Staten van Holland).⁸⁹

Op de oudste tekeningen die van het Binnenhof beschikbaar zijn, is te zien dat er in 1550 en 1610 naast de Mauritsstoren al hoge bebouwing aanwezig was.⁹⁰ Vermoedelijk betreft het een gebouw dat teruggaat tot de eerste helft van de 14de eeuw. Ten oosten ervan bevond zich in 1550 een laag gebouw, waarin zich de keukens en voorraadkamers van de stadhouder bevonden. Vermoedelijk was hier nog in 1535 een *Botteleye* aanwezig.⁹¹

Op basis van vermeldingen uit 1531 over de vervanging van een galerij, vermoedt **5.1.2.e** dat het gaat om de (nog steeds aanwezige) galerij tussen de Mauritsstoren en de Hofkapel.⁹² Ten oosten van het keukengebouw was in ieder geval vanaf 1630 een kleiner gebouw aanwezig dat met de Hofkapel was verbonden via een tussengebouw of aanbouw.

In 1632 werden tussen de Mauritsstoren en de Hofkapel woonvertrekken (aan)gebouwd, die ruim 20 jaar later echter alweer werden gesloopt om plaats te maken voor een imposante vergaderzaal voor de Staten van Holland. Bouwhistorische waarnemingen doen vermoeden dat deze vergaderzaal bovenop de resten van de voormalige raadkamer van de Raad van Holland en de daarnaast liggende bebouwing werd gebouwd. In 1639 werd de keuken van de stadhouder uitgebreid met een extra verdieping en verlengd tot aan de Hofkapel. Ook op de hierboven genoemde galerij werd een extra verdieping gebouwd die het Stadhoudelijke kwartier verbond met de keukens. Gezien de in 2001 aangetroffen resten van 14de-eeuws muurwerk is de kans groot dat er nog meer resten uit die periode bewaard zijn gebleven, en wellicht zelfs ook oudere resten. Muurwerk uit de periode 1350-1550 kan zowel in de kelder als op de begane grond, de eerste verdieping en zelfs plaatselijk op de tweede verdieping bewaard zijn gebleven.⁹³

Bijna het gehele gebouwencomplex lijkt onderkelderd te zijn. Op een bouwtekening uit 1859 is 2,69 el aangegeven als totale diepte van de kelders (gerekend vanaf maaiveld).⁹⁴ Omgerekend en afgerond is dat 1,87m.⁹⁵ Omdat het maaiveld zich hier op ongeveer 2,60 m +NAP bevindt, kunnen er onder de kelders zelfs nog prehistorische niveau's bewaard zijn gebleven.

4.4.5 Deelgebied 5 - Binnenhof bebouwd: zuidzijde

Over deze hoek van het Binnenhof is weinig bekend. In de oudste fasen van het Binnenhof was deze zijde van het voorhof waarschijnlijk onbebouwd.⁹⁶ In 1316 stond hier volgens **5.1.2.e** een 'Clerckkamer' en in 1550 een slinger van bebouwing.⁹⁷ Ook op verschillende historische

89 **5.1.2.e** 1902, p. 64.

90 **5.1.2.e** 1991, p. 608 en 610; **5.1.2.e** 1616.

91 **5.1.2.e** 1902, p. 104.

92 **5.1.2.e** 1902, p. 103.

93 **5.1.2.e** 2011, p. 11-14, 24.

94 RCE objectnummer BT-024895. Zie bijlage 6.

95 Een el is 69,4 cm.

96 **5.1.2.e** 1902, p. 51.

97 **5.1.2.e** 1902, p. 137.

prenten en kaarten staan hier bouwsels weergegeven.⁹⁸ Aan de hand van kaartmateriaal is af te leiden dat er omstreeks 1570 een klein gebouwencomplex aanwezig was aan de westzijde van de Hofpoort, met daarnaast een aantal lagere, losstaande gebouwen. Het is goed mogelijk dat deze al uit de 14de eeuw stammen. Omdat er in rekeningen van het hof geen vermeldingen over deze zuidwesthoek terug zijn te vinden, gaat 5.1.2.e er van uit dat dit deel van het Binnenhof werd bewoond door particulieren.

Tussen de binnenste en buitenste grachtengordel verzezen er aan het begin van de 17de eeuw enkele gebouwen aan de zuidzijde van het Binnenhof. De knik in de gevel van de panden die aan de hedendaagse Hofplaats grenzen is in de 17de eeuw ontstaan. De fundering van deze gevel en van een aantal belangrijke inpandige muren is zeker 17de-eeuws.⁹⁹

In 1776 werd een deel van de gebouwen in de zuidwesthoek van het Binnenhof gesloopt, om plaats te maken voor het paleis van Willem V (zie onder).

Voormalig paleis Prins Willem V (Binnenhof 1a)

Het gebouw dat momenteel wordt gebruikt door de Tweede Kamer werd in de jaren 1777-1793 gebouwd als paleis voor de laatste stadhouder, Prins Willem V. Kenmerkend voor het gebouw is de grote Balzaal (Oude Zaal) op de eerste verdieping. Van 1815 tot 1992 werden hier de vergaderingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gehouden.

Voordat het paleis werd gebouwd, lagen hier in de 16de en 17de eeuw particuliere (woon) gebouwen en (bloemen-)tuinen. Bij een waarneming in 2001 werd aan de voorzijde van Binnenhof 1a een kuil van ten minste 16,5 m² gedocumenteerd. Vermoedelijk werd deze gegraven om er het puin in te storten dat vrijkwam bij de sloop van de bebouwing: de kuil bevatte aardewerk uit de 13de tot 18de eeuw, bouwpuin en verschillende zand-, as- en houtskoollagen (afb. 4.6).

Bij het ontwerp en de bouw van het paleis moest rekening worden gehouden met de binnen-grachten die destijds nog aanwezig waren op het Binnenhofcomplex. Zo werd het noordelijke deel van het paleis (aan het voorhof) via een overbrugging over de gracht verbonden met een al bestaand gebouw aan de Hofsingel.¹⁰⁰ Dit bestaande pand was een deel van het Huis van Albemarle uit de 17de eeuw (zie paragraaf 4.4.7).

De galerij aan de Binnenhofzijde en de direct aangrenzende ruimtes blijken niet te zijn onderkelderd. Verwacht wordt dat hier nog veel archeologische resten (ophogingspakketten en kuilen) in de ondergrond aanwezig zijn. Tijdens het graven van een sleuf langs de gevel van het voormalige paleis van Willem V kon in 2001 een aantal waarnemingen worden gedaan. Het pand Binnenhof 1a heeft een platte U-vorm, met twee uitbouwen aan de zijkanten richting noorden. Daartussen bevindt zich een naar het zuiden teruggetrokken gevel met een galerij ervoor. Aan de oostkant van de meest oostelijke uitbouw werden lagen baksteen in noord-zuid oriëntatie waargenomen met een oppervlakte van ten minste 4 m² (afb. 4.6: BIN01w-s42). Dit doet denken aan een vloer, maar de resten zijn geïnterpreteerd als onderdeel van een zware fundering (funderingsvoet), met vertandingen aan de noordzijde. De ligging en de breedte komt namelijk goed overeen met het funderingspatroon van het paleis. Het is zeer waarschijnlijk dat langs de gehele gevellijn van Binnenhof 1a gelijksoortige sporen kunnen worden aangetroffen. Vermoedelijk liggen deze op een dieper niveau en zijn ze daarom in 2001 niet waargenomen in de sleuf.

Enkele delen van het gebouw zijn onderkelderd, zoals het gebouwdeel waar de Grote Balzaal zich bevindt. Dit deel van het pand is daarom ook dieper gefundeerd. De kelders zijn 8 Rijnlandse voet hoog (ongeveer 2,5 m) en de funderingen reiken 14 Rijnlandse voet diep, gemeten

98 Bijvoorbeeld op afbeeldingen van 5.1.2.e uit 1589 (5.1.2.e 1991, p.59), 5.1.2.e uit 1616, 5.1.2.e uit 1761 (HGA, identificatienummer: gr. B 36) en 5.1.2.e 1759 (HGA, identificatienummer: gr. A 834).

99 5.1.2.e 2012c, p. 27.

100 RCE objectnummer 32.366 en 32.377. Zie bijlage 6.

Afb. 4.27 Water- of beerput, aangetroffen tijdens werkzaamheden in 1960 op een binnenplaats in deelgebied 5 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

vanaf het straatniveau van het Binnenhof (circa 4,4 m).¹⁰¹ Deze diepte komt overeen met de onderkant van de voormalige achtergelegen binnengracht.

Het oude Huis van Albemarle (zie paragraaf 4.4.4) heeft geen grote en diepe kelders. Het straatniveau aan de zuidzijde ligt echter lager dan aan de noordzijde en de vloer van de onderste verdieping ligt hier dan ook maar iets hoger dan de keldervloer van het voormalige paleis van Willem V. In het begin van de vorige eeuw werd een groot deel van het Huis van Albemarle gesloopt. Om het tekort aan ruimte voor de Tweede Kamer te compenseren werd in de jaren zestig van de 20ste eeuw de zgn. Kortenhorstvleugel gebouwd, bovenop een deel van het voormalige Huis van Albemarle. Daarbij werd een nieuwe gevel aan de Buitenhofzijde gerealiseerd, die de gevel aan de westzijde van het voormalige paleis van Willem V geheel bedekt.

Monumentale panden en binnenplaatsen

Aan de Hofplaats, tussen de Hofpoort en het voormalige paleis van Willem V, bevinden zich nog drie gebouwen die vermeld worden in het rijksmonumentenregister: een pand met 18de-eeuwse gevel met rechte kroonlijst en twee panden met een 19de-eeuwse gevel (gebouwd in de periode 1877-1915).¹⁰² Over de oorsprong ervan is niet veel bekend.

Het gebouwencomplex van deelgebied 5 bevat vier binnenplaatsen. Twee daarvan liggen op de locatie van de binnengracht die in 1862 is gedempt. De hoogte van de vloerniveaus van deze binnenplaatsen varieert tussen 0,20 m en 1,70 m +NAP. De onderkant van de gracht lag aan de zuidzijde van het hof, op een diepte van 1,7 m –NAP.¹⁰³ Het is dan ook goed mogelijk dat er onder maaiveld nog restanten aanwezig zijn van de oude grachtvulling of van de onderkant van de gracht. Tijdens werkzaamheden in de jaren zestig werd een constructie op een van de binnenplaatsen aangetroffen die mogelijk geïnterpreteerd kan worden als water- of beerput (afb.4.27). Aan de hand van de vensters die op de achtergrond te zien zijn, gaat het om de meest noordwestelijke binnenplaats van deelgebied 5, op een geschatte diepte van 0,5 m. Het is niet duidelijk of deze constructie *in situ* is bewaard, en dus nog in de ondergrond aanwezig

¹⁰¹ Er wordt van uit gegaan dat hier Rijnlandse voet wordt bedoeld. Een voet is in dat geval 0,314 m (5.1.2.e 1937, p. XI).

¹⁰² Resp. monumentnummer 17529, 17530 en 17531.

¹⁰³ 5.1.2.e 2015, p. 189.

Afb. 4.28 De Hofpoort en Spuiport in de jaren 1570, 1616, 1649 en 1747 (Haags Historisch Museum, Haags Gemeentearchief).

is. Op dezelfde binnenplaats (tussen de Kortenhorstvleugel en het voormalig paleis van Willem V) werd in 1960 een vijver aangelegd. Deze is momenteel nog steeds aanwezig.

Hofpoort

Omdat de Hofpoort in de middeleeuwen toegang gaf tot het Cokenplein, werd deze ook vaak Cokenpoort genoemd. De poort is afgebeeld op een schilderij van Elandts uit 1663, dat een overzicht geeft van de stad Den Haag in 1570. Hierop zijn twee torens naast de Hofpoort te herkennen die de poort en de voorliggende houten brug flankeren.¹⁰⁴ Andere schilderijen tonen echter een eenvoudiger weergave van de poort (en de voorliggende stenen brug): zonder torens, maar met bebouwing aan beide zijden (afb. 4.28).¹⁰⁵

De huidige Hofpoort is in de periode 1777-1793 gebouwd en bestaat uit een doorgang met een verdieping. In 1862 is de binnenste hofgracht gedempt. De voorliggende brug verloor daardoor zijn functie en werd gesloopt (zie onder). Het gewelf van de Hofpoort werd in 1890 vernieuwd.¹⁰⁶

In 1993 kon een deel van de in 1862 gedempte gracht onderzocht worden. Omdat er onder de Hofpoort leidingen moesten worden aangelegd, konden de funderingen niet in kaart worden gebracht. Op basis van beschikbare gegevens¹⁰⁷ kunnen er twee bouwfases worden onderscheiden. De datering daarvan is echter onzeker. Het meest waarschijnlijke scenario is dat de poort rond 1370-1380 in één keer is opgetrokken, waarbij hergebruikt baksteen is toegepast.

¹⁰⁴ Ook 5.1.2.e uit 1729 laat twee torens zien op zijn reconstructietekening van Den Haag in 1570.

¹⁰⁵ 5.1.2.e 1616; 5.1.2.g 1649.

¹⁰⁶ 5.1.2.g 1891, p. 79.

¹⁰⁷ Archief afdeling Archeologie gemeente Den Haag en mondelinge informatie 5.1.2.e

Het is ook mogelijk dat de fundering van een poort uit circa 1325-1350 deels is afgebroken en in een latere periode met kleinere stenen weer is opgebouwd. De poort bevatte ook een kelder die in 1420 is gedateerd en waarin restanten van een spaarboogfundering werden herkend. In de eeuwen daarna is de kelder meerdere malen aangepast, met in de 17de eeuw een tongewelf en klamplagen. Ook is de zuidmuur meer naar het zuiden toe verplaatst (na de demping van de gracht?) om de kelder te vergroten. Onder de keldervloer waren restanten van een riool aanwezig die uitkwam op de gracht.

Tijdens de opgraving in 1993 zijn mogelijk ook resten van de houten brug aangetroffen. Het hout is tussen 1593 en 1606 gedateerd. De hedendaagse bebouwing is op de funderingen van de poort gebouwd. Archeologie is op deze locatie dus nog *in situ* bewaard gebleven.

Drukkerij - Binnenhof 2

Vanaf 1669 tot 1806 was de drukkerij van de Staten van Holland en de Algemene Staten (s' Landsdrukkerij, later omgedoopt tot Staatsdrukkerij) op het Binnenhof gevestigd. Tot 1767 bevond de drukkerij zich in de zuidwesthoek van het Binnenhof. Volgens 5.1.2.e lag ongeveer op dezelfde locatie vanaf 1316 een 'clerckkamer'.¹⁰⁸

In 1765 werd besloten dat het pand waar de oudste drukkerij was gevestigd, in dusdanig slechte staat verkeerde, dat er een nieuw gebouw moest komen. Dit gebeurde door iets verder naar het oosten enkele bestaande panden (met een mogelijke datering van voor 1570) samen te voegen achter een nieuwe voorgevel.¹⁰⁹ Deze oorspronkelijke panden staan weergegeven op een prent van 5.1.2.e uit 1759.¹¹⁰ De nieuwe drukkerij, die in 1767 werd opgeleverd, is gelijk aan het gebouw dat tot op heden het straatbeeld siert, zoals een schilderij van dezelfde¹¹² uit 1770 aan toont.¹¹¹

Er zijn weinig archeologische vondsten aangetroffen die wijzen op het gebruik als drukkerij. Tijdens het archeologische onderzoek in 1993 (zie: Hofpoort) kwamen uit de grachtvulling van de (in 1862 gedempte) zuidelijke binnengracht vijf stukken druklood tevoorschijn. Het gebouw bleef slechts tot 1808 in gebruik als drukkerij. Daarna werd het voor verschillende doeleinden gebruikt. Rond 1850 werd het toegevoegd aan het Tweede Kamergebouw. Daarvoor werd een aantal muren doorbroken om de panden met elkaar te verbinden. In het midden van het huidige gebouw bevindt zich een open binnenplaats, met een uitbouw die oorspronkelijk diende als privaat.¹¹² Of er onder de huidige bestrating nog een beerput aanwezig is, is niet bekend. In 1886, 1950 en 1960 werd het pand meermalen grootschalig verbouwd; er werden vensters en in pandige muren verwijderd, vervangen of verplaatst. Ook de entree veranderde enkele malen. De huidige entree dateert uit ca. 1950. In deze periode verrees op de binnenplaats een tweede toiletgebouw.

In 1961 werd de binnenplaats uitgegraven tot op kelderniveau. De reden hiervoor was de aanleg van een nieuwe CV-installatie met fundering voor een (26 m lange) schoorsteen, in de vorm van een betonplaat van circa 1,4 m dikte. Tijdens deze werkzaamheden werden de toilethuisjes verwijderd die tegen de voorgevel van de binnenplaats waren gebouwd.¹¹³ Of er ondergronds nog resten van deze 'buitenhuisjes' aanwezig zijn, is niet waarschijnlijk.

5.1.1.b

¹⁰⁸ 5.1.2.e 1902, p. 137.

¹⁰⁹ 5.1.2.e 2012c, p. 30.

¹¹⁰ 5.1.2.e 1991, p. 398.

¹¹¹ HGA, objectnummer: gr. A 834.

¹¹² 5.1.2.e 1987, p. 6.

¹¹³ 5.1.2.e 1987, p. 9.

5.1.1.b

In 1997 werd in de bodem van de kruipruimte onder de houten vloer een groot aantal scherven en botfragmenten aangetroffen (afb. 4.6: spoor 300). Bijna al het materiaal (95%) dateerde uit het begin van de 14de eeuw.¹¹⁶ Mogelijk betreft het hier een afvalkuil of afvallaag die ooit aan de rand van het voorhof lag, maar tijdens de grootschalige verbouwing in 1767 verstoord werd door het graven van funderingssleuven. Het wijst er op dat er onder de bestaande bebouwing nog funderingen en archeologische sporen van de oorspronkelijke bebouwing en gebruik in de ondergrond aanwezig kunnen zijn.

Pomp en woning van de provoost - Binnenhof 3

De pomp aan de westzijde van de Hofpoort en ten oosten van het Paleis van Willem V werd daar in 1799 neergezet. Op een plattegrond uit 1799 van de indeling van het Comptoir-Generaal gebouw (zie onder; Binnenhof 4),¹¹⁷ zijn ook de muren van een huis ten westen van de Hofpoort afgebeeld. Vanaf 1616 tot zeker 1698 stond op deze locatie de woning van de provoost (militair en/of gerechtelijk ambtenaar) en de woning van de Landsdrukker (naast de landsdrukkerij). Om de bebouwing beter te laten aansluiten bij het in 1779 gebouwde Comptoir-Generaal gebouw, werd een deel van de bestaande bebouwing tussen de drukkerij en de Hofpoort afgebroken. Daardoor ontstond er een bredere doorgang tussen het voorhof en het voormalige Cokenplein. Ook kreeg Binnenhof 3 een nieuwe gevel, die beter paste bij de bouwstijl van het nieuwe Comptoir-Generaal gebouw. De genoemde pomp werd er voor geplaatst.

Mogelijk bevinden zich in de ondergrond ter hoogte van de pomp nog funderingen van de afgebroken bebouwing. Bouwhistorisch onderzoek wijst uit dat onder het huidige gebouw funderingen aanwezig zijn die mogelijk dateren in de late 14de/vroege 15de eeuw en/of de 17de en 18de eeuw.¹¹⁸

4.4.6 Deelgebied 6 - Binnenhof bebouwd: zuidoostzijde

De bebouwing aan de zuidzijde van het Cokenplein was, zoals de naam al doet vermoeden, onderdeel van het keukencomplex waar de maaltijden voor het hof werden bereid. Deze keukens bevonden zich al vanaf 1316 op de plaats tussen de huidige Hofpoort en het Goudsmidskeurhuis. In het complex bevonden zich ook een bakhuis, slachthuis en brouwhuis, en (later) een washuis. Middels de galerij van Oostervant werd het Cokenplein gescheiden van het plein en de gebouwen in de zuidoosthoek van het Binnenhofcomplex. Over de middeleeuwse bebouwing in de zuidoostelijke hoek is weinig bekend; kaarten uit deze periode laten bebouwing zien aan de bocht van de binnenste gracht, maar hun functie is onduidelijk. Een vermelding uit 1582 doet vermoeden dat de in dat jaar ingestelde Hoge Raad van Holland in deze hoek gevestigd was (zie hieronder).

Hoge Raad – Binnenhof 7

De Hoge Raad van de provincie Holland was gevestigd in het gebouwencomplex dat aanwezig was in het zuidoosten van het Binnenhof. Deze raad was in 1582 ingesteld, maar vermoedelijk is het gebouw Binnenhof 7 pas in 1645 opgetrokken en werd daarvoor een ouder bouwwerk afgebroken, bestaande bebouwing met elkaar verbonden en voorzien van nieuwe gevels.¹¹⁹ In

114 Afmetingen (per stuk): 2,36 x 2,72 x 11,90 m (zie 5.1.2.e 1987, p. 10).

115 5.1.2.e 2015, p. 108; zie ook hoofdstuk 5.2 en tabel 3.

116 5.1.2.e 2015, p. 268.

117 RCE objectnummer AT-0018. Zie bijlage 6.

118 5.1.2.e 2012c, p. 13.

119 5.1.2.e 1902, p.124.

Afb. 4.29 Ondergrondse constructies voor de gevel van het Goudsmidskeurhuis (1971) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

1634-1635 werd de toegang tot het plein in de zuidoosthoek van het Binnenhofcomplex afgesloten met een muur en een natuurstenen poort met een oost-west-oriëntatie. Deze muur liep van de grafelijke zalen naar de gebouwen die aan de oostelijke gracht grensden. Van deze muur zijn tot op heden geen archeologische resten aangetroffen.

In 1913-1915 werd het gehele complex van de Hoge Raad gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Volgens bouwhistorisch onderzoek zijn er geen funderingen of muurdelen meer aanwezig die van vóór die tijd dateren.¹²⁰ Het 20ste-eeuwse gebouw bevat ook kelders. Als we er van uit gaan dat de bouw daarvan een verstoring van ten minste 3 meter diep heeft veroorzaakt, zullen eventuele archeologische resten uit de prehistorie tot en met late middeleeuwen verdwenen zijn.¹²¹ Tijdens de waarnemingen op het achterplein, in 2000 en 2001, werd ten oosten van de Galerij van Oostervant echter een diep gefundeerde muur (tot 3 m onder maaiveld) aangetroffen die deel uitmaakte van het oude gebouwencomplex (afb. 4.8: BIN00w-s155). Het betreft de funderingen van de kamer die nog is weergegeven op een bouwtekening uit 1875.¹²² Ook werden er (jongere) restanten van binnenmuren en een vloer aangetroffen. Aan de buitenzijde van de muur bleek tevens een goot aanwezig. De goot en de bovenste delen van de funderingen zijn verwijderd ten behoeve van de aanleg van de nieuwe riolering.

Goudsmidskeurhuis – Binnenhof 5-6

Vanaf 1611 werden op de locatie van het tegenwoordige Binnenhof 5-6 notarishuisjes gebouwd, die aansloten op al bestaande bebouwing. Tussen 1611 en 1635 werden in deze hoek van het Binnenhof houten bouwwerken vervangen door exemplaren van steen. Rond het begin van de 17de eeuw was uiteindelijk bijna het gehele zuidelijke deel van het Binnenhof, dat naast de gracht was gelegen, bebouwd. Het Goudsmidskeurhuis is wat later, in 1648,

¹²⁰ 5.1.2.e 2011b, p. 11.

¹²¹ Het maaiveld ligt hier rond 3 m +NAP. Kelders zijn veelal 2,5 m hoog en de aanleg van de vloer gaat vaak gepaard met een verstoring van circa 0,5 m onder vloerniveau. De bodemopbouw zou dus tot ca 0m NAP verstoord zijn.

¹²² RCE objectnummer BT-019093; zie bijlage 7.

ontstaan. Bij de bouw daarvan is mogelijk gebruik gemaakt van funderingen uit het begin van de 17de eeuw.

Tussen het Goudsmidskeurhuis en het Comptoir-Generaal-gebouw stond een bouwwerk met een 17de-eeuwse trapgevel. Ten westen daarvan lag een (zeker tot 1778) onbebouwd perceel, dat toegang gaf tot een steiger of kade aan de gracht. Vanaf 1778 was hier een duikersluisje aanwezig dat voor de toestroom van vers water zorgde. Het was zeker tot 1858 in gebruik.¹²³ Waarschijnlijk is het duikersluisje in 1862 verwijderd, gelijktijdig met de demping van de grachten. Het pand met de 17de-eeuwse trapgevel werd aan het eind van de 18de eeuw gesloopt om plaats te maken voor een woning met werkplaats die op het onbebouwde perceel werd aangelegd.

Vanaf 1971 werden de gebouwen aan beide zijden van de Hofpoort gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw, het tegenwoordige Schepelgebouw. Van het Goudsmidskeurhuis bleef alleen de gevel staan. Foto's uit 1971 geven een indruk van de afbraak en afgravingen die deze werkzaamheden met zich meebrachten.¹²⁴ Ook is daarop te zien dat er naast en voor de gevel, op souterrainniveau, twee constructies aanwezig zijn die lijken te zijn opgebouwd uit baksteen (afb. 4.29).¹²⁵ Tijdens de waarnemingen in 2000 en 2001 zijn deze constructies niet waargenomen, maar het is niet uitgesloten dat ze toch nog aanwezig zijn. Mogelijk betreft het hier delen van kelders van het Goudsmidskeurhuis en het naastgelegen pand. Het maaiveld voor het Goudsmidskeurhuis bedraagt circa 3 m +NAP. Als er van uit wordt gegaan dat een verdieping gemiddeld 2,5 m hoog is en de aanleg van een vloer gemiddeld 50 cm van de bodemopbouw verstoort, kan worden geconcludeerd dat eventuele archeologische niveau's uit de prehistorie verdwenen zijn.

Comptoir-Generaal – Binnenhof 4

Het gebouw aan de oostzijde van de Hofpoort, het Comptoir-Generaal (Binnenhof 4), werd in 1778-1779 gebouwd. Daarbij werd gebruik gemaakt van funderingen van bebouwing uit de vroege 17de eeuw.¹²⁶ Een bouwtekening waarop ook de dwarsdoorsnede van het uitgevoerde ontwerp is afgebeeld,¹²⁷ maakt duidelijk hoe diep de fundering reikt: ca. 16 voet ofwel ca. 5 meter onder maaiveld.¹²⁸ Omdat het maaiveld volgens het AHN hier op circa 3 m +NAP ligt, kan er van uit worden gegaan dat de bodem door de bouw van het Comptoir-Generaal tot circa 2 m - NAP is verstoord. Dat betekent dat eventueel aanwezige prehistorische niveau's zijn verdwenen. Omdat het Comptoir-Generaal gebouwd is op oudere muurresten, blijft er wel een archeologische verwachting op oudere bebouwingsresten bestaan.

Het Comptoir-Generaal gebouw is in de 19de en 20ste eeuw meermaals verbouwd. Tijdens de bouw van de nieuwe vleugel van de Tweede Kamer, in 1987, werd de ruimte achter deelgebied 6 tot op souterrainniveau afgegraven.¹²⁹ De grond is daarbij zo diep verstoord dat op deze locatie geen archeologische resten meer aanwezig zijn.

Voormalig Ministerie van Koloniën – Plein 1

Op het Akerland, dat in 1829 door de staat was aangekocht, werd tussen 1858 en 1861 het gebouw van het voormalige ministerie van Koloniën gebouwd. Twee jaar later werd de achterzijde van het E-vormige gebouw met binnenplaats uitgebreid met een dwarsbouw; hierdoor ontstonden twee inpanidige binnenplaatsen.

¹²³ HGA identificatienummer 406273 en kl. A 3332.

¹²⁴ RCE objectnummer 141.901.

¹²⁵ RCE objectnummer 141.904 en 141.908.

¹²⁶ 5.1.2.e 2011b, p. 11.

¹²⁷ RCE objectnummer AT-0011. Zie bijlage 6.

¹²⁸ Er wordt van uit gegaan dat hier Rijnlandse voet wordt bedoeld. Een voet is in dat geval 0,314 m (5.1.2.e 1937, p. XI.)

¹²⁹ Zie de korte film *Bouwen voor de Tweede Kamer*: <https://www.youtube.com/watch?v=sLqjixqrVdI> [dd. 31-07-2018].

Afb. 4.30 Uitsnede uit de plattegrond van Den Haag uit 1649 door 5.1.2.e. Het Lusthof is duidelijk te herkennen aan de twee cirkels in het ommuurde terrein aan het Buitenhof.

Aansluitend, in het jaar 1862, werd de binnenste gracht rond het Binnenhof gedempt en de bijbehorende bruggen weggebroken. Hierdoor ontstond ruimte voor uitbreiding van het gebouw van het Ministerie van Koloniën. In 1895 vond dan ook een tweede uitbreiding aan de achterzijde plaats, waarbij twee paviljoens werden aangebouwd. Door deze uitbreiding kreeg de achtergevel van het gebouw zijn huidige vorm, met een inspringend centraal deel. In 1916-1917 werd het pand gerenoveerd en wederom verbouwd.

Bouwtekeningen die beschikbaar zijn, geven aan dat het pand geen kelders heeft.¹³⁰ Wel zijn er dieper gelegen funderingen op souterrainniveau aanwezig. Oorspronkelijk bevond zich op deze locatie een groot, ommuurd tuinencomplex. Restanten hiervan (en van oudere sporen), kunnen dan ook nog onder het pand bewaard zijn gebleven. De maaiveldhoogte bedraagt gemiddeld 1,55 m +NAP.

4.4.7 Deelgebied 7 - Buitenkant onbebouwd: Buitenhof

Het Buitenhof, ook wel Nederhof genoemd, was het belangrijkste voorterrein van het Binnenhof. Bezoekers kwamen binnen via de voorpoort (tegenwoordig Gevangenpoort) en moesten over het Nederhof en door de Middenpoort (de tegenwoordige Stadhouderspoort) lopen om het voorhof uit te komen.

Een groot deel van het Binnenhof is altijd onbebouwd gebleven. De gebouwen die wel aanwezig waren, hadden verschillende functies, zoals opslag van voedsel, stallen, werkplaatsen, een boerderij en dienstvertrekken.

Het deel van het Buitenhof dat binnen deelgebied 7 valt, lijkt gedurende de middeleeuwen en nieuwe tijd onbebouwd te zijn geweest, maar volgens de reconstructie van 5.1.2.e zou er in de 14de eeuw wel bebouwing hebben bestaan, waaronder een hondenhuis (tot 1388).¹³¹ Historisch of archeologisch bewijs voor bouwwerken op deze locatie is tot op heden niet aangetroffen. Mogelijk klopt 5.1.2.e reconstructie dus niet, of gaat het om houten bouwsels waarvan (nog?) geen sporen zijn teruggevonden.

¹³⁰ 5.1.2.e 1986, p. 143; zie bijlage 7.

¹³¹ 5.1.2.e 1901, p. 33.

In 1350 werd tussen de (Stadhouders)brug en de Halstraat een straat aangelegd.¹³² Vermoedelijk wijst de term 'straat' hier op een wegverharding bestaande uit puinlagen. Bij archeologische waarnemingen werden tussen 1997 en 2005 ook diverse puinlagen gedocumenteerd. Tijdens de aanleg van pollers¹³³ op de voormalige locatie van de brug bij de Middenpoort, is muurwerk aangetroffen dat geïnterpreteerd is als deel van een kademuur van de Stadhoudersbrug. Deze brug was in 1862 gesloopt, gelijktijdig met de demping van de gracht. De eerste stenen brug werd hier in 1550 gebouwd. Daarvoor was de brug opgetrokken uit hout. Bij de aanleg van de pollers is het aangetroffen muurwerk verwijderd, maar het is goed mogelijk dat er ondergronds nog meer resten van de kademuur aanwezig zijn.

Ten zuiden van de brug grensde de hofgracht aan de vleugel waar zich in de 17de eeuw de keukens van de stadhouder bevonden. Omdat huishoudelijk afval veelal in de grachten gedumpt werd, is de verwachting dat in de ondergrond nog afvallagen en/of mobilia uit de gedempte gracht bewaard zijn gebleven.

In 1924 is een deel van de kade van de Hofvijver aan de Buitenhofzijde afgebroken en ongeveer 5 m verder naar het zuiden verplaatst.¹³⁴ Hierdoor liep de kade niet langer tot aan het meest noordelijke deel van de Mauritsstoren en kreeg het zijn hedendaagse uiterlijk.

Lusthof van Maurits, van speelhuis tot Ministerie

Oorspronkelijk was het Buitenhof veel groter dan tegenwoordig: ook een groot gedeelte van de Hofweg hoorde er bij. Naast de westelijke binnengracht, aan de westzijde van het Binnenhof, lag een perceel dat omgeven was door sloten en aan drie zijden ommuurd werd (afb. 4.1). Deze tuin werd door een muur in twee delen verdeeld. Op zowel het zuidelijke deel als het noordelijke deel stonden bouwwerken, vermoedelijk van hout. Tegelijk met de uitbreiding van het Stadhouderskwartier liet Prins Maurits op dit terrein in 1620 een privétuin en speelhuis bouwen – ook wel het Lusthof van Maurits genoemd (zie afb. 4.30). Voor de aanleg ervan werden de sloten aan de west- en noordzijde gedempt. Via een houten bruggetje over de Hofgracht kon de tuin vanaf het Binnenhof bereikt worden en tevens via een doorgang in de noordelijke muur op het Buitenhof. Het speelhuis sloot de zuidzijde van de tuin af en bestond uit een galerij en meerdere kamers. In 1690 werd het speelhuis verbouwd tot woonhuis. In 1702 was dit huis eigendom van de hertog van Albemarle, waaraan het sindsdien zijn naam dankt.

Een plattegrond uit 1751 maakt duidelijk dat het in de decennia na 1690 werd uitgebreid. Vermoedelijk in 1730 kreeg het huis er aan de noordzijde twee vleugels bij. Na 1751 veranderde de voormalige lusthof in een grote, verharde voorplaats. Gelijktijdig met de bouw van het paleis van Willem V (1777-1795) werden er nog meer veranderingen aangebracht: zo kwam er een nieuwe zuidgevel, die in het rijksmonumentenregister wordt gekarakteriseerd als brede, gebogen 18de-eeuwse gevel.¹³⁵ Het is echter zeer waarschijnlijk dat er nog oudere bouwdelen aanwezig zijn, aangezien het oorspronkelijke verloop van het Huis van Albemarle tijdens de bouw van het paleis van Willem V voor een deel gehandhaafd lijkt te zijn (afb. 4.31). Inderdaad is tijdens bouwhistorisch onderzoek op een aantal plaatsen ouder muurwerk (1620-1750) vastgesteld, maar vermoedelijk kan deze lijst worden uitgebreid als er verder onderzoek wordt gedaan naar muurwerk op funderingsniveau. Zo komt de locatie van een dwarsmuur die aan de hand van bouwhistorisch onderzoek in 1777-1779 is gedateerd, overeen met een dwarsmuur die is weergegeven op de bouwtekening van het Huis van Albemarle uit 1751. De kans dat deze muur op oudere funderingen is gebouwd, is dan ook zeer groot.

132 5.1.2.e 1902, p. 143 noot 14.

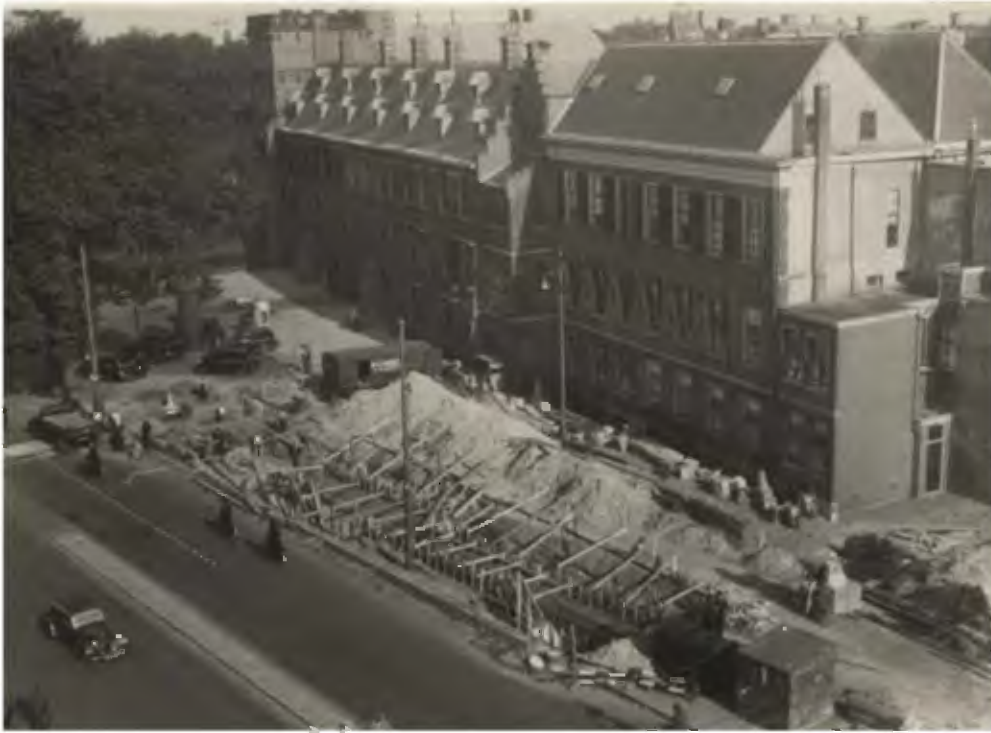
133 Een poller (ook wel bollard genoemd), is een inzinkbare paal die middels een elektrische of hydraulische aandrijving in of uit een wegdek kan worden gestuurd en dient om autoverkeer te reguleren of blokkeren.

134 HGA, identificatienummer 0.13043.

135 Monumentnummer 17528 en 17529. De gevel is circa 32 m breed.

Afb. 4.31 Het Huis van Albemarle (1751), weergegeven op een kaart met de omtrekken van de hedendaagse bebouwing, en resten die in 2002 werden gedocumenteerd tijdens de archeologische waarneming (HBK02w) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

Afb. 4.32 Bouw van de betonnen schuilkelder langs de Hofweg in 1939.

Tijdens archeologische waarnemingen tijdens de aanleg van boombakken langs de trambanen (HBK02w) kwamen in 2002 verschillende elementen van het Lusthof aan het licht. Zo werd de westelijke buitenmuur van de tuin aangetroffen, en sierlijk behakte marmeren en hardstenen verhardingselementen die tot de tuininrichting of de galerij behoorden.¹³⁶ Ook werden resten van een gedempte sloot met een middeleeuwse datering ontdekt, alsmede een kelder uit de 17de eeuw. Deze kelder werd vermoedelijk gebouwd toen het speelhuis in 1690 werd verbouwd tot woonhuis. Ook werden resten van het Huis van Albemarle aangetroffen, zoals een deel van een binnenmuur, restanten van (plavuizen) vloeren en een deel van de westelijke uitbouw. De eerder genoemde kelder lag onder deze uitbouw (afb. 4.31).

Tot 1912 werd het pand gebruikt door het Departement van Oorlog en het Ministerie van Buitenlandse zaken. Daarna volgde sloop ten behoeve van de aanleg van de Hofweg.

Schuilkelder / bunker

In 1938-1939 werd aan de Hofweg een betonnen schuilkelder aangelegd die aan 100 mensen beschutting moest bieden (afb. 4.32). Het betreft een dubbele bunker; dat wil zeggen dat hij bestaat uit twee aan elkaar geschakelde bunkers van het enkele type, dat minimaal 35 m lang en 5 m breed was. Uit de tekening van de betonnen schuilkelder, die werd vervaardigd voordat de bunker in 1948 werd gedicht,¹³⁷ kan worden opgemaakt dat de bovenkant zich ongeveer op 60 cm onder maaiveld bevond. De kamers in bunkers van dit type waren 250 cm hoog, plus een dikte van ten minste 30 cm van muren, vloer en plafond. De aanleg van de bunker heeft dus een verstoring van minimaal 370 cm onder maaiveld veroorzaakt. Aangezien het maaiveld hier op ca. 1,30 - 2,30 m +NAP ligt en archeologisch relevante lagen op een hoogte tussen 0 en 3,5 m +NAP worden verwacht, zullen archeologische sporen en resten door de aanleg van de bunker zijn verdwenen, inclusief resten van het Huis van Albemarle en het voormalige Lusthof. Helaas is de exacte ligging van de bunker niet bekend omdat de ingang van de bunker in 1948 werd dichtgemetseld en afgedekt met bestrating. Op luchtfoto's uit de periode 1938-1948 is er geen bunker of ingang zichtbaar, en kaarten bieden slechts vage aanduidingen van de bunkerlocaties in Den Haag.¹³⁸ Er is wel een foto van de ingang beschikbaar, die doet vermoeden dat

¹³⁶ Deze bevinden zich in het gemeentelijk archeologiedepot.

¹³⁷ 5.1.2.e 2014, p. 10/afb. 6.

¹³⁸ 5.1.2.e 2014, p. 2; Bosma 2006, p. 286.

Afb. 4.33 Sloop van de laatste huizen op de Hofplaats in 1939 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

deze gesitueerd was naast de Hofweg, ter hoogte van de tegenwoordige uitrijblokkade van de taxistandplaats.¹³⁹ Tijdens archeologisch onderzoek in 2002, dat werd uitgevoerd aan weerszijden van de trambaan, is betonwerk waargenomen dat mogelijk in verband kan worden gebracht met de bunker/schuilkelder. Op afbeelding 6.1 is de mogelijke locatie van de bunker aan de hand van beschrijvingen, foto's en kaarten weergegeven.

4.4.8 Deelgebied 8 - Buitenkant onbebouwd: Hofplaats

Op het schilderij 5.1.2.e van Den Haag uit 1570 is te zien dat op de locatie van de huidige Hofplaats toen al bebouwing aanwezig was. Dit gedeelte van het Binnenhofcomplex was verder aan alle zijden omgeven door water en er waren aangelegde tuinen in het gebied aanwezig. Ook het minuutplan uit 1830 maakt duidelijk dat het tegenwoordige open plein was opgedeeld in kleine percelen met bebouwing (zie bijlage 7). De aangelegde tuinen zijn verdwenen, evenals het merendeel van de grachten (zie paragraaf 4.4.12). In 1862 werden de laatste delen van de gracht gedempt of overkluist. Hierdoor ontstond ruimte om de bebouwing aan het Binnenhof uit te breiden naar het zuiden toe. In het huidige gebouwenpatroon is de loop van de gracht echter nog te herkennen in de aanwezigheid van binnenplaatsen tussen de bebouwing en een verdiept liggende hal die in 1993 werd gebouwd.

Tussen 1912 en 1915 werd veel van de bestaande bebouwing afgebroken ten behoeve van de aanleg van de Hofweg. Een deel van het Huis van Albemarle en de bebouwing tussen de Hofsingel en de tegenwoordige Hofweg (voormalige Praktijzjshoek) werd gesloopt. In 1922 werd langs de nieuwe gecreëerde weg tijdelijke (kantoor-)bebouwing opgetrokken.¹⁴⁰ Dit gebouwcomplex bestond uit slechts twee verdiepingen en was vermoedelijk niet diep gefundeerd. Door de bouw van deze panden ontstond een afgesloten binnenplaats: de voorloper van de Hofplaats. In 1938-1939 werd ook deze bebouwing gesloopt om plaats te maken voor de weg en parkeerplaatsen. De Hofplaats heeft sindsdien zijn open karakter behouden. In de open ruimte die al in 1914 was ontstaan door de afbraak van het Huis van Albemarle, werd in de periode 1961-1963 de Kortenhorst vleugel aangebouwd.

Er kunnen in de ondergrond van deelgebied 8 nog resten van funderingen, kelders en eventuele riolen en water- of beerputten aanwezig zijn, mede afhankelijk van 20ste- en 21ste-eeuwse verstoringen van de ondergrond. In 1941 bevonden zich op de Hofplaats een houten prieel voor publieke evenementen en een kiosk van het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV). Deze tijdelijke bebouwing was niet (zwaar) gefundeerd en voor de aanleg van parkeerplaatsen was het niet nodig om dieper gelegen resten te verwijderen. Op afbeelding 4.32

¹³⁹ HGA, *Ingang van de schuilkelder op het Buitenhof, 1941*. identificatienr. 1.53309.

¹⁴⁰ HGA, identificatienummer: Album z.gr. 5 (70-10-26) 15747.

is duidelijk zichtbaar dat de bodem wel enigszins (naar schatting circa 0,5 m) is verstoord ten tijde van de afbraak van de huizen in 1939. In 1992 werd de zgn. Grondwetbank geplaatst. Deze marmeren bank heeft twee treden, is 3 meter breed en 45 m lang. Het is onduidelijk of en hoe deze bank is gefundeerd, en dus of mogelijk aanwezige archeologische restanten daarbij zijn verstoord. Voorts hebben er in de afgelopen jaren grondverstorende werkzaamheden plaatsgevonden in de vorm van aanleg van kabels en leidingen en luiken waarin de elektra van de pollers in is verwerkt.

4.4.9 Deelgebied 9 - Buitenkant bebouwd: nieuwbouw Tweede Kamer

Dit deelgebied heeft op de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) geen archeologische waarde of verwachting. De reden daarvan is dat hier al in 1986, 1987 en 1993 opgravingen hebben plaatsgevonden, waarbij o.a. delen van de hofgracht en particuliere bebouwing (de woning van de hof timmerman en Herberg de Witte Molen) ten zuiden daarvan zijn gedocumenteerd en verwijderd. Het is mogelijk dat er nog wel archeologische vondsten (aardewerk, bot, e.d.) in de ondergrond zijn achtergebleven. Deze bevinden zich dan vermoedelijk niet meer in gesloten archeologische context.

De Witte Molen

Ten zuiden van de hofgracht zijn in 1986 funderingen aangetroffen die in verband worden gebracht met het zogenoemde huis De Witte Molen, dat bekend is van verschillende kaarten vanaf 1616 (afb. 4.1). De thans geplande ringleiding zal precies door de restanten van dit gebouw gaan.

Al in 1561 was er op deze locatie sprake van bebouwing, maar pas in 1566 wordt deze aangeduid als De Witte Molen.¹⁴¹ Het gebouw (en omliggende erf) kende verschillende fasen van verbouw en uitbreiding: in 1564, 1588, 1603 en 1616. In 1660 werd De Witte Molen geheel vernieuwd, om ruim 150 jaar later (in 1813) te worden gesloopt. Op de kaart uit 1820 is te zien dat zich op de plaats van het gesloopte gebouw een leeg perceel bevindt.

Tijdens het onderzoek in 1986 is alleen het noordelijke deel van het pand opgegraven. Hieruit bleek dat de oudste bouwsporen dateren uit de periode van de herbouw (1660) - al zou een aantal binnenmuren ook in het midden van de 15de eeuw gedateerd kunnen worden. Het zuidelijke deel van de funderingen is nooit opgegraven. Het is niet waarschijnlijk dat er in dit deel van het terrein nog resten (zoals het zuidelijke deel) aanwezig zijn, gezien de omvang en diepte van de bodemingrepen tijdens de bouw van de nieuwe vleugel van de Tweede Kamer (1992).

Huygenshuis - Voormalig Ministerie van Justitie – Plein

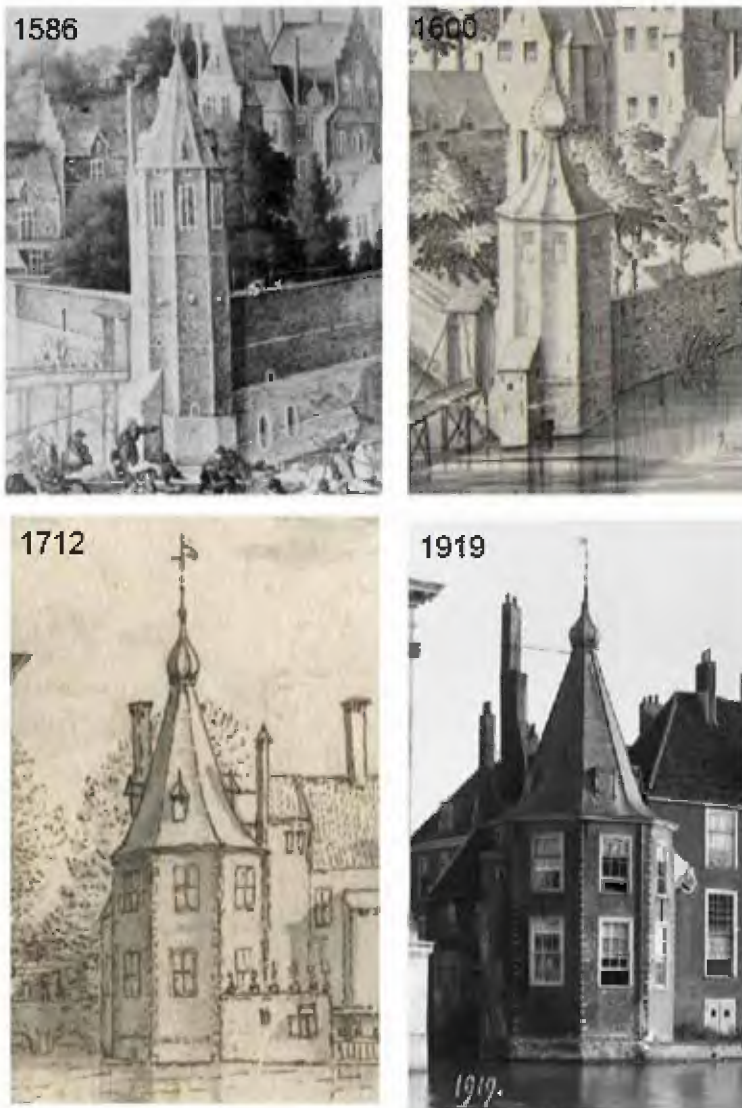
In 1634-1677 werd het Huygenshuis (secretaris van de Stadhouder) op het meest zuidelijke deel van Akerland gebouwd (zie par. 4.4.10). In 1806 kocht de staat het Huis van Brunswijk dat aan de Lange Poten was gelegen. Het pand stond direct ten westen van het Huygenshuis, maar beide panden waren wel van elkaar gescheiden door een binnenplaats.¹⁴² Het Huis van Brunswijk lag op een locatie waar mogelijk in de middeleeuwen al een bouwwerk stond dat in 1631 op grote schaal werd verbouwd en uitgebreid.¹⁴³ Het gebouw werd vanaf 1815 gebruikt door het Ministerie van Justitie. In 1866 werden het Huygenshuis en het Huis van Brunswijk afgebroken om plaats te maken voor een nieuw gebouw voor het Ministerie van Justitie. Bestektekeningen van de dwarsdoorsnede van de zuid- en noordvleugel van dat gebouw doen vermoeden dat de bodem vanaf maaiveld minstens 2,5 m verstoord is door de bouw van kelders en minstens 3 m door de aanleg van de funderingen.¹⁴⁴ Het Plein ligt hier op een hoogte

141 5.1.2.e 1934, p. 116.

142 RCE, objectnummer MIN08051F01.

143 Op de kaart van 5.1.2.e uit 1616 staat het pand al afgebeeld.

144 RCE objectnummer BT-006539.

Afb. 4.34 Het Torentje door de jaren heen (1586, 1600, 1712, 1919) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Haags Historisch Museum).

van 1,1 m +NAP. Er kan dan ook van uit worden gegaan dat eventuele prehistorische niveau's hier niet (meer) aanwezig zijn.

Grand Hotel Central

In 1880 werd aan de Lange Poten het Hotel du Passage en Grand Café du Passage geopend in een van de nieuwgebouwde panden na de verbreding van de weg (zie paragraaf 4.4.11). Het gebouw was in Neorenaissance-stijl gebouwd en beschikte over een grote overdekte passage. Toen in 1885 even verderop de Haagse Passage werd gebouwd, veranderde het hotel zijn naam in Grand Hotel Central, waarschijnlijk om verwarring te voorkomen. Omdat het hotel (ook al tijdens de bouw) mankementen vertoonde, werd in 1911 besloten tot gedeeltelijke sloop. Tijdens deze werkzaamheden werd (in 1912) de bekende neolithische vuurstenen bijl gevonden (paragraaf 4.4.1).

In 1913 opende het nieuwe Hotel Central, dat in Jugendstil- en Art Deco-stijl was opgetrokken. Het is sindsdien nog vele malen verbouwd. Tegenwoordig maakt het gebouw deel uit van het gebouwencomplex van de Tweede Kamer en is perscentrum Nieuwspoort er gehuisvest.

4.4.10 Deelgebied 10 - Buitenkant onbebouwd: noord- en oostzijde (torentje, kade en rooilijn Plein)

Het Torentje

Hoogstwaarschijnlijk werd de voorloper van het hedendaagse 'torentje' gebouwd in 1479. In 1547 werd hij opnieuw opgetrokken, waarbij de funderingen van de voorganger werden gebruikt. Deze versie heeft lang stand gehouden, maar werd tijdens de verbouwingen aan het begin van de vorige eeuw desondanks ingrijpend gerestaureerd (afb. 4.34).

Noordzijde

De vijver aan de noordzijde van het Binnenhof is ontstaan door het uitgraven van veen dat in een laagte tussen twee duinruggen was gesitueerd. Deze werkzaamheden werden in of voor 1352 uitgevoerd, maar de exacte ontstaansdatum van de vijver is tot op heden niet bekend.¹⁴⁵ Het is goed mogelijk dat de vijver is ontstaan door het uitgraven van een klein vennetje dat al aanwezig was ten tijde van de aankoop van het gebied door Floris IV. Het water in de vijver diende niet alleen voor strategisch gebruik (omgrachting), maar kon het hof ook voorzien van vers water dat, door een aansluiting met de Haagse Beek, vanuit de duinen werd aangevoerd. De noordzijde van de bebouwing op het Binnenhof grenst aan de Hofvijver. Op de meeste plaatsen bevindt zich tussen de gevel en het water nog een terras met bomen en struiken. De kademuren van deze terrassen zijn van recentere datum dan de funderingen van de gebouwen zelf; op oudere schilderijen en afbeeldingen zijn deze terrassen ook niet weergegeven (zie 5.1.2.e 1586 en 5.1.2.e 1598-1600).¹⁴⁶ Wel is duidelijk dat er kleine uitbouwjes aanwezig waren, de zgn. secreten, die op het water loosden. De eerste terrassen werden vermoedelijk in de tweede helft van de 17de eeuw aangelegd. Op een schilderij van 5.1.2.e uit 1692 zijn terrastuinen te zien, evenals op een schilderij van 5.1.2.e uit 1762.¹⁴⁷ Deze zijn nog niet aanwezig op werken uit 1553 en 1630 van studenten van de Hollandse School.¹⁴⁸ De oorspronkelijke kademuren zijn meerdere malen hersteld en vernieuwd. Zo maakt een rekening uit 1436 al duidelijk dat de 'cartelen' (vestingmuren) van de vijver werden gesloopt.¹⁴⁹ In 1998 is de Hofvijver voor het laatst uitgebaggerd. Behalve moderne voorwerpen kwamen daarbij ook wat oudere vondsten aan het licht, waaronder een Romeinse scherf en materiaal uit de periode rond 1400. Omdat de Hofvijver al meerdere malen daarvoor was uitgebaggerd, worden hier geen relevante archeologische resten verwacht, al is dit niet uitgesloten of te voorspellen.¹⁵⁰

Het water tussen het Mauritshuis en het Binnenhof geeft het begin van de loop van de oude binnengracht aan. Naast het torentje bevond zich tot 1633 een houten brug, die werd afgebroken vanwege de bouw van een nieuwe brug iets meer naar het zuiden (zie paragraaf hieronder).

*Oostzijde – Grenadierspoort en Akerland*¹⁵¹

Het oostelijke deel van het Binnenhof was in tegenstelling tot de overige zijdes, niet afgesloten met bebouwing, maar door een dubbele grachtengordel met daartussen een smalle strook

145 5.1.2.e 2015, p. 151.

146 RCE, objectnummers OF-11693/14.388 (Bol 1586), OF-11694/61.526 5.1.2.e 1600).

147 Zie 5.1.2.e 1991, p. 76 en 82.

148 Zie 5.1.2.e 1991, p. 67 en 69.

149 5.1.2.e 1902, p. 142.

150 De recente opgravingen tijdens de aanleg van de ondergrondse Noord-Zuidlijn in Amsterdam illustreren dat ook 'jong' materiaal een hoge belevingswaarde heeft en/of wetenschappelijke waarde voor de toekomst. Zie 5.1.2.e 2018.

151 Het voormalige Akerland is in zowel deelgebied 10 als in deelgebied 6 aanwezig. Er is voor gekozen om de geschiedenis van Akerland in deze paragraaf (deelgebied 10) te bespreken aangezien de rooilijn van de gebouwen de voormalige contouren van het Akerland volgt.

Afb. 4.35 Mauritshuis met brug naar Grenadierspoort (5.1.2.e 1730-1739).

onbebouwd land waar eiken stonden. Deze strook was via een kleine ophaalbrug in de noordoosthoek van het Binnenhof te bereiken en stond ook bekend als Akerland. Aan het begin van de 17de eeuw werd de buitenste oostelijke gracht gedempt, en het Plein en de daarbij behorende herenhuisen gerealiseerd. Mogelijk zijn hiervan nog resten in de ondergrond aanwezig. De Grenadierspoort en een permanente brug over de binnengracht werden gebouwd om het Plein, via een rechte weg over het Akerland, te verbinden met het Binnenhof. Restanten van de brug zijn aangetroffen tijdens werkzaamheden in 2012, waarbij riolering werd vervangen en verlegd. Het betrof restanten van een boogconstructie die deel uitmaakte van de brug (te zien op een afbeelding uit 1730; zie afb. 4.35).¹⁵²

In 1633 werd op het meest noordelijke deel van Akerland begonnen met de bouw van het Mauritshuis. Een jaar later volgde de bouw van het Huygenshuis op het meest zuidelijke deel. Het merendeel van Akerland werd ingericht als tuin voor het Mauritshuis. De tuin was van de straat afgescheiden door een muur en lag lager dan het straatniveau. De tuin was via een tunnel vanuit het Mauritshuis te bereiken. In 1669 werd de tuin geheel nieuw ingericht, met o.a. volièrès, symmetrische perken en een grot met zeeschelpen. In 1862 werden de resterende grachten rond het Binnenhof gedempt en de bruggen weggebroken, waardoor uitbreiding van bebouwing mogelijk werd. Tijdens werkzaamheden uitgevoerd in 2012 zijn voor het Mauritshuis restanten van muurwerk aangetroffen. Deze zijn geïnterpreteerd als restanten van funderingen van de tuilmuren en restanten van de tunnels.¹⁵³ In 2018 is langs de gehele noordgevel van het voormalig Ministerie van Koloniën, muurwerk aangetroffen.¹⁵⁴ Omdat er tijdens deze waarneming geen archeoloog aanwezig was, is de interpretatie hiervan niet duidelijk vast te stellen. Vermoed wordt dat het waargenomen muurwerk onderdeel is van de fundering van het gebouw zelf.

¹⁵² 5.1.2.e 1730, uit het boek *Beschr. jving van 's-Gravenhage* van 5.1.2.e uit 1730-1739.

¹⁵³ 5.1.2.e 2013, p. 23.

¹⁵⁴ Mondelinge mededeling d.d. 17-12-2018 door 5.1.2.e (Civiele techniek, Ingenieursbureau gemeente Den Haag).

Deze hele oostzijde van het deelgebied (onbebouwde ruimte voor het voormalige Ministerie van Koloniën en het voormalige Ministerie van Justitie) heeft op de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) van de gemeente Den Haag geen archeologische verwachting meer sinds de bouw van de ondergrondse parkeergarage onder het Plein. Op een foto uit 1980, ten tijde van de bouw van de parkeergarage, is echter te zien dat de weg voor de gebouwen dicht is gelaten.¹⁵⁵ Dat betekent dat hier dus nog restanten van de gedempte buitengracht aanwezig (kunnen) zijn. Het is te verwachten dat de ondergrond hier door de aanleg van kabels en leidingen sterk verstoord is, maar de aanwezigheid van archeologische resten en vondsten, al dan niet in context, is niet uit te sluiten.

4.4.11 Deelgebied 11 - Buitenkant onbebouwd: zuidzijde (rooilijn gebouw Lange Poten)

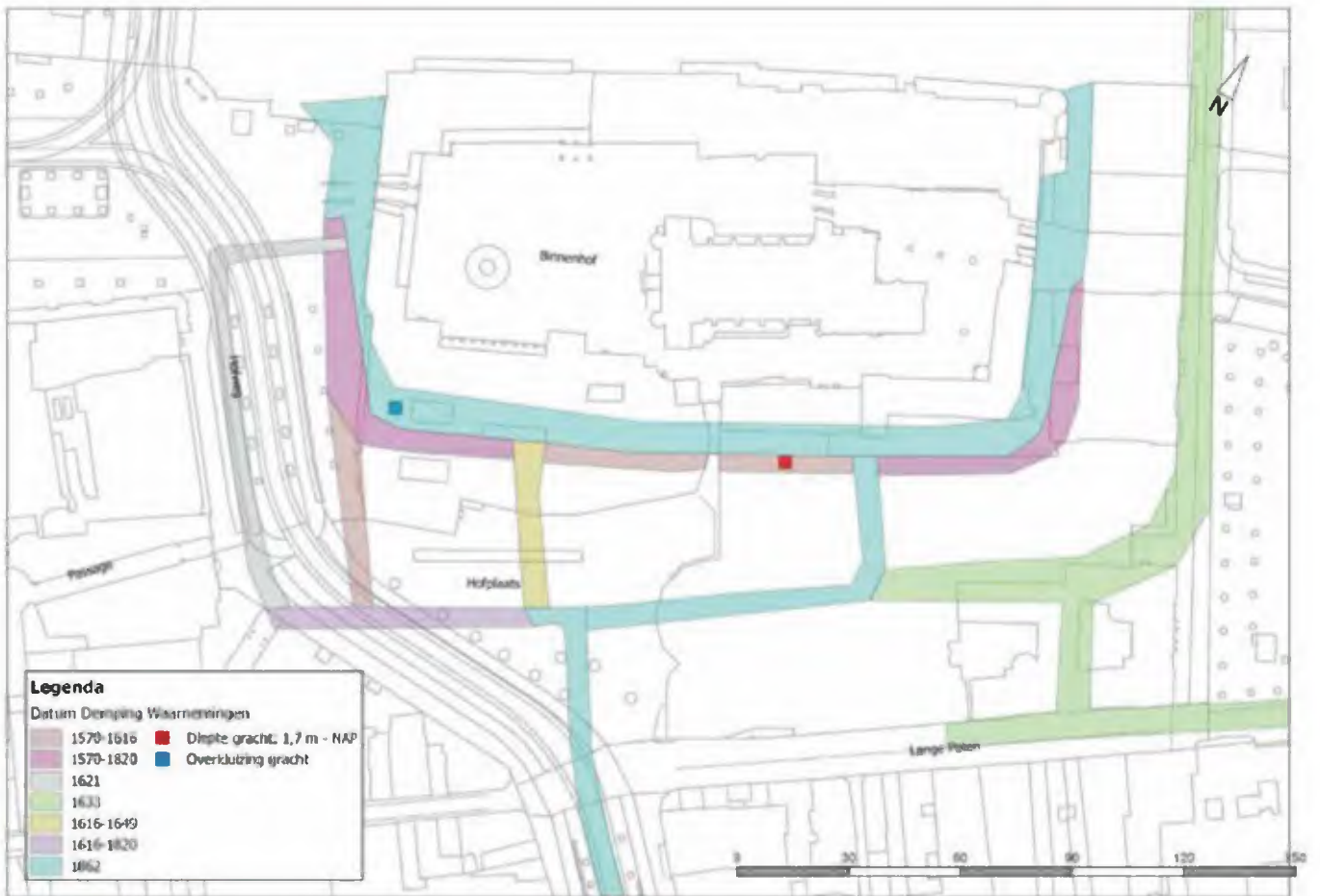
De eerste vermelding van de Lange Poten dateert uit 1392. De *Potenstraet*, zoals deze dan wordt genoemd, dankt zijn naam aan de wilgenbomen die hier werden gepoot. De straat was oorspronkelijk een zandpad dat het Spui met het Haagse Bos verbond. In 1498 werd de weg vanaf de Lange Poten bestraat om de aanvoer van goederen naar de Spui poort te verbeteren. Bebouwing aan de noordzijde van de weg moet er vanaf datzelfde jaar al hebben bestaan. Deze huisjes zullen klein geweest zijn (met een gemiddelde breedte van 5m). De grotere huizen, zoals het Huygenshuis en het Huis van Brunswijk (zie paragraaf 4.4.9), werden pas in de 17de eeuw gerealiseerd na de demping van de buitenste gracht in 1633; op de kaart van 5.1.2.e uit 1616 is te zien dat de hoek waarop deze gebouwen stonden, nog deels bestond uit een aangelegde sloot. Verder ten westen stonden al panden. Aan de noordzijde van de straat waren drie (doodlopende) steegjes aanwezig. Twee daarvan gaven toegang tot een aantal huizen of kamers die achter de eerste rij bebouwing waren gelegen. Tussen Lange Poten 12 en 14 was dit de steeg de *Haegpoort* (of *Haagsche Poort*), die toegang gaf tot twee kamers achter de huizen. Deze poort was ontstaan door de bouw van een *hangende camer* in 1600. Na 1707 werd deze poort verwerkt in de bebouwing aan de straat en kwam er een einde aan de doorgang.¹⁵⁶ Tussen de nummers 22 en 28 was de *Blauwe gang* aanwezig; deze gaf toegang tot de Mulderhuisjes en de achter de huizen gelegen waterpomp. Vanaf 1592 lag achter de rij bebouwing ten noorden van de Lange Poten een kaatsbaan, die zeker tot 1667 in gebruik was.¹⁵⁷ In 1723 was de kaatsbaan in verval geraakt. Vermoedelijk gaf de *Blauwe gang* toegang tot deze kaatsbaan en was hij daarom langer in gebruik dan de *Haagsche Poort*; in elk geval was hij in 1875 nog steeds in gebruik. In datzelfde jaar werd besloten om de Lange Poten te verbreden vanwege een betere doorstroming van het verkeer. In verband met deze plannen moesten er 14 bebouwde percelen wijken.¹⁵⁸ De straat, die aan de zijde van het Spui slechts 4,63 m breed was, werd in de periode 1877-1879 verbreed tot 12 m. Datzelfde jaar werd begonnen met de nieuwbouw aan de verbrede weg. Na de verbreding werden ook tramrails aangelegd, die tot de Tweede Wereldoorlog in gebruik bleven. De rooilijn van de gebouwen aan de noordzijde van de Lange Poten (aan de Spui zijde) schoof ruim 7 m op naar het noorden. Omdat de Lange Poten aan de zijde van het Plein al breder was, hoefde deze hier minder te worden verbreed. Het is dan ook goed mogelijk dat de funderingen van de in 1877 gesloopte huizen hier nog aanwezig zijn onder het plaveisel. Ongeveer ter hoogte van de oude rooilijn uit 1877 zijn inmiddels rioleringen aangelegd. Door het midden van de straat lopen leidingen, waardoor een deel van de eventuele resten waarschijnlijk is verstoord. Tussen deze leidingen en de huidige Tweede Kamer zijn de resten van de vroegste periode waarschijnlijk wel in de ondergrond bewaard gebleven.

155 HGA, identificatienummer 0.86468 en RCE, objectnummer D-03021.

156 5.1.2.e 1987, p. 174; 5.1.2.e 1986, p. 2.

157 5.1.2.e 1990, p. 89.

158 RCE, objectnummer BT-024980. Zie bijlage 7.

Afb. 4.36 Reconstructie van de loop van de waterwegen.

Afb. 4.37 Overkluizing van de Hofgracht, aangetroffen tijdens werkzaamheden in 1960-1963 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

4.4.12 De grachten van het hof

Het is niet bekend wanneer de grachten rondom het Binnenhof precies zijn gegraven. Vermoedelijk waren er al grachten aanwezig rond het jaar 1276, toen het Binnenhof in gebruik werd genomen als vaste verblijfplaats van graaf Floris V en zijn familie. Op basis van vondstmateriaal dat aangetroffen werd tijdens archeologisch onderzoek, kan de zuidelijke binnengracht, of een voorloper hiervan, gedateerd worden in de periode 1250-1280.¹⁵⁹ In een rekening uit 1352 wordt voor het eerst melding gemaakt van een vijver, in verband met het graven of uitdiepen van grachten rondom het Binnenhof en het Buitenhof. Mogelijk is de Hofvijver dus pas in of voor 1352 ontstaan door het uitgraven van een ven. Met behulp van cartografische en schriftelijke bronnen is het echter wel mogelijk om te reconstrueren wanneer de grachten rondom het Binnenhof zijn gedempt (afb. 4.36).¹⁶⁰ Het Binnenhof was nog aan het begin van de 17de eeuw omgeven door een dubbele grachtengordel, maar op verzoek van de aanwonenden werden delen van de binnenste gracht plaatselijk versmald. Zo kreeg de controleur van de hoftimmerwerken in 1608 toestemming om een huis te bouwen op een deel van deze versmalde gracht.¹⁶¹ Oorspronkelijk was de gracht circa 12 tot 15 m breed, maar na de versmalling nog slechts 7 tot 8 meter.

Tijdens een opgraving in 1987 werd vastgesteld dat de onderkant van de gracht zich op 1,7 m – NAP bevond.¹⁶² Dit is de enige locatie waar dit met zekerheid is vastgesteld. Vooral nog wordt deze diepte aangehouden voor alle grachten, met de kanttekening dat de onderkant op andere locaties toch dieper of minder diep ligt.

Tijdens de aanleg van de Maurits tuin in 1621 werden de grachten/sloten aan de noord- en de westzijde van de tuin gedempt. De grachten van de buitenste oostelijke grachtengordel werden in 1633 geheel gedempt, met uitzondering van een stuk gracht dat de binnenste grachtengordel met het Spui verbond. Daardoor konden goederen voor het Binnenhof nog steeds via het water worden aangevoerd. Hoe de zuidwestelijke hoek van de binnen- en buitengracht zich ontwikkeld heeft is niet geheel duidelijk. In elk geval werd deze waterverbinding en de resterende binnengracht in 1862 uiteindelijk gedempt. Op afbeelding 4.36 zijn de grachten op de hedendaagse topografie weergegeven en wordt duidelijk waar restanten van de gracht (kademuren, beschoeiing, restanten sluisjes e.d.) zich bevinden. Op die plaatsen wordt ook veel vondstmateriaal verwacht, omdat er gedurende de middeleeuwen en nieuwe tijd veel afval in de hofgrachten werd gegooid en er ook via secreten aan de buitenzijde van de bebouwing allerhande afval en ontlasting werd geloosd.¹⁶³

Tijdens werkzaamheden in de jaren zestig van de 20ste eeuw werd de overkluizing van de binnenste gracht aangetroffen die zich achter het voormalige paleis van Willem V en onder het Huis van Albemarle bevond (zie afb. 4.37). Verwacht wordt dat er op de locaties van de voormalige grachten nog steeds gelijksoortige resten in de ondergrond aanwezig zijn.

159 5.1.2.e 1992; 5.1.2.e 2015, p. 189.

160 5.1.2.e (1597); 5.1.2.e (1616); 5.1.2.e (1649); 5.1.2.e (1666); 5.1.2.e (1698); 5.1.2.e (1747); kadastrale kaarten (1820-1830) 5.1.2.e (1868).

161 5.1.2.e 2015, p. 190; 5.1.2.e 1987, p. 179; 5.1.2.e 1992, p.17.

162 5.1.2.e 1992, p.17.

163 5.1.2.e 2015, p. 262.

Afb. 5.1 Bekende en geregistreerde kabels en leidingen Binnenhof (Rijksvastgoedbedrijf).

5 De huidige en toekomstige situatie

5.1 Bebouwing op het terrein

Het hedendaagse Binnenhof bevat nog vele gebouwdelen die uit de middeleeuwen dateren (zie hoofdstuk 4). Veel historische gebouwen zijn door recente bouwwerkzaamheden of renovaties echter al (gedeeltelijk) verdwenen of aangepast. De historische panden die door de Tweede Kamer worden gebruikt, zijn drastisch verbouwd in de laatste jaren van de 20ste eeuw; daarbij werden gebouwen met elkaar verbonden en verschillende delen uitgegraven. Het gebouw in de zuidoosthoek van het achterplein (deelgebied 6) blijkt diepe kelders te hebben, waardoor er in dit gebied geen archeologische informatie (meer) wordt verwacht. Hetzelfde geldt voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer: ook hier worden geen archeologische resten meer verwacht. Zie verder hoofdstuk 6 (incl. afb. 6.1. en par. 6.6).

5.2 Bekende bodemverstoringen

Tijdens de gehele 20ste eeuw en daarna zijn er op en rond het Binnenhof vele werkzaamheden uitgevoerd die de bodem hebben verstoord en het bodemarchief hebben aangetast. Het gaat daarbij om bodemverontreiniging, kabels, leidingen, pollers en opslagtanks.

Bodemverontreiniging

In de loop der tijd waren in het plangebied bedrijven actief met bodemverontreinigende activiteiten, bijvoorbeeld de drukkerij (tot 1806 aanwezig in gebouw Binnenhof 3) en een chemische wasserij/stomerij (Lange Poten).¹⁶⁴ De locatie van de chemische wasserij/stomerij is inmiddels gesaneerd. De drukkerij heeft vermoedelijk geen ernstige vervuiling veroorzaakt. In het gehele plangebied hebben volgens het Bodem Informatie Punt saneringsactiviteiten plaatsgevonden; gedetailleerde gegevens voor alle percelen zijn echter niet bekend en dienen aangevraagd te worden.¹⁶⁵ Veel saneringen hebben plaatsgevonden in het kader van de voorbereidingen voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer. Het is echter mogelijk dat plaatselijk nog restverontreinigingen zijn achtergebleven, waardoor er gebruiksbeperkingen kunnen zijn. De gesaneerde locaties zijn wel geschikt voor het huidige gebruik.¹⁶⁶

De percelen grenzend aan de Hofweg en het perceel van de Hofplaats zijn geregistreerd in het Bodeminformatiesysteem als een gebied waarvan gegevens aanwezig zijn over de bodemgesteldheid, maar waarvan de status niet bekend is. Verder zijn er geen specifieke gebieden aangewezen in het plangebied die met zekerheid verontreinigd zijn. Wel zijn er percelen uitgelicht die aan de hand van historisch onderzoek potentieel verdacht zijn op (ernstige) verontreiniging, zoals (percelen aan) de Hofplaats en Lange Poten 2-12. De Hofweg is mogelijk licht tot matig (niet ernstig) verontreinigd.

Het is aan de initiatiefnemer om in het kader van de omgevingsvergunning vast te stellen of en in welke mate de ondergrond van het plangebied verontreinigd is. Een eventuele verontreiniging kan gevolgen hebben voor de inrichting van het archeologische veldwerk.

¹⁶⁴ Bodeminformatie Den Haag (<http://arcg.is/i18Pae> [dd. 31-07-2018]) vermeld ook de aanwezigheid van en mogelijk een koperlagerij of metaalmeubelfabriek die later als rijwiel en motorstalling heeft dienst gedaan (aan de Hofstraat 17), maar hier zijn ten tijde van de uitvoering van het Bureauonderzoek, geen bewijzen voor gevonden.

¹⁶⁵ Bodemloket.nl.

¹⁶⁶ Zie bestemmingsplan Binnenhof e.o., hoofdstuk 2.4.5.

Kabels

In 2013 is er een inventarisatie van kabels en-leidingen uitgevoerd. Daardoor is van een deel van de kabels en leidingen bekend waar deze zich in de onbebouwde delen van het plangebied bevinden.¹⁶⁷ Het beeld is echter incompleet, omdat de aanleg van kabels en leidingen simpelweg niet altijd (duidelijk) geregistreerd werd, en in onbruik geraakte kabels en leidingen meestal niet werden verwijderd. Dit betekent dat onder het plaveisel een wirwar van (on) gebruikte kabels aanwezig is, die niet goed bekend is. Ook geheimhouding (in verband met veiligheid van het Binnenhofcomplex) speelt daarbij een rol.

Op afb. 5.1 zijn de in 2013 geregistreerde kabels weergegeven die momenteel nog in gebruik zijn. De kaart geeft geen informatie over kabels en leidingen die buiten gebruik zijn geraakt en nog aanwezig zijn in de ondergrond. Voorts zijn op deze afbeelding ook een aantal kabels en leidingen (die vermoedelijk nog in gebruik zijn) uit een overzichtskaart uit 2001 opgenomen, die niet op de kaart van 2013 staan. De diepteligging van de kabels en leidingen is niet precies bekend. Hoe dan ook: **het opschonen of verwijderen van deze wirwar aan kabels zal de archeologische waarde van de toch al versnipperde en vergraven ondergrond nog verder aantasten.**

Een foto uit 1934 laat zien dat telefoonleidingen zijn aangelegd langs de galerijen van deelgebied 4 en 5, min of meer op de locatie waar tijdens de archeologische begeleidingen uit 2000 en 2001 sleuven zijn gegraven.¹⁶⁸ Het is onduidelijk of deze kabels nog steeds aanwezig zijn in de ondergrond. Een foto uit 1905 toont grondwerkers en een circa 1 m diepe kabelsleuf die vanaf het Buitenhof richting de Stadhouderspoort is aangelegd.¹⁶⁹ Deze kabels staan niet weergegeven op het algemene kabels en leidingen overzicht.¹⁷⁰

Leidingen

In de ondergrond van het Binnenhofcomplex en omgeving bevinden zich verschillende leidingen, die in de jaren tussen 1912 en 2015 zijn aangelegd (afb. 5.2). Van de leidingen in het Binnenhof, is de diepteligging niet precies bekend. Leidingen rondom het Binnenhof staan geregistreerd in het gemeentelijke geo-informatiesysteem; hiervan is dus duidelijk waar ze zich bevinden.¹⁷¹

Aan de Lange Poten en het Plein betreft het twee leidingen die in verschillende perioden naast elkaar zijn geplaatst. In 1970 en 1994 is een gemengd riool aangelegd in een baan rondom de panden aan het Plein, de Lange Poten en de Hofplaats. Dit gemengde, betonnen riool heeft als doel om zowel verontreinigd afvalwater als afgestroomd hemelwater in één leidingstelsel te transporteren en is nog steeds in gebruik. Deze leidingen lijken precies te zijn aangelegd op de oude rooilijn van de bebouwing aan de noordzijde van de Lange Poten. Het maaiveld bevindt zich hier gemiddeld op 1 m + NAP en de riolen zijn aangelegd op een gemiddelde diepte tussen 1 m en 2 m – NAP. De aanleg van de riolen heeft de grond dan ook tot maximaal 3 m onder maaiveld verstoord. De kans dat in deze bufferruimte (onder het riool) funderingen van de oude bebouwing aanwezig zijn is dus klein.

Op de Hofplaats ligt het riool op een diepte tussen 0,0 m en 0,5 m – NAP. Bij de Lange Poten heeft deze een gemiddelde diepte tussen 2,0 m – NAP en 2,5 m – NAP. Aan het Plein bevindt het grootste deel van het riool zich op een diepte tussen 1,0 m – NAP en 1,5 m – NAP. In 1987 is naast het gemengde riool, een (betonnen) hemelwaterriool aangelegd op een diepte variërend tussen 0,90 m – NAP en 2,15 m – NAP. Op de locaties aan het Plein, waar het riool op een gemiddelde diepte tussen 1,00 m – NAP en 1,50 m – NAP is aangelegd, zijn nog resten te verwachten van de buitenste gracht die in 1633 is gedempt. Op de dieper gelegen delen wordt

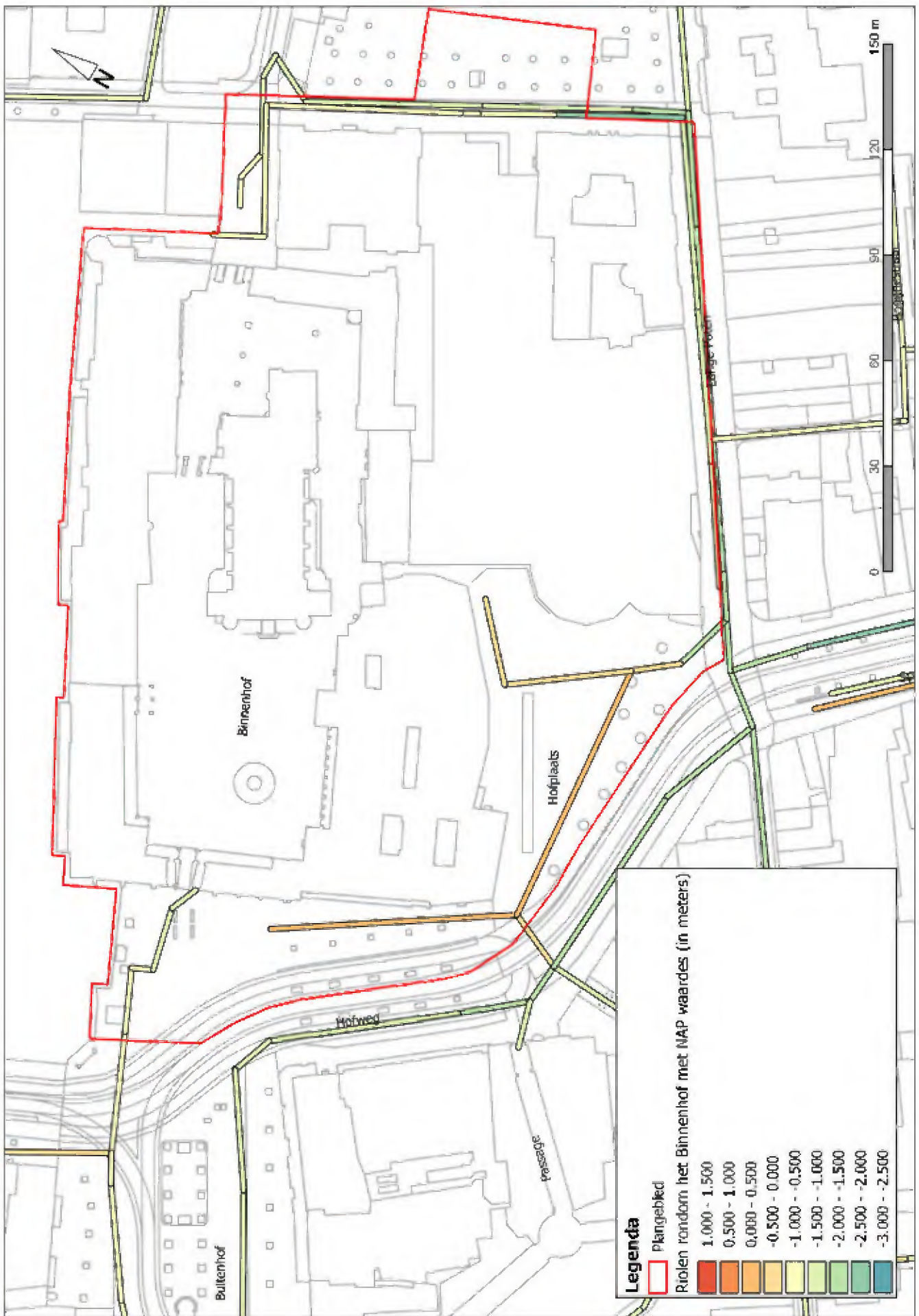
167 5.1.2.e 2013, p. 5.

168 Zie HGA, identificatienummer: 0.11144.

169 Zie HGA, identificatienummer: 0.13268.

170 5.1.2.e 2013.

171 Bodeminformatie Den Haag Archis (<http://arcg.is/1jWjju> [dd. 31-7-2018]).

Afb. 5.2 Bekende en geregistreerde riolen rondom het Binnenhof, met verstoringsdiepte.

verwacht dat de bodemopbouw door de aanleg van de leidingen te diep is verstoord om nog archeologische relevante informatie op te kunnen leveren.

Door de aanleg van een riool wordt de grond verstoord. In totaal is een bufferruimte van 1,5 m berekend waarvan verwacht wordt dat de bodem tot de diepte van het aangelegde riool verstoord zal zijn. De afstand tussen de panden aan de Lange Poten en deze bufferruimte betreft gemiddeld 3,6 m. Het is dan ook goed mogelijk dat archeologische resten, in de vorm van kelders of funderingen van de panden die in 1866 zijn gesloopt ten behoeve van de verbreding van de straat (zie paragraaf 4.11), hier in deze zone nog ondergronds aanwezig zijn.

Op de Hofplaats en aan de Buitenhofzijde van het Binnenhof zijn in 2006, 2010 en 2015 nieuwe riolen aangelegd, waarbij de oude riolen vermoedelijk zijn vervangen. Aan de Hofplaats en voor het voormalig Stadhouderskwartier zijn de leidingen op een diepte tussen 0,0 m en 0,5 m – NAP aangelegd. De hoogte van het maaiveld varieert en ligt hier tussen 1,20 m en 1,80 m + NAP. De bodem ter hoogte van de riolen is dan ook gemiddeld tot 2 m onder maaiveld verstoord. Verwacht wordt dat er tot circa 1,70 m – NAP nog wel archeologische resten aanwezig kunnen zijn.

In 2010 en 2012 zijn er nieuwe leidingen aangelegd op een diepte tussen 0,68 m – NAP en 1,36 m – NAP in de ruimte tussen het Mauritshuis en het voormalige Ministerie van Koloniën. Wel wordt verwacht dat hier nog archeologische resten aanwezig zijn. Zo zijn er verschillende muurdelen aangetroffen op een diepte van 2,00 m – NAP (zie paragraaf 4.4.10).

Pollers

Tussen het Mauritshuis en het voormalige Ministerie van Koloniën is een rij met pollers aangelegd. Het is niet zeker tot op welke diepte de grond daarbij is verstoord. Vermoedelijk zijn de pollers tenminste een meter lang en gaat de aanleg van de ondergrondse installatie gepaard met een verstoringdiepte van een halve meter daaronder. In dat geval is de bodemopbouw ter plaatse tot 1,5 m onder maaiveld verstoord.

5.1.1.b

Ook hier is de bodemopbouw daardoor tot minstens 1,5 m onder maaiveld verstoord.¹⁷²

Tanks

5.1.1.b

172 Zie foto van 5.1.2.e (HGA), archiefnummer: 33978.

173 Bodeminformatie Den Haag Archis (<http://arcg.is/1n49Ge> [dd. 31-07-2018]).

174 5.1.2.e 1987, p. 11; 5.1.2.e 2015, p. 108.

175 5.1.1.b

5.1.1.b

Tabel 3 [Overzicht van opslagtanks in het plangebied.](#)

5.1.1.b

Explosieven

Volgens de Conventionele Explosieven Bodembelastingskaart van de gemeente Den Haag worden geen explosieve resten in het plangebied verwacht.¹⁷⁶ Rondom het plangebied zijn wel restanten van munitie aangetroffen en geruimd (zoals Duitse geschutmunitie en Amerikaans klein kaliber munitie). Vermoedelijk gaat het hier om incidentele vondsten die dateren uit de Tweede Wereldoorlog.

¹⁷⁶ 5.1.1.b

5.3 Geplande bodemingrepen

De renovatie van het Binnenhof gaat voor zover bekend niet gepaard met nieuwbouw. Wel is zeker dat de monumentale panden toe zijn aan restauratie en onderhoud. Daarbij zal het binnenmilieu worden aangepakt. Zo is het mogelijk dat binnenmuren worden toegevoegd of dat bestaande muren worden verstevigd of (deels) verwijderd. De muren en bouwelementen boven maaiveldniveau vallen onder beheer van de afdeling Monumentenzorg. Indien het muurwerk en aanpassingen (van bouwelementen) betreft dat tot onder straatniveau (tussen 2 m en 3 m + NAP aan de Binnenhofzijde en tussen 0,20 m en 2 m + NAP aan het omliggende terrein) doorloopt, valt het beheer en de besluitvorming onder het archeologiebeleid van de gemeente. Zoals al vermeld in hoofdstuk 1, is afstemming en samenwerking tussen beide afdelingen en disciplines echter van groot belang, aangezien het ondergrondse en bovengrondse erfgoed uit late middeleeuwen, nieuwe tijd en moderne tijd niet los van elkaar zijn te zien. Dit geldt zowel voor de belangenafweging en besluitvorming namens het bevoegd gezag, als voor de daadwerkelijke uitvoering van onderzoek en veiligstellen van resten.

De aard en omvang van de bodemingrepen die gaan plaatsvinden in het kader van de renovatie van het Binnenhof is nog niet bekend. **5.1.1.b**

Andere ingrepen¹⁷⁷ die gepland zijn en gepaard zullen gaan met bodemverstoringen die aanwezige/verwachte archeologische resten zullen aantasten:

- Vervanging van:
 - waterleidingnet (deelgebied 5);
 - binnenriolering (westzijde deelgebied 4);
 - liften, waar nodig (bebouwing aan de Hofvijver van deelgebied 4);
 - electrotechniek (deelgebied 3);
- Aanpassing van ingangen (vergroten, verplaatsen of nieuwe aanleg);
- Verbetering bereikbaarheid van de grafelijke zalen;
- Vernieuwing/renovatie van vloerconstructies en openingen (vloerdelen, dragende constructies, plafonds)
- Reparatie en/of vernieuwing van funderingen (waaronder zeer oude/historische funderingen);
- Waterdicht maken van kelders waar nodig (o.a. het verhelpen van optrekkend vocht).

Ringleiding

5.1.1.b

¹⁷⁷ Informatie afkomstig uit bundel met 9 factsheets over de renovatie van het Binnenhof (17 november 2015), uit het *Renovatie Binnenhof Definitiedocument* (oktober 2017) en uit het *Plan van Eisen Buitenruimten Renovatie Binnenhof* (concept april 2018). De documenten zijn voor een deel afkomstig van de website van het Rijksvastgoedbedrijf en deels (vertrouwelijk) beschikbaar gesteld door de opdrachtgever (Rijksvastgoedbedrijf).

5.1.1.b

Afb. 5.4 Voorlopig ontwerpplan van te graven ringleiding (Rijksvastgoedbedrijf).

5.1.1.b

Waterdicht maken muren en kelders

Het is bekend dat in de kelders van het Binnenhof sprake is van wateroverlast. In welke mate is niet duidelijk. Lekkage van de muren is de meest voorkomende oorzaak voor wateroverlast in kelders. De muren van de monumentale panden aan het Binnenhof zijn al oud en scheuren en zettingen van muren worden voornamelijk veroorzaakt door ouderdom. Het is goed mogelijk dat de aanwezigheid van de Hofvijver, direct ten noorden aan het Binnenhof, ook bijdraagt aan de wateroverlast in de kelders. Daarnaast kan overtollig hemelwater en problemen met waterafvoer ook wateroverlast veroorzaken.

De oplossing waar tijdens de renovatie voor zal worden gekozen, is afhankelijk van de mate van overlast en de staat van de muren. Er zijn dus verschillende scenario's mogelijk. Scheuren kunnen worden gedicht, en muren kunnen geïnjecteerd worden om toekomstige lekkage te voorkomen.¹⁷⁸ Deze methoden hebben geen of weinig effect op eventuele archeologische informatie. Indien de muren in zeer slechte staat zijn, zou de kelderconstructie geheel vervangen of dichtgestort moeten worden of een waterdichte, betonnen bakconstructie, kunnen worden geplaatst. Dit zal tot verstoring van de bodem leiden en heeft dus effect op eventuele aanwezige archeologische sporen onder de kelders. Ook funderingsonderzoek in dichtgestorte ruimtes waar op basis van een bouwhistorische verkenning kelders worden verwacht heeft effect op aanwezige archeologische sporen, lagen en resten.

Uitgraven (gedichte) kelders

De kelders onder de vier (in 1677) aangebouwde traveeën zijn ergens in de periode 1879-1883 ontoegankelijk gemaakt door ze vol te storten met grond. Het is waarschijnlijk dat deze kelders tijdens de renovatieperiode weer toegankelijk worden gemaakt door deze uit te graven. De vloeren en muren van deze kelders verkeren waarschijnlijk in slechte staat en zullen dan vervangen of verstevigd moeten worden. Ook bestaat de mogelijkheid dat er onder hedendaagse (niet-onderkelderde) gebouwdelen nieuwe kelders aangelegd worden. Uiteraard zullen alle genoemde werkzaamheden gepaard gaan met verstoring van archeologische en/of bouwhistorische informatie.

¹⁷⁸ Met een speciale siliconen micro-emulsie.

6 De gespecificeerde archeologische verwachting

Het plangebied is groot, met een diversiteit aan archeologische verwachtingen en waarden op verschillende niveau's. Deze zijn in dit hoofdstuk per periode (prehistorie, Romeinse tijd, vroege middeleeuwen en middeleeuwen/nieuwe tijd) beschreven. De plaatsen waar aanwezige of verwachte archeologische waarden in het verleden al geheel of gedeeltelijk zijn verwijderd door opgraving of bouwingrepen, zijn weergegeven op een verstoringskaart (afb. 6.1) en worden besproken in par. 6.6. Ook wordt de verwachting op organische resten en vondsten (par. 6.5) gespecificeerd, alsmede de diepte/niveau waarop sporen en resten aanwezig zijn of worden verwacht (par. 6.6. en afb. 6.4). Al deze informatie tezamen biedt de basis voor vaststelling waar archeologische waarden en verwachtingen in het geding zijn in het kader van concrete bodemingrepen.

6.1 Prehistorie

In het plangebied is een prehistorische bodemlaag aangetroffen. Het originele microreliëf van de Oude Duinen blijkt in sommige delen van het gebied nog intact wat betekent dat deze niet is aangetast door (eolische) erosie. Daarnaast was het terrein in principe aantrekkelijk voor gebruik als akkerland vanwege het voorkomen van humeuze lagen. Er is een goede kans dat in de ondergrond prehistorische resten aanwezig zijn. Indien *in situ*, worden deze op een hoogte tussen 0 en 1,50 m +NAP verwacht. Twee neolithische bijlen die los in het Hollandveen zijn gevonden, wijzen erop dat de natte ondergrond ter hoogte van de latere Poten in de prehistorie kan zijn gebruikt als plaats voor rituele deposities van materiële cultuur.

Tabel 4 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de prehistorie.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	Bronstijd (en late prehistorie in het algemeen)
2 Complextypen	Akker/tuin/landbouw/basiskamp/-nederzetting/graf, onbepaald/veenweg/veenbrug/weg/religie, onbepaald/wal
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Tussen 0 en 1 m +NAP (op basis van onderzoeken in de omgeving)
5 Gaafheid en conservering	Cultuurniveau (bodem): goed; Grondsporen: goed; Organisch vondstmateriaal: matig tot slecht, afhankelijk van grondwaterpeil; Anorganisch vondstmateriaal: matig tot goed
6 Locatie	In en op de Laag van Voorburg
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodem met eventueel archeologische indicatoren
8 Mogelijke verstoringen	Aantasting door latere (middeleeuwse) bebouwing en moderne bodemingrepen (aanleg kabels en leidingen en nieuwbouw). Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoord
9 Verwachting	Prehistorische bodem is zeker aanwezig, datering nog onbekend. Er is een kans op prehistorische rituele deposities in het Hollandveen

Afb. 6.1a Verstoringskaart incl. bekende verstoringsdieptes (in centimeters vanaf maaiveld)

Afb. 6.1b Verstoringskaart incl. bekende verstoringsdieptes (in meters +/- NAP)

Tabel 5 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de ijzertijd.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	IJzertijd (en late prehistorie in het algemeen)
2 Complextype	Akker/tuin/landbouw/basiskamp/-nederzetting/graf, onbepaald/veenweg/veenbrug/weg/religie, onbepaald/wal
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Tussen 0,20 m en 1,50 m +NAP (op basis van onderzoeken in de omgeving)
5 Gaafheid en conservering	Cultuurniveau (bodem) goed; Grondsporen: goed; Organisch vondstmateriaal: matig tot slecht, afhankelijk van grondwaterstand; Anorganisch vondstmateriaal: matig tot goed.
6 Locatie	In en op de Laag van Voorburg.
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodem met eventueel archeologische indicatoren
8 Mogelijke verstoringen	Aantasting door latere (middeleeuwse) bebouwing en moderne bodemingrepen (aanleg kabels en leidingen en nieuwbouw). Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoort
9 Verwachting	Prehistorische bodem is zeker aanwezig, datering nog onbekend. Er is een kans op prehistorische rituele deposities in het Hollandveen

6.2 Romeinse tijd

De archeologische verwachting voor resten uit de Romeinse tijd is laag, vanwege het ontbreken van overtuigend antropogeen beïnvloede bodemlagen en archeologische resten in (de directe omgeving van) het plangebied uit deze periode. Wel is in de Annastraat, nabij het Binnenhof, handgevormd lokaal aardewerk uit de late ijzertijd/vroege Romeinse tijd in een akkerlaag gevonden. Gedraaid Romeins aardewerk is uit de omgeving alleen bekend als losse vondst.

Tabel 6 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de Romeinse tijd.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	Romeinse tijd
2 Complextype	Akker/tuin/landbouw/nederzetting, onbepaald/graf, onbepaald
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Op basis van omliggende Romeinse vindplaatsen, worden bodems uit deze periode verwacht vanaf 0,20 m tot 1,50 m +NAP. Als er Romeinse en prehistorische bodems aanwezig zijn, zijn ze mogelijk van elkaar gescheiden door een laag stuifzand
5 Gaafheid en conservering	Cultuurlaag (bodem): matig tot goed; Grondsporen: goed; Organisch vondstmateriaal: slecht, afhankelijk van grondwaterpeil; Anorganisch vondstmateriaal: matig tot goed;
6 Locatie	Vooraf aan de bovenkant van de Laag van Voorburg
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodem, eventueel met archeologische indicatoren
8 Mogelijke verstoringen	Mogelijke aantasting door middeleeuwse verploeging en bebouwing en moderne bodemingrepen (aanleg kabels en leidingen en nieuwbouw). Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoort
9 Mate van verwachting	Lage verwachting (zeker ten opzichte van de opvolgende periode) Gedraaid Romeins aardewerk alleen bekend als losse vondst

6.3 Vroege middeleeuwen

De archeologische verwachting voor resten uit de vroege middeleeuwen is zeer laag. Dit vanwege het ontbreken van overtuigend antropogeen beïnvloede bodemlagen en archeologische resten in (de directe omgeving van) het plangebied uit deze perioden (in de jaren 400 tot 1050). De laatmiddeleeuwse cultuurlaag ligt (in de Annastraat) direct op de lagen met handgevormd, lokaal aardewerk uit de late ijzertijd/Romeinse tijd. De mogelijkheid dat

scherven uit deze periode worden aangetroffen blijft aanwezig, maar dan zeer waarschijnlijk als incidentele vondst.

Tabel 7 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de vroege middeleeuwen.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	Vroege middeleeuwen
2 Complextype	Akkers/tuin/landbouw
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Onbekend; er zijn alleen gegevens van de meer westelijk gelegen strandwal
5 Gaafheid en conservering	Cultuurlaag (bodem): matig tot goed; Grondsporen: goed; Organisch vondstmateriaal: slecht, afhankelijk van grondwaterpeil; Anorganisch vondstmateriaal: matig tot goed
6 Locatie	Dicht onder en op de top van de Laag van Voorburg
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodem, eventueel met archeologische indicatoren
8 Mogelijke verstoringen	Mogelijke aantasting door (laat) middeleeuwse verploeging en latere (middeleeuwse) bebouwing en moderne bodemingrepen (aanleg kabels en leidingen en nieuwbouw). Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoord
9 Mate van verwachting	(zeer) lage verwachting (zeker ten opzichte van de daaropvolgende periode)

6.4 Middeleeuwen en nieuwe tijd

Sporen, vondsten en muurwerk uit deze perioden zijn in het plangebied zeker aanwezig.

Muurwerk uit de nieuwe tijd kan worden verwacht op een diepte tot ongeveer 5 m onder maaiveld.

Aan de hand van de beschikbare archeologische en historische informatie is een verwachtingenkaart samengesteld (afb. 6.2). Hierop is de kans op aantreffen van funderingen, opgetrokken muurwerk en restanten van grachten in de onbebouwde delen van het Binnenhof weergegeven.¹⁷⁹ Daarbij is een onderscheid gemaakt in de mate waarin muurwerk verwacht wordt. Op de locaties van de rode vlakken is muurwerk zeker aanwezig. De oranje vlakken vertegenwoordigen locaties waar muurwerk zeker aanwezig is *geweest* en waar archeologisch bewijs voor is, maar waarvan bekend is dat de resten in slechte staat verkeren of voor een groot deel al zijn verwijderd. De groene gebieden geven de locaties weer waar op grond van historische of kartografische bronnen of foto's, muurwerk aanwezig is geweest, maar waarvoor tot op heden geen archeologisch bewijs is aangetroffen. De locaties waar restanten van de oude grachten aangetroffen kunnen worden, zijn weergegeven in blauw.

De gebouwen van het Binnenhofcomplex zijn in de periode 2010-2013 bouwhistorisch onderzocht door Heijenbrok en Steenmeijer. De muren in het complex zijn gedateerd aan de hand van verschillende kenmerken; de resultaten zijn uitvoerig beschreven in hun publicaties (zie literatuurlijst). Muurwerk dat op souterrainniveau aanwezig is (in de hedendaagse bebouwing) met een mogelijke datering in de middeleeuwen of vroege nieuwe tijd, is weergegeven op afb. 6.3, samen met de algemene archeologische verwachting voor het bebouwde deel van het Binnenhof.¹⁸⁰ In dit overzicht is ook het muurwerk van de Hofkapel opgenomen dat in 1770 is opgegraven en gedocumenteerd en dat momenteel nog onder het maaiveld van de onbebouwde ruimte (deelgebied 1) aanwezig is.

¹⁷⁹ In dit geval wordt gerefereerd aan funderingen, muurwerk, riolen, goten, beer- en waterputten.

¹⁸⁰ Daarbij moet vermeld worden dat niet alle dateringen met zekerheid zijn vastgesteld, omdat niet alle muren uitvoerig onderzocht konden worden (bijvoorbeeld doordat deze waren afgedekt door een vlijlaag). Zo is een groot deel van het muurwerk in deelgebied 4 gedateerd aan de hand van de dikte van de muren. Wel wordt verwacht dat de dateringen van 5.1.2.e correct zijn.

Afb. 6.2 Verwachtingenkaart van aanwezige archeologische resten in de onbebouwde ruimte: locatie muurwerk, sporen en restanten grachten.

Afb. 6.3 Verwachtingenkaart van aanwezige archeologische resten in de ondergrond van de bebouwde ruimte en aanwezig muurwerk (op souterrainniveau) in de hedendaagse bebouwing met een mogelijke datering in de middeleeuwen of vroege nieuwe tijd.

Tabel 8 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de volle/late middeleeuwen.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	Late middeleeuwen
2 Complextypen	Akker/tuin/brouwerij/economie, onbepaald/grondstofwinning/ industrie/nijverheid/landbouw/kerkhof/inhumatiegraf/brug/duiker/kanaal/vaarweg/sluis/weg/havezathe/ridderhofstad/ stad/kapel/kasteel
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Tussen 1,7 m - NAP (onderkant gracht) en 3 m + NAP (bovenkant funderingen) Sporen en resten kunnen zowel niet-zichtbaar als zichtbaar (op souterrainniveau) voorkomen
5 Gaafheid en conservering	Grondsporen: matig tot goed; Organisch vondstmateriaal: matig tot goed; Anorganisch vondstmateriaal: goed
6 Locatie	Op de Laag van Voorburg of Hollandveenlaag, in en onder ophogingslagen Aanwezig in alle deelgebieden
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodems, sporen (afvalkuilen, puinlagen etc.), muurwerk (funderingen, opgaand muurwerk, beerputten, waterputten etc.), restanten van tuinen en paden, artefacten. Grafkelders, grafstenen en kistbegrovingen.
8 Mogelijke verstoringen	Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoord. Door bouwactiviteiten in nieuwe en moderne tijd en de aanleg van kabels en leidingen zijn historische funderingen en archeologische resten verstoord, of door moderne lagen niet langer toegankelijk
9 Mate van verwachting	Zeer hoog; met zekerheid aanwezig.

Tabel 9 Overzicht van de gespecificeerde archeologische verwachting voor sporen en resten uit de nieuwe tijd.

Eigenschap	Toelichting
1 Datering	Nieuwe tijd
2 Complextypen	Akker/tuin/brouwerij/economie, onbepaald/grondstofwinning/ industrie/nijverheid/landbouw/kerkhof/inhumatiegraf/brug/duiker/kanaal/ vaarweg/sluis/weg/havezathe/ridderhofstad/ stad/kapel/kasteel
3 Omvang	Gehele plangebied
4 Diepteligging	Tussen 2 m - NAP (onderkant funderingen Comptoir-Generaal gebouw) en 3 m +NAP (bovenkant funderingen).Kan zowel niet-zichtbaar als zichtbaar voorkomen
5 Gaafheid en conservering	Grondsporen: goed; Organisch vondstmateriaal: goed; Anorganisch vondstmateriaal: goed
6 Locatie	Op de Laag van Voorburg of Hollandveenlaag, in en onder ophogingslagen. Aanwezig in alle deelgebieden
7 Uiterlijke kenmerken	Humeuze bodems, sporen (afvalkuilen, puinlagen), muurwerk (funderingen, opgaand muurwerk, beerputten, waterputten etc.), restanten van tuinaanleg en paden, artefacten Grafkelders, grafstenen, kistbegrovingen (onder en aan zuidzijde voormalige Hofkapel)
8 Mogelijke verstoringen	Onder de bestaande bebouwing kan de aanleg van kelders een eventueel aanwezige vindplaats hebben verstoord. Nieuwbouw uit de moderne tijd en de aanleg van kabels en leidingen hebben funderingen en archeologische resten verstoord, of metselwerk is door moderne lagen niet meer toegankelijk
9 Mate van verwachting	Zeer hoog; met zekerheid aanwezig

6.5 Verwachting op organische resten en vondsten

Boven het grondwater is de verwachting op goed geconserveerde organische artefacten (bijv. hout, leer en onverkoelde zaden) laag, met uitzondering van bot. In 2017 lag het grondwaterpeil op het Buitenhof, Korte Voorhout en Bleijenburg gemiddeld rond -0,55 m NAP. Onder grondwaterniveau is de kans op goed geconserveerde organische resten wel groot. Het is zeker dat er menselijk botmateriaal aanwezig is in de grafkelders op de plaats van de voormalige Hofkapel en in de onbebouwde zone daar direct aangrenzend. De kans dat ook de weke delen van gebalsemde lichamen bewaard zijn gebleven, is sinds het laatste onderzoek in 1879 minder geworden, maar nog steeds aanwezig.

Met name op de plaats van voormalige grachten (afb. 4.35) wordt in de opvulling veel en goed bewaard vondstmateriaal verwacht. In de middeleeuwen en nieuwe tijd waren er aan de buitenkant van de bebouwing veel secreten aanwezig, waardoor menselijke ontlasting en afval in de hofgracht werd gedumpt. Aan de zuidzijde en westzijde van het Binnenhof bevonden zich keukens, die direct aan de hofgracht grensden. Op die plaatsen zijn vondsten te verwachten

die in verband kunnen worden gebracht met eet- en kookgewoonten (botmateriaal, kookpotten, eetgerei e.d.).

6.6 Gebieden zonder archeologische verwachting

Op basis van gegevens die gepresenteerd zijn in hoofdstuk 4, kan voor enkele delen van het plangebied worden vastgesteld dat er geen archeologische waarden (meer) aanwezig zijn, of dat archeologisch relevante lagen door eerdere werkzaamheden tot op zekere diepte (afb. 6.1) al zijn verstoord. Onder deze verstoringen kunnen nog wel archeologische resten aanwezig zijn, mits deze niet dieper reiken dan vondstniveaus zoals deze voor de verschillende perioden kunnen worden verwacht (zie punt 4 in de tabellen uit paragraaf 6.1 t/m 6.4).

Door de aanleg van het Comptoir-Generaal gebouw is de ondergrond aldaar tot 5 m onder maaiveld verstoord. Desondanks behoudt deze locatie zijn archeologische waarde, omdat het vermoeden bestaat dat de funderingen van eerdere bebouwing zijn hergebruikt ten tijde van de bouw van het pand. Deze funderingen vormen daarmee dus ook weer onderzoekswaardige archeologisch/bouwhistorische resten.

Ook de bunker die op het Buitenhof aanwezig was in de periode 1938-1948 is weergegeven op afbeelding 6.1. Omdat de exacte locatie niet bekend is, is het niet mogelijk om daarvan een zone zonder archeologische verwachting aan te wijzen.

6.7 Verwachte diepte van de archeologische resten

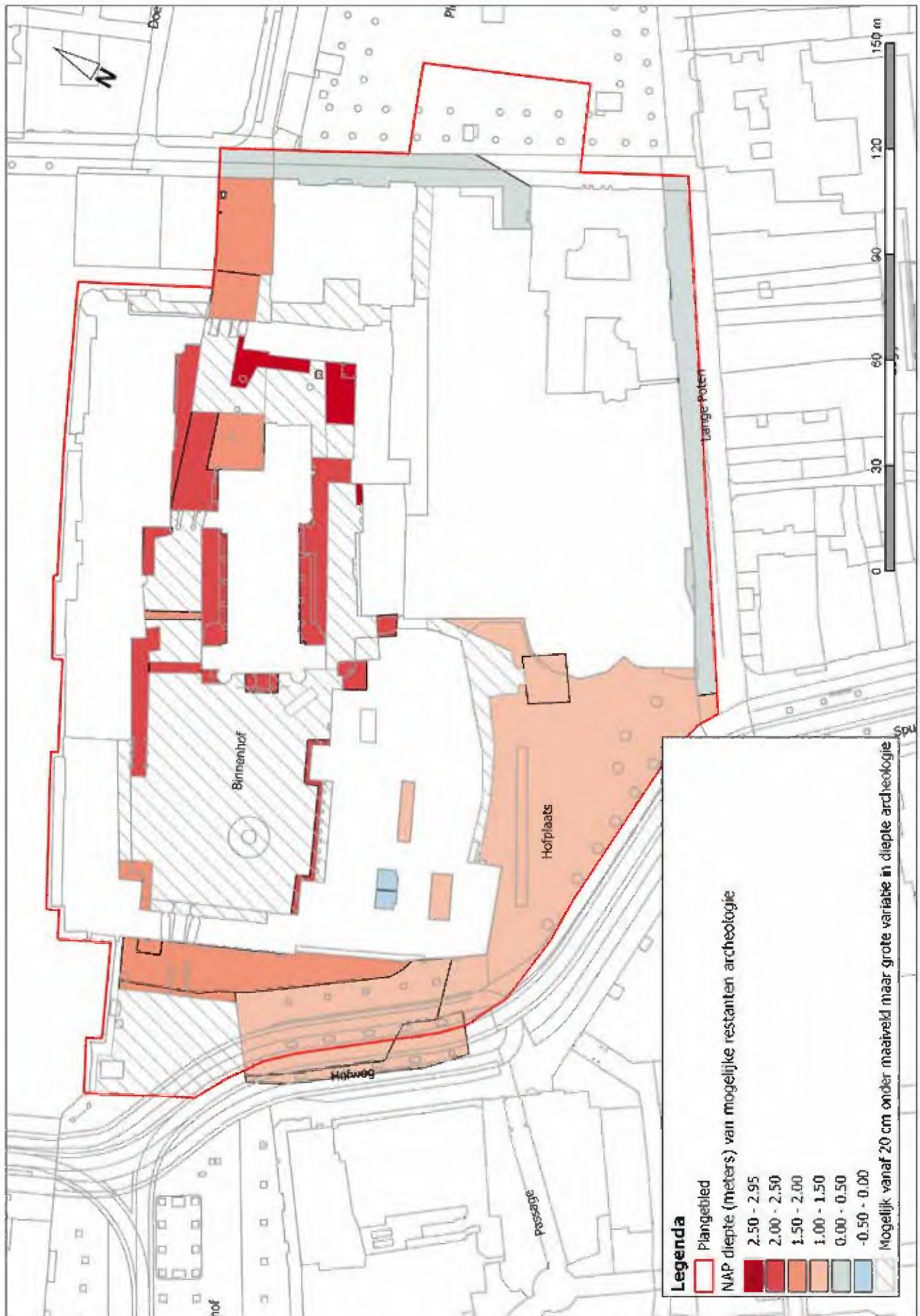
Op basis van vastgestelde NAP-waarden van de bovenkanten van (in het verleden) waargenomen archeologische resten en sporen, is een verwachtingenkaart opgesteld (afb. 6.4).

Hierop staat weergegeven op welk NAP-niveau archeologische resten worden verwacht.

De NAP-waarden zijn overgenomen van vermeldingen in dagraporten en databases van archeologische projecten die in het verleden zijn uitgevoerd door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag.

Indien een dieptevermelding een diepte t.o.v. maaiveld betrof, is gebruik gemaakt van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) om de NAP-waarde te berekenen. Hierbij moet vermeld worden dat de AHN in hoogte kan afwijken met een foutmarge van 10 cm. Daarnaast is van grotere gebieden een gemiddelde NAP-hoogte berekend. Dit houdt in dat de diepte van archeologische resten op een gemiddelde hoogte van de aangegeven NAP-waarde wordt verwacht, maar dat deze ook op een lager of hoger niveau aanwezig kunnen zijn. Voor resten die in historische bronnen zijn vermeld, maar waarvan de aanwezigheid tot op heden niet archeologisch is vastgesteld, kunnen geen verwachtingsdieptes worden gegeven (grijs).

In de onbebouwde delen van het Binnenhof is de variatie in diepteligging van de archeologische restanten het grootst; in sommige delen kan muurwerk al op een hoogte van 20 cm onder maaiveld, dus direct onder de bestrating, worden aangetroffen.

Afb. 6.4 Mogelijke diepte van te verwachten archeologische resten onder maaiveld (en NAP).

7 Conclusie (advies, onderzoeksvragen)

Het plangebied Binnenhof is één grote vindplaats van archeologische en bouwhistorische resten van een eeuwenlange geschiedenis: van de stichting van het grafelijk hof in de 13de eeuw, tot icoon van de Nederlandse democratie tot op de dag van vandaag. Het plangebied is daarmee zowel boven, als onder de grond van grote betekenis: voor de oorsprong en ontwikkeling van de stad Den Haag, en voor de kennis van de geschiedenis van het de graven van Holland en de wording van Nederland. Daartoe heeft het plangebied een hoge waarde/verwachting op de gemeentedeckende Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart, die juridisch-planologisch is verankerd in het vigerende bestemmingsplan. Behalve resten uit middeleeuwen en nieuwe tijd worden er ook archeologische sporen en resten uit de late prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen verwacht.

Op grond van de Erfgoedwet en het Haagse archeologiebeleid stelt de gemeente, als bevoegd gezag, voorwaarden aan de omgang met deze waarden bij ruimtelijke ontwikkelingen met bodemversturende ingrepen. Momenteel zijn de ingrepen voor de geplande renovatie van het Binnenhof nog niet vastgesteld. Zodra het ontwerp bekend is, zal het bevoegd gezag (de gemeente Den Haag, namens deze de afdeling Archeologie) op basis van dit bureauonderzoek besluiten waar archeologische waarden worden bedreigd en wat de consequenties daarvan zijn voor de initiatiefnemer. Waar bodemverstoring niet is te vermijden, zal de informatie en vondsten voor de toekomstige generaties moeten worden veiliggesteld door opgraving. Hoe dan ook: ook wat betreft archeologie zal het project Renovatie Binnenhof 'onder een vergrootglas' liggen.

Conform de wet is de initiatiefnemer van de bodemverstoring verantwoordelijk voor de organisatie, aanbesteding en uitvoering van alle benodigde onderzoek.¹⁸¹ Het bevoegd gezag is daarbij leidend en stelt voor elk (deel)onderzoek een Programma van Eisen op, waarin gedetailleerd wordt beschreven welke vorm van onderzoek noodzakelijk is, welke onderzoeksvragen dienen te worden beantwoord en welke methoden en technieken daarvoor moeten worden ingezet.¹⁸²

De informatie en waardering in dit rapport (bureauonderzoek archeologische waarde) zal gedurende het gehele project Renovatie Binnenhof de basis zijn voor de conditie archeologie binnen het project. Zoals in dit bureauonderzoek op verschillende plaatsen is vermeld, is vroegtijdige afstemming en samenwerking en een gezamenlijke focus van alle stakeholders (initiatiefnemer/opdrachtgever, bevoegd gezag, ontwerpers, uitvoerders en specialisten) noodzakelijk. Dat geldt voor de vergunningfase, maar ook daarna nog, dat wil zeggen tijdens de gehele duur van het project. Het ongezien verloren gaan van behoudenswaardig erfgoed is een risico dat grote gevolgen kan hebben voor het project en voor de publieke opinie. Een goed beheer van dit erfgoed in het kader van het project Renovatie Binnenhof vereist dus vroegtijdige samenwerking, afstemming, belangenafweging en besluitvorming.

In het kader van besluitvorming (door het bevoegd gezag) en projectmanagement (initiatiefnemer Rijksvastgoedbedrijf) worden hieronder (par. 7.1) de aanwezige en verwachte resten in de verschillende deelgebieden samengevat. Op verzoek van de initiatiefnemer zijn in par.

¹⁸¹ Hieronder wordt verstaan: vooronderzoek (bureau-, boor- en/cf proefsleuvenonderzoek), en indien van toepassing: opgraving, uitwerking, rapportage, publicatie en deponering van vondsten en data.

¹⁸² De archeologische onderzoekscyclus gebeurt volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) en de Beoordelingsrichtlijn (BRL). De richtlijnen en protocollen daarvoor worden – net als veel andere bodemcondities – opgesteld en beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl/archeologie). Het opstellen van PvE's voor uitvoerend onderzoek (conform SIKB protocol 4001 *Programma van Eisen*) gebeurt in Den Haag door de gemeente zelf (en dus niet 'in de markt' uitgezet).

7.2 aandachtspunten voor het projectmanagement toegevoegd, die verduidelijken hoe de verantwoordelijkheid voor de conditie archeologie projectmatig moet worden geborgd, en vervlochten is met de organisatie van andere condities binnen het project. Kern daarbij is dat de archeologische zorgplicht geldt voor alle werkzaamheden in de ondergrond van het plangebied Renovatie Binnenhof: niet alleen tijdens de bouw- en renovatiewerkzaamheden zelf, maar ook voor alle civieltechnische (voor)onderzoeken die daaraan vooraf gaan (milieukundig, sonderingen, funderingsinspectie, kabels en leidingen, olie/opslagtanks, explosieven, e.d.). (zie verder par. 7.2).

7.1 Archeologie per deelgebied

Algemeen

Resten uit de prehistorie worden verwacht op de Laag van Voorburg en in het Hollandveen. Resten (zoals funderingen) uit de middeleeuwen en nieuwe tijd worden in het grootste deel van het plangebied verwacht. Ook deze worden verwacht in de Laag van Voorburg, het Hollandveen en in de stuiflaag (oud duin). Er zijn enkele gebieden/locaties aan te wijzen waar het bodemarchief al is verstoord door moderne bodemingrepen of nieuwbouw. Voornamelijk onder het straatniveau van de onbebouwde ruimte (deelgebied 1, 7 en 8) en onder bebouwing zonder kelders, is de verwachting op archeologische resten hoog.

Hieronder worden de resten per deelgebied nader beschreven, gevolgd door een advies (aan het bevoegd gezag) voor vervolgstappen in het kader van de archeologische monumentenzorg. Zodra daadwerkelijke ingrepen bekend zijn, kan deze vaststellen waar de archeologische waarden daadwerkelijk bedreigd worden en of/welke maatregelen daarvoor moeten worden getroffen (bijv. opgraving).

Waarde 1 gebied: onbebouwde ruimte Binnenhof (deelgebied 1)

Archeologische waarden zijn zeker aanwezig in deelgebied 1 (waarde 1 gebied: onbebouwde zones 1 t/m 4) en archeologisch onderzoek in de vorm van een definitieve opgraving wordt hier dan ook geadviseerd om de nog resterende archeologische informatie te documenteren en veilig te stellen, en te analyseren in samenhang met alle andere beschikbare (en versnipperde) data.

Archeologisch relevante resten, lagen en sporen zijn hier aanwezig vanaf 0,20 m tot 3 m onder maaiveld. Het betreft een bodem uit de prehistorie en resten van de gebruiks- en bouwgeschiedenis van het Binnenhofcomplex in de middeleeuwen en nieuwe tijd. Deze zijn aangetoond door middel van booronderzoek en verschillende archeologische waarnemingen. Ook de ondergrond waarop gebouwen staan die geen kelders bevatten, heeft deze archeologische verwachting (deelgebied 3 t/m 6).

De dieper gelegen bodemlagen die zijn aangetroffen onder het voorhof tijdens de archeologische begeleiding van 2000 en 2001, zijn nog niet gedateerd. Dit zou wel moeten gebeuren. Deelgebied 1 en 2 bevinden zich beide in een waarde-1 gebied.

Conform het Haagse archeologiebeleid geldt voor bodemingrepen in waarde-1-gebied geen oppervlaktevrijstelling.¹⁸³ De voorkeur gaat er dan ook naar uit dat de grond in dit gebied ongeroerd blijft (behoud *in situ*). Gezien de noodzaak en het maatschappelijk belang van de renovatie (incl verwijdering en vervanging van aanwezige kabels en leidingen in de ondergrond van deelgebied 1) en omdat de archeologische informatie over de ondergrond al zeer versnipperd en aangetast is, is een vlakdekkende opgraving de enige manier om de waarde van deze vindplaats veilig te stellen. Op die wijze kunnen alle nog resterende archeologische sporen in samenhang gedocumenteerd worden en in samenhang met oudere opgravingsinformatie en historische bronnen worden geanalyseerd. Opgraving van de open ruimte levert tevens belangrijke aanknopingspunten voor de interpretatie van onder- en bovengrondse

¹⁸³ Zie 5.1.2.e 2011.

archeologische en bouwhistorische resten in de belendende gebouwen van het complex. Op die wijze levert *ex-situ* behoud meerwaarde en kenniswinst op voor het gehele complex en zijn ontstaans- en bewoningsgeschiedenis.

Advies: een vlakdekkende, definitieve opgraving, met als doel de resten veilig te stellen, alvorens deze door bodemingrepen (tijdens de renovatieperiode cf in de verdere toekomst) verder aangetast cf vernietigd worden. Deze opgraving dient dan te worden uitgevoerd voorafgaand aan alle andere bodemingrepen (civieltechnisch en in het kader van de bouw en renovatie - inclusief bouwplaatsinrichting) omdat het risico te groot dat de laatste resten van de vindplaats nog verder aangetast worden cf ongezien vernietigd.

Extra aandachtspunt is de conditie kabels en leidingen, zowel het vooronderzoek daarnaar, als het eventueel verwijderen, vervangen en verleggen: alle K&L-werkzaamheden kunnen pas na de geadviseerde opgraving plaatsvinden, anders zullen de civieltechnische werken de laatste resten van deze vindplaats onherstelbaar aantasten.

Waarde 1 gebied: bebouwde ruimte (deelgebied 2)

In deelgebied 2 (grafelijke zalencomplex) bevinden zich de oudste archeologische resten (daterend uit de middeleeuwen) van het Binnenhof. Archeologisch onderzoek wordt geadviseerd indien de bodem hier wordt verstoord of bouwhistorische gegevens worden geschaad. Welke archeologische onderzoeksmethode toegepast kan worden, is afhankelijk van de aard van de werkzaamheden die hier gaan plaatsvinden. Omdat dit nog niet bekend is, kan nog geen specifiek advies worden gegeven. Een goede samenwerking en afstemming (in vooroverleg) tussen ontwerpers, aannemers, bouwhistorici en archeologen is noodzakelijk om afwegingen over behoud te kunnen maken en – indien noodzakelijk - aard en omvang van archeologisch onderzoek vooraf vast te stellen en te organiseren.

Advies: archeologisch onderzoek wordt geadviseerd indien de gespecificeerde archeologische resten worden geschaad door uitvoering van geplande werkzaamheden. De aard, omvang en methode van onderzoek is afhankelijk van de aard van de geplande bodemingrepen en zal door het bevoegd gezag moeten worden vastgesteld zodra de daadwerkelijke bodemingrepen bekend zijn.

Waarde 2 gebied: bebouwde ruimte (deelgebieden 3 t/m 8, 10 en 11)

Indien onder de aanwezige bebouwing kelderconstructies gerenoveerd, hersteld, dichtgestort of aangelegd worden, kunnen diep gelegen archeologische waarden (onder de keldervloer of op funderingsniveau) verstoord worden, zoals restanten van prehistorische bodems en/of vroege bouwfases of bouwdelen van de grafelijke zalen. Ook voor zulke ingrepen wordt archeologisch onderzoek geadviseerd, om archeologische informatie te documenteren en veilig te stellen. Het is in dit stadium niet mogelijk om een specifieke methode voor archeologisch onderzoek te adviseren. Ook hier geldt: een goede samenwerking en afstemming (in vooroverleg) tussen ontwerpers, aannemers, bouwhistorici en archeologen is noodzakelijk om afwegingen over behoud te kunnen maken en – indien noodzakelijk - aard en omvang van archeologisch onderzoek vooraf vast te stellen en te organiseren.

Het is van belang dat elke kans wordt benut om baksteenformaten en baksteenverbanden van funderingen, muurwerk e.d. te onderzoeken en documenteren alvorens deze verwijderd of ontoegankelijk gemaakt worden.¹⁸⁴ Dit levert informatie op over bouwmethoden en bouwtechnieken van de muren en funderingen. Dit is van belang om inzicht te krijgen in de bouwfases per gebouw en de oorsprong en ontwikkeling van het grafelijk hof. Dit draagt bij aan kennis van de chronologie van de gebouwen op het Binnenhof, en daarmee aan de ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van het Binnenhofcomplex als geheel. Samenwerking

¹⁸⁴ Zie 5.1.2.e 2015, par. 3.6 en 6.2.

tussen archeologische en bouwhistorische onderzoekers is daarbij van groot belang, zowel voor de beantwoording voor integrale (archeologisch/bouwhistorische) onderzoeksvragen als kwaliteit en efficiëntie van onderzoek.

De kans bestaat dat er onder de vloeren op souterrain- of begane grondniveau nog archeologisch relevante resten aanwezig zijn. Indien vloerconstructies (vanaf 3 m +NAP) moeten worden vervangen, wordt geadviseerd dat archeologen aanwezig zijn zodat eventuele oudere/ archeologische vloeren of restanten worden gedocumenteerd voordat deze verwijderd worden. Dit geldt ook voor vloeren en funderingen uit de 19de eeuw of daarvoor.

Advies: Archeologisch onderzoek wordt geadviseerd indien er in pandige werkzaamheden (onder maaiveldniveau) worden uitgevoerd die archeologische en/cf bouwhistorische resten kunnen schaden. De methode van onderzoek is afhankelijk van de aard van de geplande bodemingrepen en zal door het bevoegd gezag moeten worden vastgesteld zodra de daadwerkelijke bodemingrepen bekend zijn.

Waarde 2 gebied: onbebouwde ruimte (deelgebieden 7, 8 en 10)

In de ondergrond van deelgebied 10 zijn nog restanten aanwezig van tuintunnels en de voormalige brug. Deze bevinden zich op een diepte tussen 0,3 en 2,5 m onder maaiveld. In deelgebied 7 en 8 worden archeologische resten in de vorm van muurwerk en funderingen van voormalige bebouwing verwacht op een diepte van circa 0,5 m onder maaiveld. Daarnaast is de verwachting dat afval uit de keukens van de Stadhoudersvleugel hier in de (voormalige) gracht zijn gedeponneerd en dat deze goed zijn geconserveerd. De onderkant van de gracht wordt op een diepte van 1,7 m – NAP verwacht.

Advies: archeologisch onderzoek wordt geadviseerd indien hier bodemversturende werkzaamheden gaan plaatsvinden die dieper reiken dan 0,3 m (deelgebied 10) cf 0,5 m (deelgebieden 7 en 8). De methode van onderzoek is afhankelijk van de aard van de geplande bodemingrepen en zal door het bevoegd gezag moeten worden vastgesteld zodra de daadwerkelijke bodemingrepen bekend zijn.

Gebied zonder archeologische waarde (deelgebieden 9 en 11, oosten van deelgebied 8 en 10)

Bij opgravingen in het kader van de nieuwbouw van de Tweede Kamer zijn de restanten van de Spuiport ontdekt. Deze restanten zijn destijds gehandhaafd en dus nog aanwezig in de bodem. Dit gedeelte is ondergebracht in deelgebied 8. Ondanks dat zij zich in het gebied bevinden dat formeel geen archeologische verwachting (meer) heeft (afb. 2.1), wordt geadviseerd om bij geplande bodemingrepen rekening te houden met de aanwezigheid en (belevings)waarde van deze resten.

Advies: Indien de grond in het oosten van deelgebied 8 (waarde 2 gebied) dieper dan 0,5 m wordt geroerd, wordt archeologisch onderzoek geadviseerd. Indien de bodem in deelgebied 11 en het oosten van deelgebied 10 wordt geroerd, wordt een archeologische opgraving (eventueel in de variant archeologische begeleiding) geadviseerd omdat de aanwezigheid van eventuele funderingen cf muurwerk van eerdere bebouwing niet is uit te sluiten. Archeologische waarden worden verder niet verwacht in deelgebied 9 (geen waarde).

7.2 Aanpak en onderzoeksvragen

De conclusie van dit bureauonderzoek is dat de informatiewaarde van de archeologische vindplaats Binnenhof door eeuwenlang gebruik (tot op de dag van vandaag) sterk is versnipperd en aangetast. De (nog onbekende) ingrepen in het kader van het project Renovatie Binnenhof vormen dus een potentiële bedreiging voor deze belangrijke vindplaats. Mits goed begeleid en uitgevoerd biedt het project Renovatie Binnenhof echter ook kansen voor het vergaren van

wetenschappelijke kennis, een nieuwe synthese en het verhogen van de publieksbeleving van deze belangrijke plaats.

In dit bureauonderzoek is geïnventariseerd wat er bekend is over de geschiedenis van het grafelijke hof vanaf zijn stichting, en de archeologische resten daarvan in de ondergrond. Daarbij zijn ook de lacunes in onze kennis in beeld gebracht. Er zijn dus nog vele onbeantwoorde vragen per periode en deelgebied.

In 2015 formuleerde **5.1.2.e** in hoofdstuk 6 van haar Binnenhof-publicatie al een aantal lacunes, thema's en vragen voor toekomstig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Deze zijn onlangs als gebruikt bij de opstelling van een Programma van Eisen het eerste gravende onderzoek,¹⁸⁵ onder het kopje 'Bouwstenen t.b.v. synthese bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het plangebied Renovatie Binnenhof'. Het betreft:

Welke bijdrage levert de archeologische en bouwhistorische informatie van de (deel-)opgraving [in te vullen: projectcode deelonderzoek] aan:

1 Topgrafie en de ontwikkeling van het grafelijke hof

- De ideeën van **5.1.2.e**
- Binnenste en buitenste poorten en bruggen
- Grafelijke zalen in de 13de eeuw

2 Datering metselverbanden en steenformaten

3 Tuinen en overig onbebouwd terrein

- De tuin van Maurits
- Opbouw bodem

4 Hofkapel

5 Vondstmateriaal

- Omgang met afval
- Zoölogische resten
- Status

Om de kansen op kenniswinst optimaal te benutten, is een planmatige aanpak noodzakelijk die van begin af aan en gedurende de jaren van het project Renovatie Binnenhof als leidraad en focus wordt gebruikt. Voor een planmatige inhoudelijke aanpak is een uniforme set van onderzoeksthema's en -vragen noodzakelijk. Bovenstaande thema's van **5.1.2.e** vormen daarvoor het startpunt. Voor aanvang van het veldwerk kunnen deze thema's worden uitgewerkt en gespecificeerd op basis van de informatie in dit bureauonderzoek, de Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOA) van Den Haag¹⁸⁶ en de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA).¹⁸⁷ Per locatie/deelonderzoek wordt deze basisset dan door het bevoegd gezag uitgewerkt in de op te stellen archeologische (en archeologisch/bouwhistorische) Programma's van Eisen voor de verschillende deelonderzoeken binnen het plangebied. Behalve een planmatige inhoudelijke aanpak, is het ontwerpen en toepassen van een uniforme standaard voor (digitale) registratie tijdens het veldwerk noodzakelijk.¹⁸⁸ Op die manier leveren

185 *Funderingsinspectieonderzoek (projectcode BNA180), naar verwachting uit te voeren in januari 2019. Voor het Programma van Eisen, zie 5.1.2.e* 2018. De bovengenoemde basisset onderzoeksvragen is al opgenomen in par. 5.4 van het PvE (p. 16).

186 **5.1.2.e** 2009. NB: in 2019 wordt gestart met een update van de onderzoeksagenda, als onderdeel van de herijking van het vigerende Haagse archeologiebeleid (zie **5.1.2.e** 2011). Daarvoor wordt de archeologische kenniswinst van de afgelopen jaren geïnventariseerd, lacunes, kansen en bedreigingen geformuleerd, en vertaald in naar nieuwe onderzoeksthema's en -vragen. Volgens planning wordt deze nieuwe GOA in 2020 opnieuw vastgesteld als een van de beleidsinstrumenten van het archeologiebeleid van Den Haag voor de periode 2021-2030.

187 <https://archeologieinnederland.nl/noaa>.

188 Dit betreft standaardisering van methoden en technieken, (door)nummering van opgravingsputten, vondsten en sporen, en vastlegging daarvan in een overkoepelende database. Gezien de versnippering van archeologische informatie tot nu toe, is deze aanpak van groot belang voor behoud en toegankelijkheid van alle informatie voor toekomstige generaties.

alle grotere en kleinere onderzoeken die tijdens de jaren van het project Renovatie Binnenhof zullen worden uitgevoerd, de bouwstenen op voor kenniswinst en een nieuwe synthese van de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het Binnenhof, van grafelijke nederzetting tot heden.

Literatuur

- 5.1.2.e [redacted], 2011, *Toelichting op de Archeologische Waarden- en verwachtingenkaart Den Haag* (AWVK). (Haagse Archeologische Rapportage 1106). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], 1999, 'Archeologie in Den Haag in 1997', in: *Jaarboek Die Haghe 1998*, p. 250-255.
- 5.1.2.e [redacted], 2000, 'Archeologie in Den Haag in 1999', in: *Jaarboek Die Haghe 2000*, p. 250-255.
- 5.1.2.e [redacted] 2005, *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio's*. (Fysische geografie van Nederland). Assen.
- 5.1.2.e [redacted], 2008, *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en geomorfologie*. (Fysische geografie van Nederland). Assen.
- 5.1.2.e [redacted], 1990, 'De kaatsbanen in Den Haag' in: *Holland, historisch tijdschrift* 22, p. 83-101.
- 5.1.2.e [redacted] 1882, 'De verbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid op het Binnenhof te's-Gravenhage' in: *Bouwkundig Weekblad* 2, p. 274-276 en 284-286.
- 5.1.2.e [redacted] 2006, *Schuilstad. Bescherming van de Bevolking tegen luchtaanvallen*. Amsterdam.
- 5.1.2.e [redacted], 2009, *Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOaA), Gemeente Den Haag*. (Haagse Archeologische Rapportages 0908). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1902, 'Het Binnenhof van 1247-1747 (volgens de Rentmeestersrekeningen van Noord-Holland)' in: *Die Haghe, bijdragen en mededeelingen* 1902. p. 35-182.
- 5.1.2.e [redacted] 1992, *Tussen hcf en herberg. Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag*. (VOM-reeks 1992-1). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1991, *Haagse stadsgezichten 1550-1800; Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum* (catalogus tentoonstelling Haags Historisch Museum). Zwolle/Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] (eds.), 2018, *Spul. Catalogus archeologische vondsten Noord/Zuidlijn Amsterdam*. Amsterdam.
- 5.1.2.e [redacted], 2013, *Archeologie achter de duinen. Het rijke verleden van Den Haag*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 1980, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*. Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], 2018 [concept], *Grafelijke Zalen, Binnenhof 8-14 Den Haag. Cultuurhistorisch onderzoek met waardstelling van een drietal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen* [concept d.d. oktober 2018].
- 5.1.2.e [redacted] 2011a, 'Een kwestie van integratie. De gebouwen van het ministerie van Algemene Zaken vanaf circa 1600' in: 5.1.2.e [redacted] (ed.), *Van torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*. Den Haag. p. 233-254.
- 5.1.2.e [redacted] 2011b, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Tweede Kamer der Staten-Generaal, gebouw B & C. Bouwgeschiedenis*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 2011c, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Eerste Kamer der Staten-Generaal. Bouwgeschiedenis*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 2012a, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Ministerie van Algemene Zaken, Middenpoort en Grenadierspoort. Bouwgeschiedenis*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 2012b, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, voormalig Stadhouderskwartier. Bouwgeschiedenis*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 2012c, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Tweede kamer der Staten-Generaal: Gebouw A. Bouwgeschiedenis*. Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 2013, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Grafelijke Zalen: Bouwgeschiedenis*. Utrecht.

190 N.B.: publicatie en deponering van onderzoeksresultaten en vondsten moeten binnen twee jaar na afronding van het laatste veldwerk zijn afgerond. De gemeente Den Haag beschikt over een gemeentelijk depot voor archeologie en is daarmee juridisch eigenaar van alle data en vondsten vanaf het moment dat zij worden opgegraven.

191 Mogelijke publieksactiviteiten zijn: nieuwsbrief, rondleidingen/open dagen tijdens opgraving, archeo-toelken op locatie, archeo-blog, archeo-vlogger, expositie, publieksboek, congres/symposium, blog, etc etc.

- 5.1.2.e [redacted] 1987, *Bouwhistorische aantekening. Binnenhof 2a en 3; vm. 'Algemeene Landsdrukkerij' c.a. en het Hocftpoortgebouw*. Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1986, *Bouwhistorische aantekening. Hotel Central, 's-Gravenhage, Lange Poten 6*. Delft.
- 5.1.2.e [redacted] 2013, *Binnenhof. Onderzoek kabels en leidingen*. (intern rapport Dienst Stadsbeer, Ingenieursbureau Den Haag). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], 1996, *Tussen koor en controle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout*. Den Haag (VOM-reeks 1996:3).
- 5.1.2.e 1879, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift*. 'Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1978, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof' in: *Holland, historisch tijdschrift*, p. 313-328.
- 5.1.2.e [redacted], 2016, *Resultaat ¹⁴C-onderzoek Den Haag – Tournooiveld*. Zaandam (intern rapport BIAX Consult).
- 5.1.2.e [redacted] 1987, 'Van kroeglopers tot kamerleden' in: *Jaarboek Die Haghe 1987*, p. 169-217.
- 5.1.2.e [redacted], 1992, 'Archeologie in Den Haag in 1991', in: *Jaarboek Die Haghe 1991*, p. 253-258.
- 5.1.2.e [redacted], 1988, 'Archeologie in Den Haag in 1987', in: *Jaarboek Die Haghe 1988*, p. 215-221.
- 5.1.2.e [redacted], 1998, *Binnenhof boringen 7-4-98*. (intern rapport Afdeling archeologie). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 2013, *Binnenhof, tunnelbak en expeditiehof Tweede Kamer, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarde*. (Haagse Archeologische Rapportage 1307). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], 1907, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, in opdracht van den Minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*. Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1937, *De Hcfboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*. Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], in voorbereiding, *Kerkplein, opgravingen rond de Grote Kerk, gemeente Den Haag* (Haagse Archeologische Rapportages).
- 5.1.2.e [redacted], 2013, *Mauritshuis, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding bouwwerkzaamheden ondergrondse fcyer*. Sporen van bebouwing uit de 17de eeuw. (Haagse Archeologische Rapportages 1305) Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 1891, *De Landsgebouwen te 's-Gravenhage*, Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 2012, *Jade grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et Ive millénaires av.J.-C. Tome 2*. Besançon.
- 5.1.2.e [redacted], 1730-1739, *Beschrijving van 's-Graven-Hage*. 2 delen. Delft/'s-Gravenhage.
- 5.1.2.e [redacted], 1999, *De ontstaansgeschiedenis van de grafelijke zalen op het Binnenhof* (Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht). Utrecht.
- 5.1.2.e [redacted] 1983, 'Sedimentologie van de strandwalafzettingen onder 's-Gravenhage en Rijswijk', in: E.F.J. de Mulder (ed.), 1983, *De Bodem van 's-Gravenhage*. Haarlem, p. 63-95.
- 5.1.2.e [redacted], 1998, "'s-Gravenhage: Westeinde 15'", in: *Holland, historisch tijdschrift*. Haarlem.
- 5.1.2.e [redacted], 2000, *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted], 2015, *Het grafelijk en stadhoudelijk hcf in Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 19). Den Haag.
- 5.1.2.e [redacted] 2018, *Programma van Eisen funderingsonderzoek Binnenhof (BNA180)*, Den Haag (PvE-nummer 2018-23).
- 5.1.2.e [redacted], 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.

Historische kaarten

Kaart van Haagambacht 1670. Uitgave in 1734 door 5.1.2.e . Heruitgave 1990, Leiden. (Collectie 5.1.2.e).

Kaart van Die Haghe 1616. 5.1.2.e . Herdruk in 1919 (Haags Gemeentearchief).

Plattegrond Die Haghe 1570. Uitgave 1663 door 5.1.2.e ; naar origineel uit 1570 (Haags Historisch Museum).

Plattegrond 's Graven Hage 1649. 5.1.2.e .

Plattegrond van Den Haag 1598. 5.1.2.e (Rijksmuseum Amsterdam).

Kaart van Den Haag 1698. 5.1.2.e . Heruitgave 2013, Den Haag (Koninklijke Bibliotheek).

Plattegrond van Den Haag 1747. 5.1.2.e (Rijksmuseum Amsterdam).

Kadastrale kaarten (1820-1875)

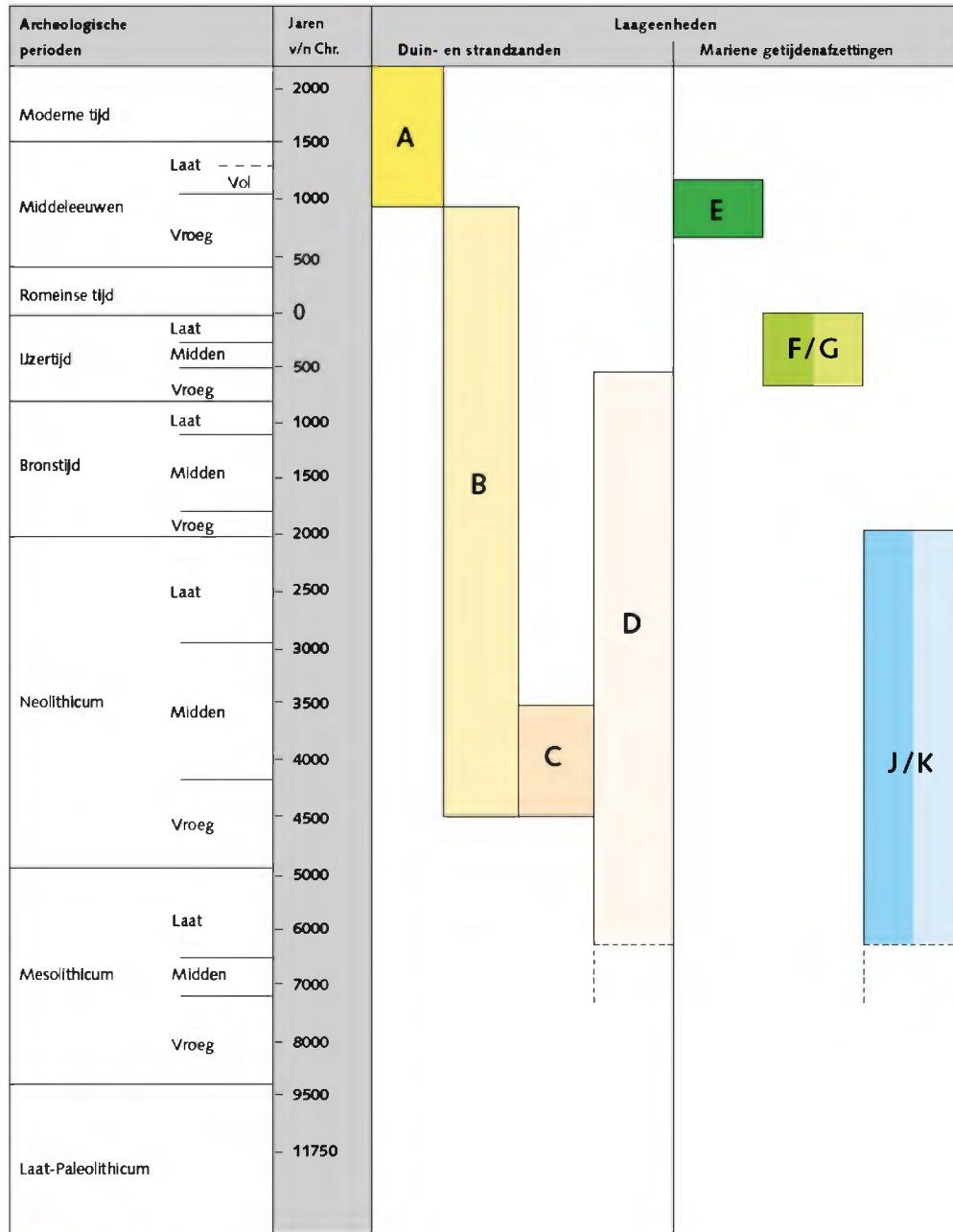
Verantwoording afbeeldingen

Alle afbeeldingen zijn vervaardigd door afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie, tenzij anders vermeld.

- Afb. 1.1 Plangebied Renovatie Binnenhof en locatie in Den Haag.
- Afb. 1.2 Een uitsnede van de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) van Den Haag met omtrek plangebied en verdeling in deelgebieden.
- Afb. 1.3 De indeling van het plangebied in deelgebieden (met nummers) en zones.
- Afb. 2.1 Uitsnede van de Nieuwe Geologische Kaart (5.1.2.e . 2007) met het plangebied en in de tekst vermelde vindplaatsen.
- Afb. 4.1 Een uitsnede van de kaart van 5.1.2.e (1616) met locaties van uitgevoerde archeologische onderzoeken (naar 5.1.2.e 2015): 1 = Voorhof en rondom de grafelijke zalen, archeologische begeleidingen 2000-2001; 2 = Hofkapel, opgravingen 1770 en 1879; 3 = Grafelijke zalen, waarnemingen tijdens restauratie 1892-1907 en later bouwhistorisch onderzoek; 4 = Hofpoort, Hofgracht en bebouwing zuidzijde Hofgracht, archeologisch onderzoek en begeleiding 1986 en 1993; 5 = Spuiport, archeologisch onderzoek 1987; 6 = Gevangenpoort, archeologische begeleiding en bouwhistorisch onderzoek 1881, 1964, 2007 en 2009; 7 = Buitenhof, archeologische begeleidingen 2005-2006; 8 = Valkhuis, archeologisch onderzoek 2004-2005; 9 = Uiterstepoort en kademuur, archeologische begeleiding 2012; 10 = Brug bij Grenadierspoort, archeologische begeleiding 2012; 11 = Hofweg, tuin van Maurits, archeologische begeleiding 2002; 12 = Stadhoudersbrug, Stadhouderspoort en noordwestvleugel, bouwhistorisch onderzoek en archeologische begeleiding, 1888, 1961 en 2006; 13 = Ministerie van Algemene Zaken, waarnemingen en bouwhistorisch onderzoek, 1881, 1972 en 2012.
- Afb. 4.2 Locatie en omvang van onderzochte putten en sleuven in en om het plangebied.
- Afb. 4.3 Sporenkaart van alle onderzoeken in en om het plangebied.
- Afb. 4.4 Sleuf op het Voorhof, bodemprofiel van een typische duinvaaggrond (2000).
- Afb. 4.5 Sleuf ten noorden van de Grote Zaal, bodemprofiel met zandlenzen in humeuze laag (2000).
- Afb. 4.6 Sporenkaart van waarnemingen op het Voorhof (projectcode BIN00w en BIN01w).
- Afb. 4.7 Sporenkaart van onderzoek Grafelijke Zalen.
- Afb. 4.8 Sporenkaart van waarnemingen aan de zuidzijde van de Grote Zaal en achterplein (projectcode BIN00w).
- Afb. 4.9 Kaart van Den Haag in 1616 (Haags Gemeentearchief) met projectie van locatie van de scheidingsmuur aan de zuidzijde (rood), de hypothetische ligging van de scheidingsmuur aan de noordzijde (blauw) en de muur van de 15de/16de-eeuwse kaatsbaan (groen).
- Afb. 4.10 Hoofdwachtgebouw naast de Grenadierspoort voor de sloop omstreeks 1875 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).

- Afb. 4.11 Uitsnede van een opmeting van het Binnenhof in 1875 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed) met projectie van de muren waargenomen tijdens project BIN00w-154-155 en 160. Het noorden is onder.
- Afb. 4.12 Sporenkaart ten noorden van de Oude Zaal (projectcode BIN00w) en langs de Hofvijver (projectcode BIN72).
- Afb. 4.13 Plattegrond van de grafelijke zalen voor de restauratie (Ising 1879).
- Afb. 4.14 Plattegronden van de eerste verdieping en kelderlaag van de Grafelijke Zalen na restauratie (beschrijving 1907).
- Afb. 4.15 Afbraak van de aanbouwen aan de noordzijde van de Grote Zaal in 1903, met funderingen in zicht (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.16 De aanbouwen aan de noordzijde van de Grote Zaal voor de afbraak in 1903: aanzicht en plattegrond (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.17 Het Leenkamergebouw voor de afbraak in 1900 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.18 Ontwerp voor nieuwe weg vanaf het Binnenhof naar het oosten, nieuwe verkavelingen en een nieuwe rechte weg (Korte Vijverberg) en kade langs de Hofvijver (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.19 Gevel en bovenaanzicht aan de binnenkant van het Ministerie van Algemene zaken omstreeks 1913. In rood is de oude rooilijn aangegeven (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.20 De Mauritstoren en de Stadhouderspoort door de jaren heen (Haags Historisch Museum, Haags Gemeentearchief).
- Afb. 4.21 Sporenkaart van de waarnemingen aan de noordwestzijde van het Binnenhof (projectcode BIN61, BIN01w en BUI06w).
- Afb. 4.22 Plattegrond met kelders ter plaatse van de uitbreiding van 1644 en het middeleeuwse deel met grafkelders, zerken en funderingen, 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.23 Grafkelders en lijkst, aangetroffen in 1879 tijdens werkzaamheden (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.24 De Hofkapel voor de sloop in 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.25 De Hofkapel tijdens de sloop in 1879 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.26 Sporenkaart van de Hofkapel en omgeving (projectcodes HOF1770, BIN00w, BIN01w).
- Afb. 4.27 Water- of beerput, aangetroffen tijdens werkzaamheden in 1960 op een binnenplaats in deelgebied 5 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.28 De Hofpoort en Spuiport in de jaren 1570, 1616, 1649 en 1747 (Haags Historisch Museum, Haags Gemeentearchief).
- Afb. 4.29 Ondergrondse constructies voor de gevel van het Goudsmidskeurhuis (1971) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.30 Uitsnede uit de plattegrond van Den Haag uit 1649 door [5.1.2.g](#). Het Lusthof is duidelijk te herkennen aan de twee cirkels in het ommuurde terrein aan het Buitenhof.
- Afb. 4.31 Het Huis van Albemarle (1751), weergegeven op een kaart met de omtrekken van de hedendaagse bebouwing, en resten die in 2002 werden gedocumenteerd tijdens de archeologische waarneming (HBK02w) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.32 Bouw van de betonnen schuilkelder langs de Hofweg in 1939.
- Afb. 4.33 Sloop van de laatste huizen op de Hofplaats in 1939 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 4.34 Het Torentje door de jaren heen (1586, 1600, 1712, 1919) (Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Haags Historisch Museum).
- Afb. 4.35 Mauritshuis met brug naar Grenadierspoort [5.1.2.e](#) 1730-1739).
- Afb. 4.36 Reconstructie van de loop van de waterwegen.
- Afb. 4.37 Overkluizing van de Hofgracht, aangetroffen tijdens werkzaamheden in 1960-1963 (Rijksdienst Cultureel Erfgoed).
- Afb. 5.1 Bekende en geregistreerde kabels en leidingen Binnenhof (Rijksvastgoedbedrijf).
- Afb. 5.2 Bekende en geregistreerde riolen rondom het Binnenhof, met verstoringdiepte.
- Afb. 5.3 Attentieboardjes waarop de mogelijke aanwezigheid van ondergrondse (olie)tanks wordt aangegeven (2018).
- Afb. 5.4 Voorlopig ontwerpplan van te graven ringleiding (Rijksvastgoedbedrijf).
- Afb. 6.1a Verstoringenkaart incl. bekende verstoringdieptes (in centimeters vanaf maaiveld)
- Afb. 6.1b Verstoringenkaart incl. bekende verstoringdieptes (in meters +/- NAP)
- Afb. 6.2 Verwachtingenkaart van aanwezige archeologische resten in de onbebouwde ruimte: locatie muurwerk, sporen en restanten grachten.
- Afb. 6.3 Verwachtingenkaart van aanwezige archeologische resten in de ondergrond van de bebouwde ruimte en aanwezig muurwerk (op souterrainniveau) in de hedendaagse bebouwing met een mogelijke datering in de middeleeuwen of vroege nieuwe tijd.
- Afb. 6.4 Mogelijke diepte van te verwachten archeologische resten onder maaiveld (en NAP).

Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling

- A: Laag van Den Haag (voorheen Jonge Duinen)
- B: Laag van Voorburg (voorheen Oude Duinen)
- C: Laag van Ypenburg (voorheen Oude duinen)
- D: Laag van Rijswijk (voorheen Strandzanden)
- E: Laag van Poeldijk (voorheen Duinkerke II /III Afzettingen)
- F: Gantel Laag, kleiige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- G: Gantel Laag, zandige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- J: Laagpakket van Wormer, kleiige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)
- K: Laagpakket van Wormer, zandige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)

Bijlage 2: Monument- en kadastrumnummers

De meeste percelen van het Binnenhofcomplex zijn eigendom van het rijk. Een aantal percelen er omheen is gemeentelijk eigendom (aangegeven met *g*). In het plangebied is de kadastrale gemeentecode GHV03 van toepassing. Het betreft sectie F met de volgende nummers: 467, 468, 469, 1271, 1405, 1477, 1491, 1729(*g*), 1762, 1770, 1878, 1886, 1887, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 2114, 2116, 2121, 2123(*g*), 2217(*g*), 2218, 2247, 2248(*g*), 2281, 2316(*g*), 2340, 2343, 2346(*g*).

in het plangebied komen de volgende monumenten voor:

Monument nummer	Monument	Bouwjaar	Kadaster	Adres
17466	Pomp aan het Binnenhof	18de eeuw	1987	-
17467	Stadhouderspoort. Aan de buitenzijde een laatgotische poortboog, die bij een restauratie in 1879 is gekopieerd	1620	2218	-
17468	Maurits- of Grenadierspoort. Sierlijk bouwwerk van baksteen met forse zandstenen omlijstingen	1634	1989	-
17469	Binnenpoort	1634	1886	-
17470	Hofpoort	Laatste kwart 18de eeuw	2218	-
17471	Eertijds onderdeel van het Stadhouders Kwartier, thans in gebruik bij de Raad van State	1620	2218	Binnenhof 1
17472	Voormalig paleis Prins Willem V	1777-1793	2218	Binnenhof 1, 2 en 3
17473	Het voormalige kantoor van het Comptoir-Generaal van de Staten van Holland	1779	1491	Binnenhof 4
17474	Het voormalige Goud- en zilveursmidshuis met een fraai gebeeldhouwd fries	Tweede kwart 17de eeuw	1986	Binnenhof 6
17475	Voormalig paleis der graven van Holland met Ridderzaal	1250	1762	Binnenhof 14
17476	Departement van Binnenlandse Zaken en achthoekig torentje uit de 15e eeuw en een in oorsprong eveneens middeleeuwse gekanteelde, torenvormige gevel	Tweede helft 19de eeuw en 15de eeuw (torentje)	1887	Binnenhof 18 en 19
17477	Voormalige Ministerie van Binnenlandse Zaken: Ministerie van Waterstaat	Tweede helft 19de eeuw	1886	Binnenhof 20
17478	Eertijds verblijf van de Staten van Holland	1652-1657	2080	Binnenhof 21, 22 en 23
17483	Ruiterstandbeeld van koning Willem II	1924	2316	Buitenhof
17528	Pand met brede, gebogen gevel	18de eeuw	2218	Hofsingel 2
17529	Pand met eenvoudige gevel met rechte kroonlijst	18de eeuw	468	Hofsingel 6
17530	Pand met gevel van goede verhoudingen	19de eeuw	469	Hofsingel 8
17531	Pand met gevel van goede verhoudingen	19de eeuw	2281	Hofsingel 10
17650	Mauritshuis	1636	1477	Korte Vijverberg
17880	Voormalig ministerie van Koloniën, later Ministerie van Binnenlandse Zaken	1860	1988	Plein 1
17881	Voormalig Departement van Justitie	1876-1883	1405	Plein 2
333069	In neogotische stijl uitgevoerde smeedijzeren fontein met cirkelvormig hardstenen bassin	1885	1987	Tegenover Binnenhof 1

Bijlage 3: Overzicht aanwezige gebouwen

Rijksmonumenten

De Rijksmonumenten zijn rood gearceerd

1. Maurits- / Grenadierspoort	19. Stadshuizen
2. Het Torentje	20. Schepelhal
3. Pand met de trapgevel	21. Hofpoort
4. Kleefse Kamer	22. Comptoir-Generaal
5. Ministerie van Algemene Zaken	23. Schepelgebouw
6. Trêveszaal & Statenzaal	24. Goudsmidskeurhuis (gevel)
7. Witte Galerij	25. Uitbreiding Ministerie van Koloniën
8. Middenpoort	26. Nieuwbouw Tweede Kamer
9. Voormalig Ministerie van Waterstaat	27. Statenhal
10. Hofkapel	28. Plenaire zaal
11. Oud Stadhoudelijk Kwartier	29. Perstoren
12. Mauritstoren	30. Voormalig Hotel Central
13. Stadhouderspoort	31. Voormalig Ministerie van Justitie
14. Hofweg 4	32. Voormalig Ministerie van Koloniën
15. Nieuw Stadhoudelijk Kwartier	33. De Lairessezaal
16. Kortenhorstvleugel	34. Rolgebouw
17. Landsdrukkerij	35. Ridderzaal
18. Pompgebouw	36. Fontein

Afbeelding afkomstig van RVB: Renovatie Binnenhof Definitiedocument

Bijlage 4: Boorgegevens

Resultaten van booronderzoek, uitgevoerd in 1998. Boringen die niet diep zijn doorgezet i.v.m. ondoordringbaar puin, zijn aan het einde van deze tabel opgenomen (zie afbeelding)

Legenda

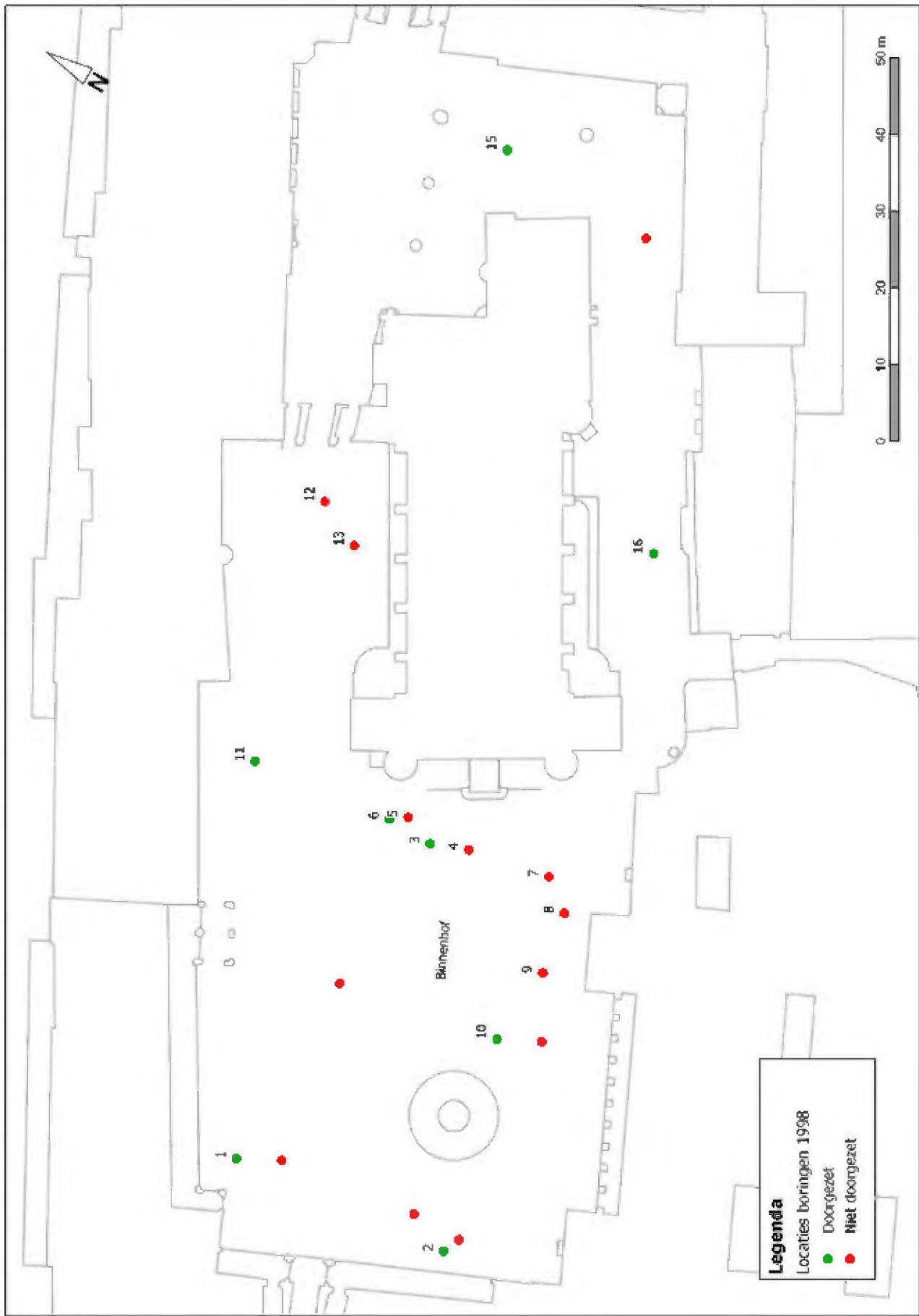
- Zs1 zand, zwak siltig
- V veen
- x verstoord; niet-natuurlijke afzettingen
- 1 geringe hoeveelheid
- 2 matige hoeveelheid
- 3 grote hoeveelheid

Boornummer	Bovenkant laag (m NAP)	Onderkant laag (m NAP)	Laag	Hoofdkleur	Bijkleur	Tint	Houtskool	Aardewerk	Humus	Ijzeroxide	Opmerkingen
1	2.63	1.93	Zs1	geel	bruin						mortel, baksteen
	1.93	1.63	Zs1	bruin		donker			X		nat
	1.63	1.43	Zs1	bruin		donker			X		kleilig
	1.43	1.23	Zs1	geel		licht					
	1.23	0.93	Zs1	wit							
	0.93	0.78	Zs1	grijs	wit						
2	2.46	2.26	x								straatwand
	2.26	1.86	Zs1	geel	bruin						met as
	1.86	1.81	Zs1	geel			X				met as
	1.81	1.66	Zs1	bruin							
	1.66	1.56	Zs1/V	geel	bruin						met kleiklonten
	1.56	1.41	Zs1	Grijs							mortel, baksteen
	1.41	1.26	Zs1	Bruin		Donker			2		
	1.26	0.91	Zs1	Geel							matig grof zand
	0.91	0.81	Zs1	Bruin		Donker			2		iets kleilig
3	0.81	0.47	Zs1	Wit							
	2.49	2.19	x								straatwand
	2.19	2.09	x				3				aslaag. Schelp, kiezen
	2.09	1.49	Zs1	Grijs	Bruin						baksteen
	1.49	0.99	Zs1	Bruin		Licht					baksteen
6	0.99		x								puin
	2.90	2.25	Zs1	Bruin	Grijs						veel puin
	2.25	2.00	Zs1	Grijs		Licht					
	2.00	1.85	Zs1	Geel	Oker						
3	1.85	0.75	Zs1	Geel	Wit	Licht					lichtgeel naar wit zand

Boornummer	Bovenkant laag (m NAP)	Onderkant laag (m NAP)	Laag	Hoofdkleur	Bijkleur	Tint	Houtskool	Aardewerk	Humus	Izeroxide	Opmerkingen
10	2.62	2.22	X								straatzaand
	2.22	2.17	Zs1				2		2		bot
	2.17	2.07	Zs1	Bruin							
	2.07	1.72	Zs1	Geel	Oker						
	1.72	1.22	Zs1	Geel	Wit	licht					lichtgeel tot wit zand
	1.22	0.97	Zs1	wit							met roestvlekken
	0.97	0.53	Zs1	wit							
11	2.56	1.96	Zs1	Bruin		donker					
	1.96	1.81	Zs1	Bruin		donker			2		
	1.81	1.71	Zs1	Wit							gemengd zand
	1.71	1.56	Zs1	Bruin	Grijs						
	1.56	1.36	Zs1	Bruin		Licht					
	1.36	0.81	Zs1	Zit							
15	2.80	1.95	Zs1	Bruin	Grijs						
	1.95	1.50	Zs1	Wit					2		humeuze klontjes, puin, pijpenkop,
	1.50	1.35	Zs1	Bruin					2		grijsbakkende scherf
	1.35	0.90	Zs1	Bruin		Donker			2		rul zand, ruikt schimmelig, baksteen
	0.90	0.40	x								puinlaag, baksteen, mortel, aardewerk 16e eeuw
16	3.00	2.60	Zs1	Bruin	Grijs						
	2.60	2.15	Zs1	Bruin		Licht					baksteen
	2.15	1.90	Zs1	Grijs							nat, 16e eeuwse scherf
	1.90		X								eEinde boring i.v.m. puin

Gestaakte boringen i.v.m. ondoordringbaar puin:

Boornummer	Bovenkant laag (cm - maaiveld)	Onderkant laag (cm - maaiveld)	Laag	Opmerkingen
4	0	100	x	straatzaand en verrommeld zand
	100			einde boring, steen of leiding
5	0	20		straatzaand
	20			einde boring, puin/baksteen
7	0	70	x	straatzaand
	70			einde boring, puin
8	0	40	x	straatzaand
	40			einde boring, puin
9	0	50	x	straatzaand
	50			einde boring, puin
12	0	30		straatzaand
	30			einde boring, puin
13	0	50		straatzaand
	50			einde boring, puin
14	0	30		straatzaand
	30			einde boring, puin

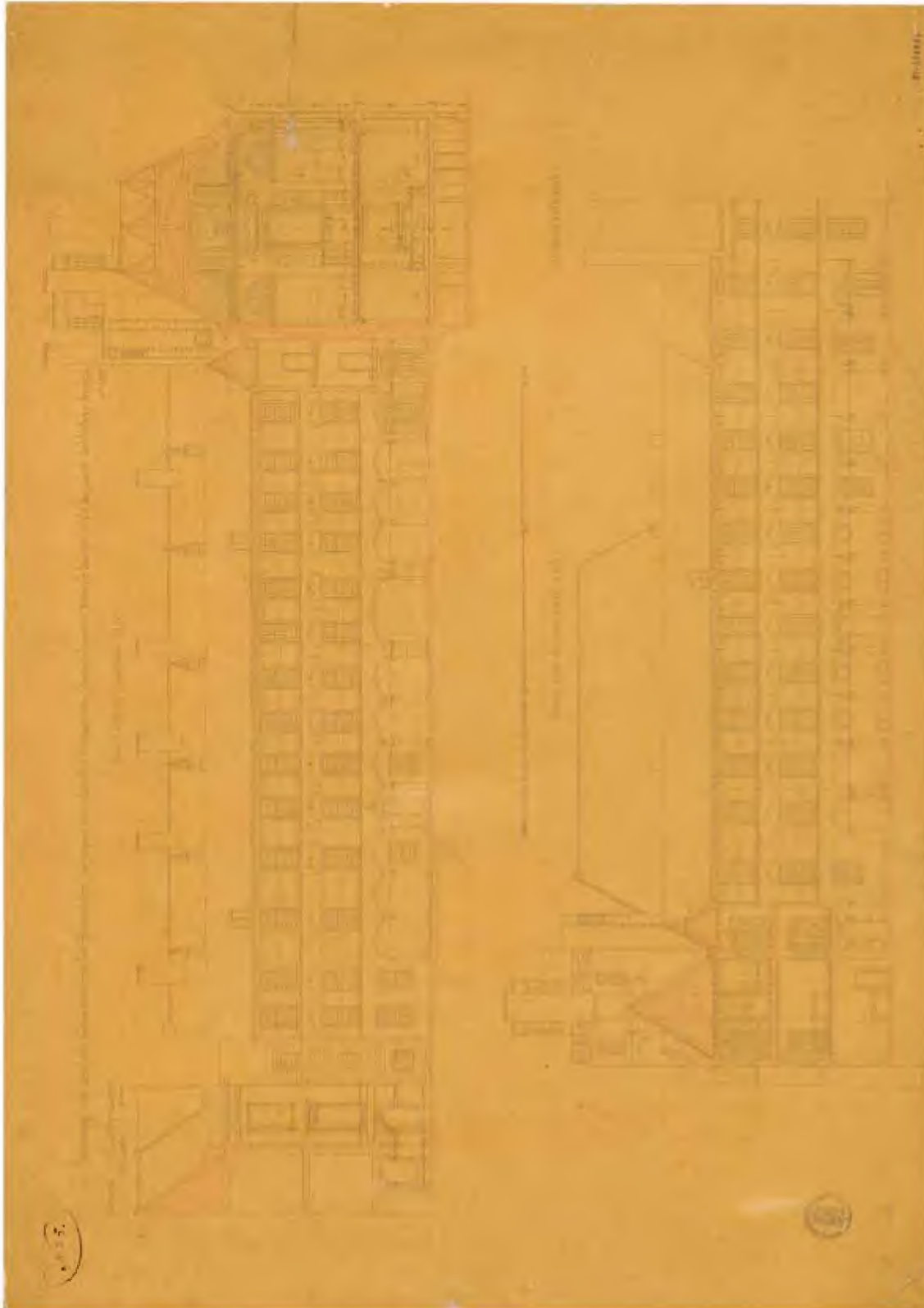

Bijlage 5: Overzicht van archeologische onderzoeken

Projectcode	Project	Jaartal
BIN61	Bouwhistorische waarnemingen Stadhoudersvleugel door 5.1.2.e	1962
BIN72w	Archeologische en bouwhistorische waarnemingen Ministerie van Algemene zaken, door 5.1.2.e	1972
BIN91	Collectie vondsten	1991
BIN97	Archeologische waarneming onder de vloer van Binnenhof 2a	1997
Boringen 1998 en	Archeologische waarneming door 5.1.2.e (1900)	1900
	Boringen op het voorhof (1998)	1998
BIN00w	Archeologische waarnemingen tijdens begeleiding rioolvervangng (2000)	2000
BIN01w	Archeologische waarnemingen tijdens begeleiding rioolvervangng	2001
BIN06w	Archeologische waarnemingen bij plaatsen pollers (Stadhoudersbrug)	2006
BUI05w	Archeologische waarnemingen tijdens begeleiding rioolvervangng op het Buitenhof	2005
BUI06w	Archeologische waarnemingen tijdens begeleiding rioolvervangng op het Buitenhof	2006
BUI97	Waarneming gedaan op het Buitenhof	1997
GEV13a	Gevangenpoort Bouwhistorische waarneming (1997) en archeologische waarnemingen 1881, 1957 en 1964 en 2009	1957 tot 2009
HBK02w	Hofweg en Kneuterdijk, aanleg tramrails, archeologische begeleiding	2002
HOF86	Opgraving: Huis van Coucq en De Witte Molen	1986
HOF87	Opgraving: Spuiport	1987
HOF93	Archeologische waarnemingen bij de Hofpoort/Hofgracht en Hofsingel	1993
HOF98	Baggervondsten Hofvijver	1998
HOF1770	Hofkapel: onderzoek naar de aanwezige begravingen	1770 en 1879
HOF92w	Archeologische waarnemingen achter de grafelijke zalen	1892 1997
HOF1902 of HOF02	Grafelijke zalen en kelders: archeologische waarnemingen (1892) en Bouwhistorische waarnemingen ten tijde van restauratie (1897-1904)	1892 tot 1904
KVB12a	Korte Vijverberg archeologische waarnemingen bij de Uiterstepoort (met kademuur)	2012
MAU12a	Mauritshuis, archeologische waarnemingen (delen tuintunnels en Grenadiersbrug)	2012

Bijlage 6: Bouwkundige tekeningen

Bouwkundige Tekening van de oude gebouwen van het Binnenhof, begrepen tussen het Gebouw der Staten Generaal, Tweede Kamer en de Rooms Katholieke Kerk, Anno 1859. Gevel aan de zuidwest zijde - Gevel aan de Noordwest zijde - No. 5. RCE, objectnummer BT-024895 en Tekening van de kelders onder deze gebouwen. RCE, objectnummer BT-024143.

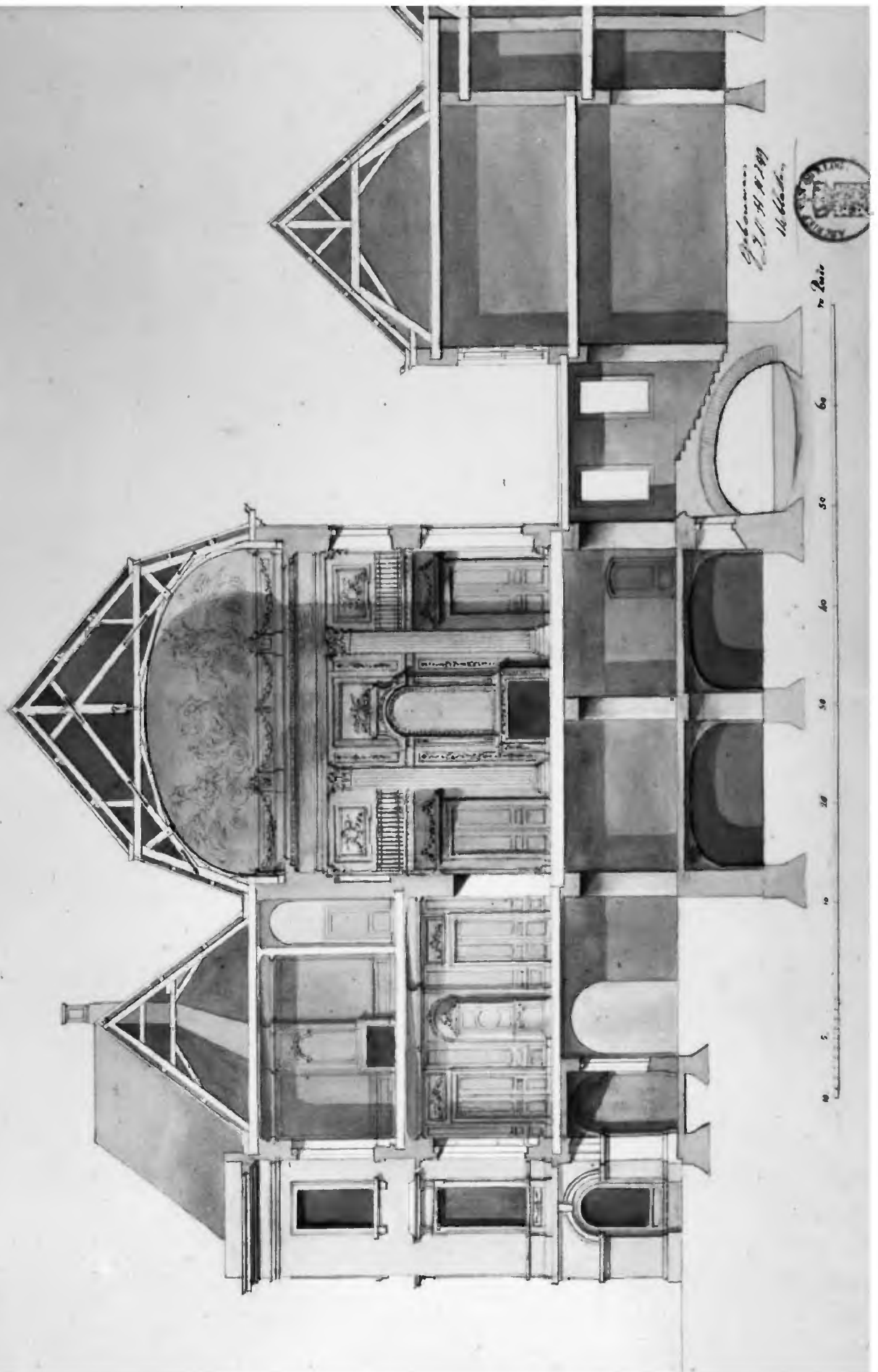
1883
B-03044

Handwritten text, possibly a title or description, oriented vertically on the left side of the page.

Handwritten number '107' in a circle, located in the bottom left corner of the page.

Coupe suivant la ligne a b.

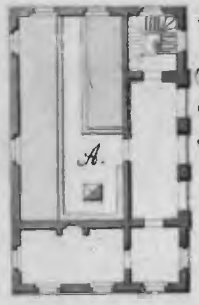

N. 3

Pottelier Gebouwen

Landt Drinkberij

Grave Capel

Project der de Hoofdwangt

Plan van de eerste verdieping

HET -- BINNEN -- HOF

Standaard

Gebouwen
N. 3
1666

Hof Capel

Gallerie van Gecommitteerde Raden

7180

*Profil van het Comptoir-Generaal
gemaakt op de Linie A-B*

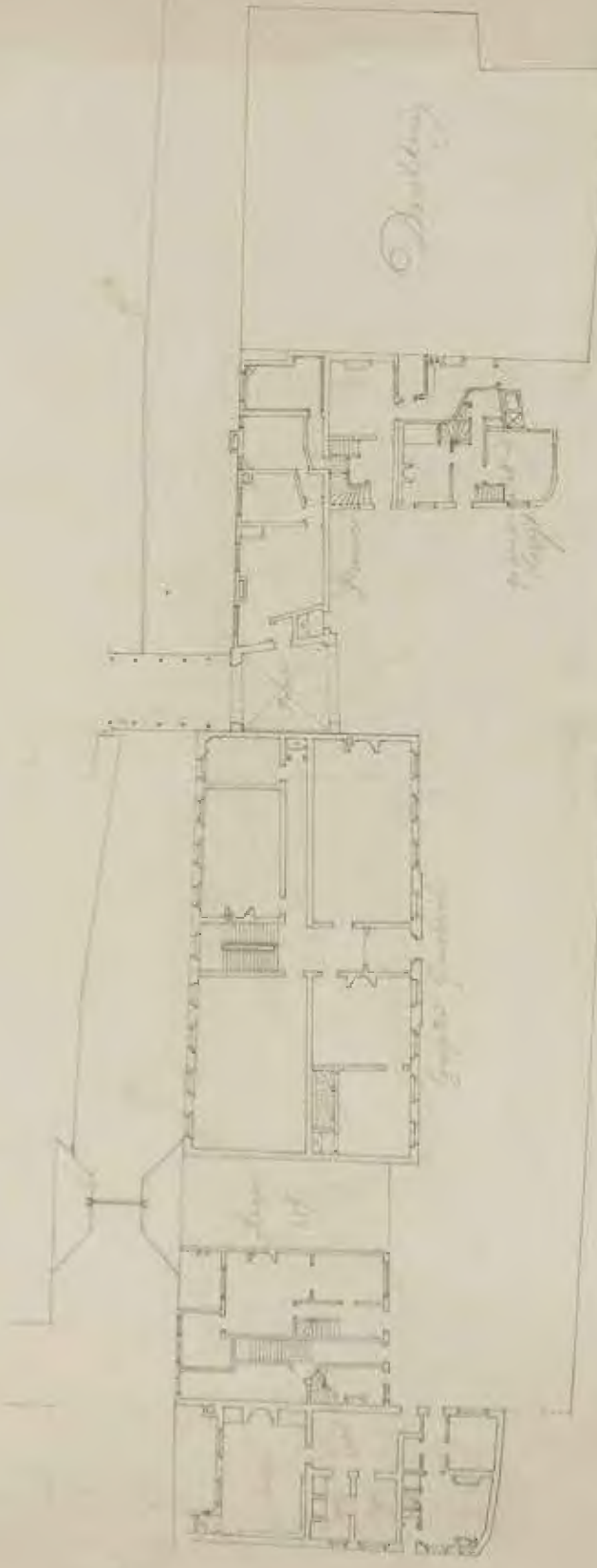

112482

RIJKSDIENST
MONUMENTENZORG 13179

PROJ. NO. 13154

13154

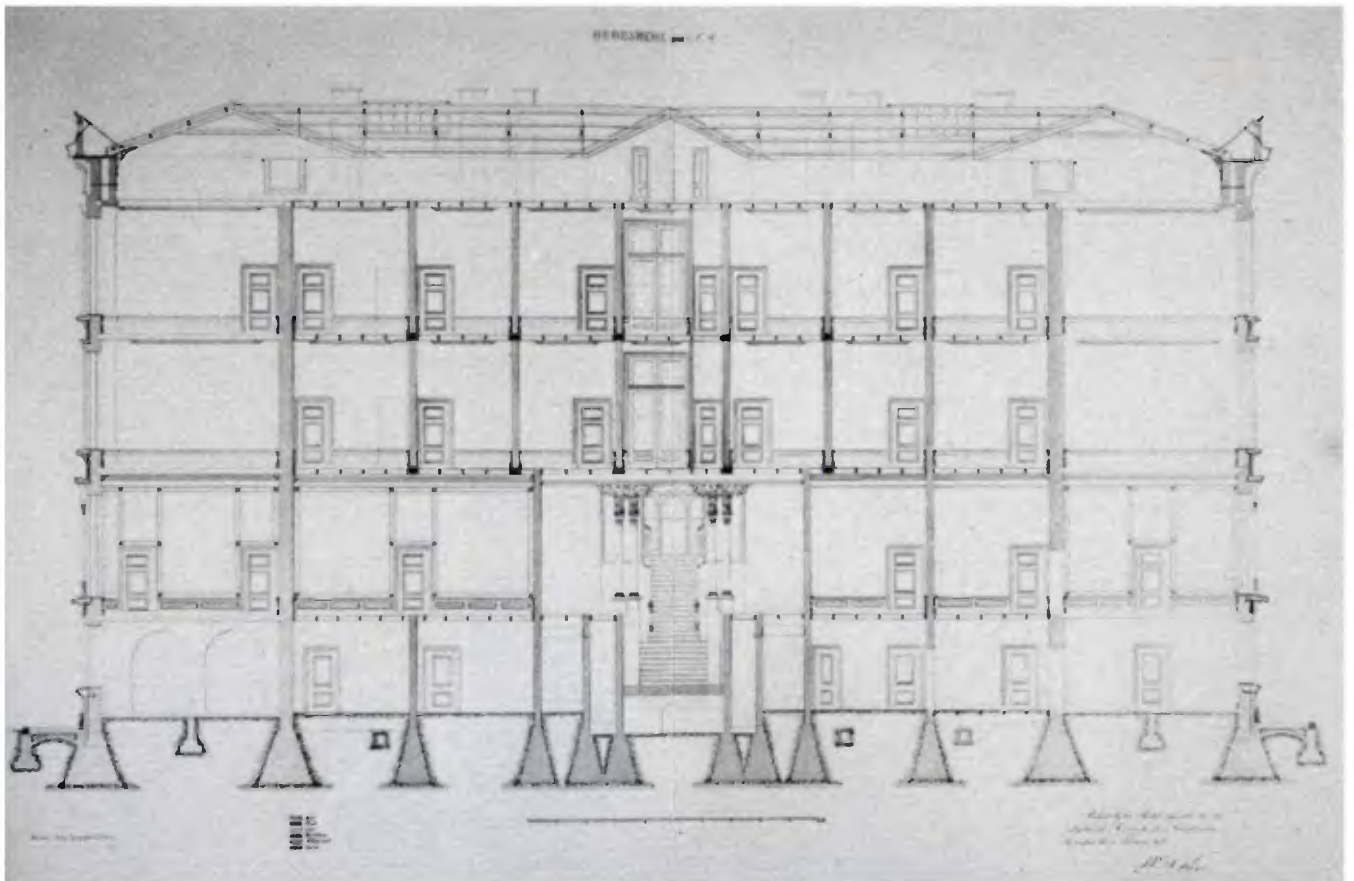
Drinking

Water

Stairs

Stairs

13154

Bijlage 7: Overzichten Binnenhof

Verbreiding Sinner Doelen

1. Sinner Doelen
2. Sinner Doelen
3. Sinner Doelen
4. Sinner Doelen
5. Sinner Doelen
6. Sinner Doelen
7. Sinner Doelen
8. Sinner Doelen
9. Sinner Doelen
10. Sinner Doelen
11. Sinner Doelen
12. Sinner Doelen
13. Sinner Doelen
14. Sinner Doelen
15. Sinner Doelen
16. Sinner Doelen
17. Sinner Doelen
18. Sinner Doelen
19. Sinner Doelen
20. Sinner Doelen
21. Sinner Doelen
22. Sinner Doelen
23. Sinner Doelen
24. Sinner Doelen
25. Sinner Doelen
26. Sinner Doelen
27. Sinner Doelen
28. Sinner Doelen
29. Sinner Doelen
30. Sinner Doelen
31. Sinner Doelen
32. Sinner Doelen
33. Sinner Doelen
34. Sinner Doelen
35. Sinner Doelen
36. Sinner Doelen
37. Sinner Doelen
38. Sinner Doelen
39. Sinner Doelen
40. Sinner Doelen
41. Sinner Doelen
42. Sinner Doelen
43. Sinner Doelen
44. Sinner Doelen
45. Sinner Doelen
46. Sinner Doelen
47. Sinner Doelen
48. Sinner Doelen
49. Sinner Doelen
50. Sinner Doelen
51. Sinner Doelen
52. Sinner Doelen
53. Sinner Doelen
54. Sinner Doelen
55. Sinner Doelen
56. Sinner Doelen
57. Sinner Doelen
58. Sinner Doelen
59. Sinner Doelen
60. Sinner Doelen
61. Sinner Doelen
62. Sinner Doelen
63. Sinner Doelen
64. Sinner Doelen
65. Sinner Doelen
66. Sinner Doelen
67. Sinner Doelen
68. Sinner Doelen
69. Sinner Doelen
70. Sinner Doelen
71. Sinner Doelen
72. Sinner Doelen
73. Sinner Doelen
74. Sinner Doelen
75. Sinner Doelen
76. Sinner Doelen
77. Sinner Doelen
78. Sinner Doelen
79. Sinner Doelen
80. Sinner Doelen
81. Sinner Doelen
82. Sinner Doelen
83. Sinner Doelen
84. Sinner Doelen
85. Sinner Doelen
86. Sinner Doelen
87. Sinner Doelen
88. Sinner Doelen
89. Sinner Doelen
90. Sinner Doelen
91. Sinner Doelen
92. Sinner Doelen
93. Sinner Doelen
94. Sinner Doelen
95. Sinner Doelen
96. Sinner Doelen
97. Sinner Doelen
98. Sinner Doelen
99. Sinner Doelen
100. Sinner Doelen

87-024980
13612